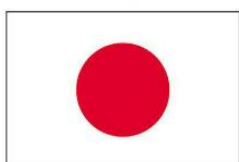

Казакстанда, Кыргызстанда жана Түркмөнстанда суу-саздак жерлерди (ССЖ) жергиликтүү коомчулуктар сактап жана туруктуу пайдалануусу үчүн мыкты практикаларды топтоо жана жайылтуу жолу менен ССЖлардын статусу жөнүндө маалыматтарды жаңылоо

Проф. Э.А.Рустамовдун редакциялыгы астында

Проект финансиран Правительством Японии

Бардык укуктары сакталган. Бул басылманын бир да бөлүгүн БА-РАДдын алдын ала уруксаты жок кайра басып чыгарууга, маалымат тутумдарында сактоого же каалаган түрдө берүүгө же электрондук, механикалык, оптикалык, фотографиялык көчүрүү же жазуу жолдору менен же башка жолдор менен берүүгө болбойт.

© Борбордук Азиянын Рамсар аймактык демилгеси (БА-РАД), 2018

Бул колдонмону Казакстанда, Кыргызстанда жана Түркмөнстанда Рамсар конвенциясынын Катчылыгы тарабынан колдоого алынган жана Япония өкмөтүнүн ыктыярдуу берген каражатына ишке ашырылган «Суу-саздак жерлерди (ССЖ) жергиликтүү коомчулуктар сактап жана туруктуу пайдалануусу үчүн мыкты практикаларды топтоо жана жайылтуу жолу менен ССЖлардын статусу жөнүндө маалыматтарды жаңылоо» долбоорунун аркасында басып чыгаруу мүмкүн болду.

Түзүүчү-авторлор

Давлетбаков А.Т., Козыбаков А.М.,
Рустамов Э.А., Карина Ж.О.

Кыргыз тилине котормолору

Хрусталеv Э.

Китепке туура шилтеме

Рустамов Э.А. (ред.). Казакстанда,
Кыргызстанда жана Түркмөнстанда
суу-саздак жерлерди (ССЖ)
жергиликтүү коомчулуктар сактап
жана туруктуу пайдалануусу үчүн
мыкты практикаларды топтоо жана
жайылтуу жолу менен ССЖлардын
статусу жөнүндө маалыматтарды
жаңылоо. Бишкек, 2018

Мазмуну

Резюме	5
1. Кириш бөлүгү	6
1.1. Рамсар конвенциясы	6
1.2. Изилдөөнүн максаттары жана милдеттери	8
1.3. Методология	9
1.4. Борбордук Азиянын ССЖлары жөнүндө жалпы түшүнүк	13
1.5. Чөлкөмдө Рамсар конвенциясынын жоболорун аткаруу жана Рамсар ССЖларды башкаруу	14
2. ССЖларды башкаруу боюнча колдонмолор жана практикалар	20
2.1. ССЖларды башкаруу боюнча Рамсар колдонмолору жөнүндө жалпы маалымат	20
2.2. ССЖларды башкаруу боюнча практикалардын аныктамасы жана критерийлери	22
3. Башкаруу жана сактоо жагынан оң иштер жүргүзүлүп жаткан учурдагы жана потенциалдуу Рамсар ССЖлары	26
3.1. Казакстан	26
3.1.1. Теңиз-Коргалжын көл тутуму	26
3.1.2. Алакөл-Сасыккөл көлдөр тутуму	34
3.1.3. Кичи Арал деңизи жана Сырдарыя суусунун дельтасы	40
3.1.4. Каракөл көлү	43
3.2. Кыргызстан	48
3.2.1. Ысык-Көл көлү	48
3.2.2. Соң-Көл көлү	63
3.2.3. Чатыр-Көл көлү	76
3.3. Түркмөнстан	85
3.3.1. Түркмөнбашы булуңу	85
3.3.2. Түркмөнстандын Эгемендүүлүгүнүн 15 жылдыгы атындагы Зейит суу сактагычы жана Келиф көлдөрү	100
3.3.3. Күртлү көлү	106
4. Эң мыкты практикалардын стандарттарын жакшыртуу жана аларды киргизүү үчүн кеңештер	110
4.1. Чөлкөмдүн Рамсар ССЖларынын эң оң практикалары	110
4.2. Учурда бар Рамсар ССЖларынын практикасында башкарууну пландоо боюнча кеңештер	112
4.3. Болочок Рамсар ССЖлар үчүн алдыдагы пландоо принциптери	114
Колдонмону түзүүдө пайдаланылган булактар	116
Түзүүчү-авторлор	118
Тиркеме	119

Резюме

Бул Колдонмо тийиштүү керектөөчүлөргө Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү (Казакстанда, Кыргызстанда, Түркмөнстанда) Рамсар суу-саздар жерлерди башкаруу жана сактоо жагынан оң тажрыйбалар боюнча маалымат берүү үчүн түзүлдү.

Маалымат топтоо жана аны талдоо, аны ичинде жергиликтүү калктан маалымат алууга тиешелүү усул-ыкмалар сүрөттөлөт. Борбордук Азиянын ССЖлар жөнүндө, Рамсар конвенциясынын жоболорунун аткарылышы жөнүндө кабар берилип, ар бир өлкөдө ССЖларды башкаруу жана сактоо практикалар туурасында маалыматтар келтирилет. Өзгөчө көңүл экосистемалык кызматтар менен пайдаларды көрсөтүү маселелерине бурулган. Негизги бөлүгү жергиликтүү коомчулуктар тарабынан ССЖларды башкаруу жана сактоо тармагындагы Рамсар Конвенциясынын учурда бар колдонмолоруна берилген баяндама түзөт. Ал үч өлкөдө башкаруу жана сактоо жагынан үч өлкөдө (Казакстан, Кыргызстан жана Түркмөнстан) оң практикалар ишке ашырылып жаткан ССЖлар боюнча оерктерден турат. Колдонмодо жогоруда аталган ар бир өлкөдөгү Рамсар суу-саздар жерлер үчүн мурдатан иштелип чыккан башкаруу пландарына талдоо берилип, алардын оң жактары белгиленген, натыйжалары келтирилип, ССЖларды негизги пайдалануучулар катары жергиликтүү коомчулуктардан респонденттердин пикирлери жана бүтүндөй Борбордук Азия чөлкөмү үчүн жалпыланган кеңештер берилген.

Үч өлкөнүн тажрыйбасынын негизинде Борбордук Азиядагы ССЖларды туруктуу пайдалануу жаатындагы учурда бар эң мыкты практикаларды сактоо жана өрчүтүү боюнча кыскача кеңеш-сунуштар иштелип чыккан. Анын ичинде ССЖлардын чек араларын тактоо, зарыл болгон жерлерде ӨКТА (өзгөчө коргоо алдындагы табигый аймактар) тармагын кеңейтүү жана суу-саздар жерлерди мекендеген канаттуулардын көчүп-конуулары үчүн экологиялык коридорлорду камсыз кылуу. Көп жылдык изилдөөлөрдү жүргүзүүнү улантуу жана архивдик маалыматтарды талдоо иштерине өзгөчө көңүл буруу, ресурстарды пайдалануучу бардык кызыккан тараптар менен кызматташууну өнүктүрүү, ССЖларды сактоо жана туруктуу пайдалануу милдеттерине жергиликтүү калкты тартуу, анын ичинде туризм тармагында алектенүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү берүү. ССЖларды сактоонун олуттуу экендиги жөнүндө маалыматты ММК жана социалдык тармактар аркылуу жайылтуу, ССЖ боюнча экологиялык долбоорлорду жаштар менен биргеликте улантуу жана өрчүтүү.

Колдонмо, биринчи кезекте, ССЖлардын экономикалык жана экологиялык кызматтарын пайдалануучу жергиликтүү коомчулуктар үчүн, ошондой эле биринчи кезекте улуттук гана эмес, эл аралык да тийиштүү суу-саздар жерлерди бөлүштүрүү жана сууну пайдалануу тутумуна тиешелүү министрликтер менен ведомстволордун кызматкерлери үчүн арналган.

1. Кириш бөлүгү

Эмне үчүн суу-саздак жерлерге мынча көп көңүл бурушат? Себеби жаратылыш процесстеринде жана коомчулуктардын турмушунда алардын ролу өтө зор жана ар түрдүү. ССЖлардын экологиялык милдеттеринин ичинен төмөнкүлөрдү атоого болот:

- *тузсуз сууну сактоо*
- *жер үстүндөгү жана алдындагы агымдарды жөндөштүрүү*
- *топурак кыртышындагы суулардын деңгээлин сактоо*
- *сууну табигый тазалоо жана булгоочу заттарды кармап туруу*
- *атмосферга кычкылтекти кайтаруу, көмүр кычкыл газын атмосферадан алуу жана топтоо*
- *климатты өзгөчө жаан-чачын жана температуралык тартип жагынан турукташтыруу*
- *жээктерди бузулуудан жана топурак кыртышын эрозиядан сактоо*
- *биологиялык көп түрдүүлүктү колдоо*
- *өсүмдүктөр менен жаныбарлар, анын ичинде жоголуп кетүү коркунучунда турган жана же адам үчүн практикалык мааниге ээ түрлөрү жашоочу жердерди камсыз кылат*

Кургакчыл болуп эсептелген биздин Борбордук Азия чөлкөмүндө суу-саздак жерлер дарыя жана арык суулары, көлдөр жана суу сактагычтар, куймалар жана көлмөлөр, нымдуу жана саздак жерлер түрүндө бар. Алардын баары бүтүндөй чөлкөмдөгү элдин жашоосу жана ден соолугу менен байланышкан эч алмашкыс суу корлору жана биологиялык көп түрдүүлүктүн очогу болуп эсептелет. Суу-саздак жерлердин тазалыгынан жана экологиялык абалынан биздин өлкөдүн бейкуттугу жана жашоосунун өзү көз каранды.

Ошону менен катар, чөлкөмдө антропогендик мүнөздөгү олуттуу коркунучтар бар. Бул болсо ССЖларда айлана-чөйрөнүн начарлашына жана алардын экосистемаларынын бузулушуна алып келүүдө. Техногендик булгоолор, сууну айыл чарба мукташдыктарга жөнгө салуусуз алынышы, биологиялык корлордун көзөмөлсүз пайдаланышы, табигый суу агымдарынын бузулушу жана тогоондардун (плотиналардын), ошондой эле суу корлорун үнөмдүү пайдалануунун чек аралар аралык маселелери буга мисал.

1.1. Рамсар конвенциясы

Рамсар конвенциясынын толук аталышы «Биринчи кезекте суу канаттуулары жашоочу жерлер катары эл аралык мааниге ээ суу-саздак жерлер жөнүндө конвенция», ал табият корлорун коргоо жана пайдалануу тармагы боюнча азыркы замандагы өкмөттөр аралык эң биринчи глобалдуу келишим болуп эсептелет. 1971-жылы Ирандын Рамсар шаарында кабыл алынып, 1975-жылы күчүнө кирген бул

Конвенция суу-саздак жерлер менен корлорду сактоо жана акыл-эстүүлүк менен пайдалануу максатында улуттук иш-аракеттер жана эл аралык кызматташуулар үчүн негиздерди камсыз кылат. Конвенция макулдашып жаткан Тараптардын өз аймактарындагы бардык суу-саздак жерлер туруктуу пайдаланылышын камсыз кылууга, эл аралык мааниге ээ суу-саздак жерлердин экологиялык бүтүндүгүн колдоого жана жалпы суу-саздак жерлерди жана алардын биологиялык көп түрдүүлүгүн сактап калуу максатында коңшулаш өлкөлөр менен кызматташууга болгон умтулуусу болуп саналат. Азыркы кезде Конвенциянын Тараптары болуп 170 өлкө, анын ичинде Борбордук Азиянын бардык өлкөлөрү эсептелет. Негизги жана эң белгилүү механизми – бул эл аралык маанидеги суу-саздак жерлердин тизмеси же Рамсар тизмеси. Азыркы кезде анда жалпы аянты 228,930,640 га болгон 2,308 Рамсар жерлери бар. Борбордук Азияда андай жерлердин саны 21, жалпы аянты 4,718,089 га. Анын ичинен 10 жер (3,188,557 га) Казакстанда, 3 жер (679,408 га) Кыргызстанда, ал эми Тажкистанда 5 (94,600 га), Түркмөнстанда – 1 (267,124 га) жана Өзбекстанда – 2 жер (558,400 га) бар.

Конвенциянын миссиясы «Суу-саздак жерлер сакталышына, акылдуулук менен пайдаланылышына, кайра калыбына келтирилишине, ал эми алардын пайдасын баары таанышына жана баалашына» багытталган.

Бул көз караш 2014-2024-жылдарга карата 4-стратегиялык планда көрсөтүлгөн. План өзүнө артыкчылык маанидеги төртбагытты (максаттарды) жана 19 чакан максаттарды камтыйт:

1-максат: Суу-саздак жерлерди жоготууга жана алардын бузулушуна алып келүүчү факторлорду кароо

2-максат: Рамсар жерлер тармагын натыйжалуу коргоо жана башкаруу

3-максат: Суу-саздак жерлерди акылдуулук менен пайдалануу

4-максат: Конвенцияны ишке ашырууну жакшыртуу

Билим берүү, илим жана маданият боюнча Бириккен Улуттар Уюму (ЮНЕСКО\БУУ) Рамсар конвенциясынын Депозитарийи катары кызмат кылат, бирок Конвенция БУУнун\ЮНЕСКОнун айлана-чөйрөнү коргоо тармагындагы конвенциялары менен келишимдер тутумуна кирбейт. Конвенция макулдашуучу Тараптардын гана Конференциясына (ТК) баш иет, жана анын ишке ашып жаткандыгына учурда көз салуу жоопкерчилиги конвенциянын Катчылыгына жүктөлгөн, ал ТК тарабынан шайлануучу Туруктуу комитет алдында иш алып барат. Рамсар конвенциясынын Катчылыгы Эл аралык жаратылышты коргоо биримдигинин (IUCN/ЭЖКБ) кеңсесинде орун алган, Гланд ш., Швейцария. Жогоруда аталган ар бир өлкөдө Улуттук «фокал-пойнт», башкача айтканда, Конвенциянын Катчылыгынын өкүлү бар, аны өлкө өзү жараны болуп эсептелген адистеринин ичинен дайындап, ал аркылуу Катчылык менен байланыш түзөт.

Борбордук Азиядагы Рамсар конвенциясынын макулдашып жаткан тараптарына Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан жана Өзбекстан кирет. 2015-жылы ноябрда макулдашып жаткандардын үчөө сторон (Казакстан, Кыргызстан жана Түркмөнстан) ССЖларды сактоо жана рационалдуу пайдалануу боюнча аймактык кызматташууну күчтөндүрүү үчүн **Борбордук Азияда Рамсар аймактык демилгесин** түзүү боюнча Конвенциянын Катчылыгы жасаган расмий сунушка макул болушту. Тажикстан менен Өзбекстан демилгенин ишине катышууну каалай тургандыктарын жана андан ары расмий кошулуу мүмкүндүгүн билдиришкен.

БА-РАДдын башкы жоболору менен иш-аракет принциптери Аралды сактап калуу боюнча Эл аралык фондду туруктуу өнүктүрүү боюнча Мамлекеттер аралык комиссиянын (АСЭФ ТӨМК) 2016-жылы май айында Ашхабадда өткөн кезектеги отурумунда тааныштырылган. Демилгенин алкагында кабыл алына турган чечимдер үчүн жооптуу болуп Координациялык комитет (БА-РАД КК) эсептелип, анын курамына эң тажырыйбалуу эксперттер – Казакстандын, Кыргызстандын жана Түркмөнстандын окумуштуулары менен практиктери кирген.

1.2. Изилдөөнүн максаттары жана милдеттери

БА-РАД сунуштаган жана Рамсар конвенциясынын Катчылыгы тарабынан жактырылган алгачкы долбоор Казакстан, Кыргызстан жана Түркмөнстан өлкөлөрүндөгү суу-саздак жерлердин (ССЖ) статусу жөнүндө маалыматтарды жергиликтүү коомчулуктар ССЖларды сактап жана рационалдуу пайдалануусу үчүн учурда бар эң мыкты практикаларды топтоо жана жайылтуу жолу менен жаңылоо долбоору болду. Долбоорду ишке ашыруу боюнча улуттук эксперттер (конкурстук негизде) тандап алынган. Долбоорду ишке ашыруу үчүн улуттук эксперттер катары конкурстук негизде Адылбек Козыбаков (Казакстан), Аскар Давлетбаков (Кыргызстан) жана Элдар Рустамов (Түркмөнстан) тандалган.

Долбоордун алкагында төмөнкү милдеттер алдыга коюлган:

- *Казакстандагы, Кыргызстандагы жана Түркмөнстандагы ССЖлар жөнүндө маалыматты жаңыртуу*
- *ССЖлардын баалуулугу жана алар көрсөтүүчү кызматтар жөнүндө жергиликтүү коомчулуктар кабардар экендигин иликтөө жана ССЖлардын маанилүүлүгү жөнүндө алардын маалыматын күчтөндүрүү максатында маек өткөрүү*
- *Бүткүл дүйнөлүк ССЖ күнүнө арналган ири иш-чараларды жергиликтүү калктын катышуусунда өткөрүү*
- *Борбордук Азиянын Казакстан, Кыргызстан жана Түркмөнстан өлкөлөрүндөгү суу-саздак жерлерди сактоо жана башкаруу жаатында эң мыкты практикалар боюнча Долбоордун жыйынтыктоочу жана негизги натыйжасы болуп эсептелген тийиштүү колдонмо жазуу.*

Долбоор Япониянын өкмөтү тарабынан колдоого алынып, Япония тараптын ыктыярдуу берилген каражаттарына ишке ашырылды.

Долбоордун максаты Казакстан, Кыргызстан жана Түркмөнстан өлкөлөрүндөгү Рамсар суу-саздак жерлерди башкаруу жана сактоо жагынан тиги же бул коомчулуктарда калыптанган эң мыкты практикалар жөнүндө маалыматтарды топтоо, жаңыртуу жана жайылтуу болуп эсептелет.

Ошентип, Колдонмо тарабынан Борбордук Азия жана анын ССЖлары жөнүндө жалпы кыска маалыматтардын алкагында башкаруу жана сактоо боюнча оң практикалар ишке ашырылып жаткан суу-саздак жерлер жөнүндө бардык кызыккан тараптардын маалымдуулугу боюнча негизги максаттар менен милдеттер аткарылды, тийиштүү өлкөлөрдө Рамсар конвенциясынын аткарылышы жөнүндө, ошондой эле долбоорду аткаруу үчүн методологиялык көз караш жөнүндө маалымат топтолду.

1.3. Методология

Азыркы кезде Борбордук Азия боюнча практикада жана илимий адабиятта ССЖларды башкаруунун жол-жоболорун алгылыктуу жакшыртуу боюнча конкреттүү, аймактын бардык өлкөлөрүндө колдонууга боло турган сунуштарды табуу кыйын, себеби Рамсар суу-саздак жерлери сыяктуу бөтөнчө табигый объектилерди башкаруунун аймактык жана улуттук өзгөчөлүктөрүн иштетүү жана ылайыкташтыруунун аймактык көз караштары иштелип чыккан эмес.

Ошентсе да, тиги же бул жерди аймактын өлкөсүндөгү социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык Рамсар тизмесине көрсөтүүгө негиз катары Конвенциянын Катчылыгы тарабынан талап кылынуучу критерийге таянуу менен, биз ССЖларды башкарууну андан ары талдоо үчүн аларды тандоодо төмөнкүлөргө таянышыбыз керек:

- *ССЖ Рамсар тизмесинде кирген жана Башкаруу планы бар болушу керек*
- *Потенциалдуу Рамсар аймагы*
- *Кайсы бир эл аралык долбоорлор жүргүзүлгөн аймактар*
- *Башкаруусунда оң мисалдар бар аймактар (БП жок болсо да)*
- *Жергиликтүү коомчулуктар арасында башкаруунун салттуу ыкмаларын ишке ашыруучу адамдар (активисттер) бар аймактар.*

Ушуга таянуу менен, рамсар конвенциясын аткаруу боюнча ар бир БА-РАД өлкөдөгү фокал-пойнттор БА-РАД ККнын кароосуна ССЖларды сунуштап (БА-РАД семинары, Алматы, 2017-жылдын 11-майы), кийинчерээк алар долбоорду аткаруу процессинде башкаруу практикалары менен пландарын изилдөө үчүн жумушчу тартибинде бекитилген.

Бул принциптер аткарылгандан кийин, түшүнүктөрдү – жалпы эле башкаруу практикасы жана, атап айтканда, ССЖларды башкарууда эң мыкты практика деген эмне экендигин аныктап алуу зарыл эле.

Практика – колдонууга киргизүү үчүн кабыл алынган суу-саздак жерлерди башкаруу Планынын принциптерин, көз караштар менен үлгүлөрүн, бардык жоболору менен пункттарын ишке ашыруу.

Мыкты практика – бул ССЖларды башкаруунун бекитилген Планында жазылган, тиги же бул жерди анын функционалдык бүтүндүгүн сактоо менен жергиликтүү коомчулук үчүн экосистемалык кызматтары менен пайдаларын колдонуудагы милдеттерин ишке ашырууга жетишүүгө жана алардын ийгиликтүүлүгүн көрсөтүүгө мүмкүндүк берүүчү конкреттүү иш-аракеттер менен кадамдарды колдонуу аркылуу бардык инструменттерди анык пайдалануу. Эң мыкты практикалар ССЖларды башкаруу пландарын аткаруунун натыйжалуулугу боюнча тандап алынат, бул өз кезегинде тийиштүү критерийлер менен аныкталат (2.2. бөлүктү кара).

Бардык үч эксперт тарабынан Рамсар жерлерин жана ал тизмеге киргизүүгө көрсөтүү пландалып жаткан жерлердин абалын аныктоо үчүн материал топтоо бою.

Казакстанда – бул Рамсар ССЖларына кирүүчү: 1. Теңиз-Коргалжын көлдөр тутуму; 2. Алакөл-Сасыккөл көлдөр тутуму; 3. Кичи Арал деңизи Сырдарыя суусунун дельтасы (салаалап куйган жери); ошондой эле – 4. Потенциалдуу азырынча рамсар тизмесине кире элек ССЖ катары Каракөл көлү.

Кыргызстанда – бул Рамсар ССЖларына кирүүчү: 1. Ысык-Көл көлү; 2. Соң-Көл көлү; 3. Чатыр-Көл көлү.

Түркмөнстанда Рамсар жерлери – 1. Түркмөнбашы булуңу; жана потенциалдуу ССЖлар – 2. Куртли көлү; 3. Түркмөнстандын Эгемендүүлүгүнүн 15 жылдыгы атындагы Зейит суу сактагычы Келиф көлдөрү менен бирге.

Аймактын суу-саздак жерлеринин ичинен аларды башкаруу практикалары менен пландарын изилдөө үчүн 10у тандап алынган (1-табл.) Алардын ичинен бсы Рамсар жерлери болуп эсептелет, алар боюнча ССЖларды түзүү жана башкаруу пландарына 5 упайлык баалоо жүргүзүлгөн.

Материал топтоо багыттык-талаа сүрөткө тартуу ыкмасына негизделип, анын жүрүшүндө көлмөлөр сыртынан карап изилделип, аймагы, жээктеринин абалы сүрөттөлгөн, суу-саз канаттууларынын бардык түрлөрү жана аталган ССЖ тиги же бул экологиялык кызматты көрсөтө ала тургандыгы жөнүндө айтууга боло турган башка бардык бөтөнчөлүктөрү каттоого алынган.

Жергиликтүү коомчулуктар арасында сурамжылоо жүргүзүлүп, бул үчүн фокустук топтордун курамы аныкталган. Сурамжылоонун максаты: алар ССЖларды кандайча пайдаланыша тургандыгын, кандай пайда алышарын, кандай көйгөйлөрү бар жана аларды жоюу үчүн кандай каалоо-сунуштары бар экендигин аныктоо. Жергиликтүү коомчулуктардын арасында жүргүзүлгөн анкеталык сурамжылоонун натыйжасында (1-тиркемени караңыз), алардын ССЖлар жөнүндө маалыматы бар экендиги,

ССЖлардын экологиялык кызматтары, ошондой эле алар жашап жаткан ССЖларды сактоонун жана туруктуу өнүктүрүүнүн маанилүүлүгүн түшүнө тургандыктары аныкталган. **Бардыгы болуп 505 адам, анын ичинен Казакстанда ССЖлар боюнча 77 адам, Кыргызстанда 240 жана Түркмөнстанда 188 адам сурамжылоого катышты.**

1-таблица. Борбордук Азиянын изилденген ССЖлары

Аталышы	Рамсар тизмесине киргизилген күнү жана аянты	Координаталары	Тиешелүүлүгү	
			ӨКТА	Административдик аймагы (областы же вelayты, району же этрабы)
Теңиз-Коргалжын көлдөр тутуму	11.10.1976 353,341 га	50°25'59" 69°11'20"	Коргалжын мамлекеттик табигый коругу	Акмола областынын Коргалжын району, Караганда областынын Нура району
Алакөл-Сасыккөл көлдөр тутуму	25.11.2009 914,663 га	46°16'00" 81°32'00"	Алакөл мамлекеттик табигый коругу	Алматы областынын Алакөл району, Чыгыш- Казакстан областынын Уржар району
Кичи Арал деңизи жана Сырдарыя суусунун дельтасы (салаалап аккан жери)	02.02.2012 330,000 га	46°20'50" 61°00'09"	Барсакелмес мамлекеттик табигый коругу	Кызылордо областынын Арал району
Каракол көлү	3,773 га	43°53'44" 51°30'93"	Үстирт мамлекеттик табигый коругунун Каракыя-Каракол мамлекеттик зоологиялык корукчасы	Мангистау областынын Актау ш.
Ысык-Көл көлү	26.12.1976 624,439 га	42°22'17" 77°21'58"	Ысык-Көл мамлекеттик коругу	Ысык-Көл областынын Ысык-Көл, Жети-Өгүз, Түп, Ак-Суу жана Тоң райондору
Соң-Көл көлү	23.01.2011 38,869 га	41°55'03" 75°08'32"	Каратал-Жапырык мамлекеттик коругу	Нарын областынын Ак-Талаа району
Чатыр-Көл көлү	08.11.2005 16,100 га	40°33'31" 75°09'03"		Нарын областынын Нарын району
Түркмөнбашы булуңу	03.07.2009 267,124 га	39°47'47" 53°21'70"	Хазар мамлекеттик коругу	Балкан вelayатынын Түркмөнбашы этрабы
Куртли көлү	1,421 га	38°01'00" 58°22'00"	-	Ашгабат шахери
Түркмөн-стандын Эгемендүүлүгүнүн 15 жылдыгы атындагы Зейит суу сактагычы жана Келиф көлдөрү	85,488 га	37°31'00" 65°06'00"	Амударыя мамлекеттик коругунун Келиф корукчасы	Лебап вelayатынын Керки жана Халач этраптары

1.4. Борбордук Азиянын ССЖлары жөнүндө жалпы түшүнүк

Борбордук Азиянын эгемендүү мамлекеттери – беш өлкө – Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан жана Өзбекстан. Бул чөлкөмдүн жалпы аянты 4 млн. км². Чөлкөмдө 12 миңге жакын ири жана кичине дарыялар менен майда суулар бар, болгондо да 10 миңден ашык дарыянын, анын ичинде негизги дарыялар Амударыя менен Сырдарыянын, Или менен менен Иртыштын суулары топтолчу жайлар тоолуу жерлерде орун алган.

Жердин үстүнкү бетиндеги суулардын тең эмес бөлүштүрүлүшү рельефтин жана климаттын өзгөчөлүктөрү менен шартталган. Тоолор – суулар чогулуп топтоло турган аймак, түзөңдөр болсо ал суулардын сарпталып, анын ичинде буулана турган жерлери. Бул мүнөздөлүп жаткан чөлкөмдүн эң олуттуу гидрологиялык жана экономикалык өзгөчөлүгү болуп эсептелет: Орто Азия чөлдөрүнүн суусуздугу менен катар, аларга түштүктөн чектеш жайгашкан Тянь-Шань, Памир жана Түркмөн-Хорасан тоо тутумдарынын тоолору жер үстүндөгү суулардын болушу менен айырмаланат. Бийик тоолордон башталган дарыялардын көпчүлүгү тоо карлары менен мөңгүлөрдүн эришинен сууга кенен толуп турат. Өрөөндөргө чыкканда алардын суулары сугат иштерине катуу колдонулуп, болгондо да көпчүлүгү бул ишке толугу менен жумшалып, сугат тармактарына бөлүштүрүлүшү менен аяктайт. Мисалы, Тежен, Мургаб, Зеравшан, Кашкадарыя, Чүй, Талас ж.б. ушундай абалда.

Чөлкөмдө көлдөрдүн жалпы саны 10 миңге жакын. Көлмөлөрдүн көп санда болушу гана эмес, алардын бөтөнчө көп түрдүүлүгү мүнөздүү. Табигый түрлөрүнүн ичинен эң ирилери – Каспий, Балкаш жана Ысык-Көл, ал эми жасалма көлдөрдөн Сарыкамыш, Айдар-Кайнасар, Деңгизкөл ж.б. ири болуп эсептелет. Орто жана кичине көлдөр табигый шарттары жана географиялык жайгашуусу боюнча төрт топко бөлүнөт: 1) түздүктөрдөгү көлдөр, 2) деңиз жээктериндеги көлдөр, 3) тоо эңкейиштериндеги көлдөр жана 4) бийик тоолуу көлдөр.

Түздүктөрдөгү көлдөр: талаа жана жарым чөл, кургап калган өзөндөрдөгү болуп бөлүнөт. Талаа жана жарым чөл көлдөрү Казакстанда кенен жайылган. Алардын ойдуңдары өтө жалпак, чөйчөк түрүндө келип, суунун топтолушу айкын көрүнбөйт. Көпчүлүк көлдөр талаа дарыяларынын же убактылуу суу агындыларынын жайылмалары болуп эсептелет. Деңиз жээктериндеги көлдөр негизинен деңизден бөлүнүп калган жана аны менен байланышын сактаган же такыр жоготкон булуңдар болуп эсептелет. Алардын айрымдары Каспий деңизинен калган байыркы (реликт) көлмөлөр болуп эсептелет. Анын жээктеринде кургаак ойдуңдар кездешет, алардын түбү деңиз деңгээлинен бир топ төмөн жайгашкан. Эң белгилүүлөрү болуп Мангышлактагы: Батыр (-132 м), Каунды (-55 м) ойдуңдары эсептелет. Деңиз жээктериндеги көлдөрдүн тобуна Кара-Богаз-Гөл булуңу да киргизилиши мүмкүн. Тоо эңкейиштериндеги көлдөрдүн саны түздүктөгү көлдөргө салыштырганда аз. Акырында, бийик тоолуу көлдөр көпчүлүгү текши ашууларда жайгашкан; алардын келип чыгышы негизинен тектоникалык мүнөзгө ээ, тегерек формада жана көлөмдөрү анча чоң эмес. Бул топтогу эң ирилери деп Кара-Көл (3,954 м бийиктикте), Чатыр-Көл (3,486 м) жана Сон-Көл (3,047 м) көлдөрүн атоого болот.

Борбордук Азиянын суу корлору – бул башкы экологиялык, экономикалык жана саясий фактор. Бул корлорду пайдалануу жана башкаруу тармагында аймактык кызматташуу бир катар көйгөйлөргө туш болууда. Алардын эң олуттуулары болуп

улуттук көз карандысыздыктын алкагында сууну пайдалануу укуктары, сууну туруктуу колдонуу боюнча жалпы түшүнүктүн жоктугу жана, анын натыйжасы катары, чөлкөмдөгү бардык өлкөлөрдүн аймактык ролунун деңгээли ар башка. Бул тоолордогу суу топтолуучу бассейндерде гидростанцияларды куруу жана жаз-жай мезгилдеринде суулар топтолуп, күз-кыш айлары аларды таштоо түрүндөгү экономикалык кызыкчылыктар менен шартталат. Аталган өлкөлөр үчүн сууну пайдалануунун көлөмү менен суу корлорунун сакталышына кошкон салымдарынын теңсиздиги мүнөздүү. Жана мунун баары глобалдуу климаттык өзгөрүүлөрдүн чегинен алганда улам күчөп, суу корлорун башкаруу тутуму өтө жай өзгөрүшү менен татаалдап жатат. Мындан суу корлор өтө натыйжасыз пайдаланылып келген «совет мезгилинин» калтырган таасири дагы эле сакталып келе жаткандыгы айкын сезилет. Азыркыга чейин чөлкөмдө суу корлору менен ССЖлар комплекстүү түрдө баалаган эмес.

1.5. Чөлкөмдө Рамсар конвенциясынын жоболорун аткаруу жана Рамсар ССЖларды башкаруу

Рамсар Конвенциясы мамлекеттер өзүлөрүнө алган милдеттемелерди аткаруу үчүн шарттарды жана каражаттарды өзүлөрү аныктоо укугун аларга берүү менен, суу-саздак жерлерди башкаруу органын же органдар тутумун түзүүнү Тараптардан талап кылбайт. Ушуга байланыштуу Борбордук Азиянын ар бир өлкөсүндө ССЖларды башкаруу боюнча экологиялык-географиялык жана социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөр менен шартталган өз практикасы калыптанган. Андыктан алардын ар бирин өз алдынча кароо керек.

Казакстанда

Казак Республикасынын 2005-жылдын 13-декабрындагы мыйзамына ылайык, Казакстан Рамсар конвенциясына кошулуу чечимин кабыл алган. Ага кирген күн деп 2007-жылдын 2-майы эсептелет, булл күнү Конвенциянын Катчылыгы Теңгиз-Коргалжын көлдөр тутуму Эл аралык маанидеги суу-саздак жерлердин тизмесине киришин бекиткен. Бүгүнкү күндө Казакстанда эл аралык маанидеги суу-саздак жер деп жарыяланган 10 объектиге ээ, алардын жалпы аянты 3.188.557 гектарды түзөт (2-табл). Мындан тышкары, 2018-2021-жылдары Рамсар тизмесине киргизүү үчүн 5 потенциалдуу ССЖ аныкталган.

Казакстанда 2004-жылдын 9-июлунда № 593-II «Жаныбарлар дүйнөсүн коргоо, кайра жаратуу жана пайдалануу жөнүндө» жана 2006-жылдын 7-июлунда № 175-III «Өзгөчө көзөмөлдөлүүчү жаратылыш аймактары жөнүндө» мыйзамдары кабыл алынып, ага суу-саздак жерлердин маселелерин жөнгө салуучу укук ченемдери киргизилген (15.06.2017. карата өзгөртүүлөр жана толуктоолор); көлмөлөрдү эл аралык жана республикалык маанидеги суу-саздак жерлердин катарына киргизүү эрежелери бекитилген (Казак Республикасынын өкмөтүнүн 2015-жылдын 11-февралындагы №18-03/94 токтому); эл аралык жана республикалык маанидеги суу-саздак жерлердин тизмеси бекитилген (Казак Республикасынын Айыл чарба министрлигинин 2015-жылдын 24-апрелиндеги №18-03/369 буйругу).

2-таблица. Казакстандын суу-саздар жерлери

ССЖнын аталышы	Административдик аймагы (область, район)	Аянты, га	Координаталары
Теңгиз-Коргалжын көлдөр тутуму	Акмола	353,341	50°25'00"N 069°15'00"E
Алакөл-Сасыккөл көлдөр тутуму	Алматы, Чыгыш-Казакстан	914,663	46°16'00"N 81°32'00"E
Или дарыясынын дельтасы (салаалап аккан жери) жана Балкаш көлүнүн түштүк бөлүгү	Алматы	976,630	45°36' N 74°44' E
Тургай жана Иргиз дарыяларынын төмөн жактарындагы көлдөр	Актөбө	348,000	48°42'00"N 062°11'00"E
Урал дарыясынын дельтасы жана Каспий деңизинин жакын жайгашкан жээктери	Атырау	111,500	46°58'00"N, 51°45'00"E
Жарсор-Уркаш көлдөр тутуму	Костанай	41,250	51°22'00"N 62°48'00"E
Койбагар-Түнтүгүр көлдөр тутуму	Костанай	58,000	52°39'00"N 65°45'00"E
Кулыкөл-Талдыкөл көлдөр тутуму	Костанай	8,300	51°23'00"N 61°52'00"E
Наурзум көлдөр тутуму	Костанай	139,714	51°32'00"N 64°26'00"E
Кичи Арал деңизи жана Сырдарыя суусунун дельтасы	Кызылордо	330,000	046°20'50"N 061°00'09"E

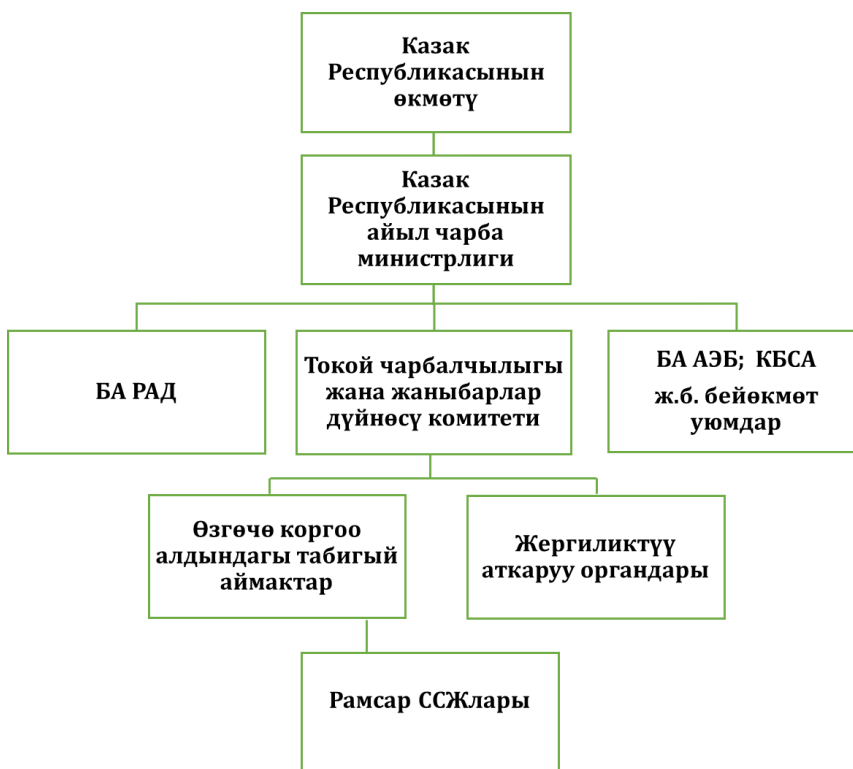
2014-жылы ЮНЕСКОнун МАБ программасынын Эл аралык координациялык комитетинин 26-сессиясынын чечими менен, «Акжайык» мамлекеттик табигый резерваты «ЮНЕСКОнун табигый мурастарынын биосфералык резерваты» катары Эл аралык статусун алган. 2008-жылы «Сары Арка – Түндүк Казакстандын талаа-чөлдөрү жана көлдөрү» табигый аймагынын курамындагы Наурзум жана Коргалжын коруктары ЮНЕСКОнун Табигый мурастар тизмесине киргизилген.

«Казак Республикасынын өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсү боюнча айрым мыйзам актыларына өзгөртүүлөр менен толуктоолорду киргизүү жөнүндө» Казак Республикасынын 2-10-жылдын 21-январындагы № 242-IV мыйзамы менен Казак Республикасынын 2004-жылдын 9-июлундагы № 593-II «Жаныбарлар дүйнөсүн коргоо, кайра жаратуу жана пайдалануу жөнүндө» мыйзамына суу-саздар жерлерди жөнгө салуу жөнүндө 39-1 «Суу-саздар жерлер» беренеси киргизилген. Казак Республикасынын «Өзгөчө корголуучу табигый аймактар жөнүндө» 2006-жылдын 7-июлундагы № 175-III мыйзамына негизги орнитологиялык аймактар боюнча ченемдер киргизилген (15.06.2017. карата өзгөртүүлөр менен толуктоолор). Андай

аймактар болуп канаттуулардын көпчүлүк тобу жашоочу, сейрек кездеше турган жана жок болуп кетүү коркунучу алдындагы канаттуулардын түрү мекендеген, белгилүү бир ландшафттар үчүн мүнөздүү канаттуулардын топтору жашоочу, кургакта же сууда жана суу жээктеринде уялап мекендөөчү же келгин куштардын олуттуу санда топтолгон жерлери эсептелет. Аталган аймактарда, эгер алар коруктун бир бөлүгү болуп эсептелбесе, тапшырык түрүндөгү коргоо тартиби орнотулат. Ошентип, Казакстанда 121 негизги орнитологиялык аймак мамлекеттин коргоосуна алынган.

Казакстандагы бардык Рамсар ССЖлары учурда колдонуудагы улуттук мыйзамдарга ылайык, ӨКТАнын толук же жарым жартылай кучагына алынган, мында жергиликтүү бийлик органдары аларга кыйыр таасир көрсөтүшөт. Бүгүнкү күндө Кулыкөл-Талдыккөл жана Койбагар-Түнтүгур көл тутумдары гана ӨКТАнын кучагына алынган эмес, бирок аларды ӨКТАнын курамына киргизүү иштери башталган. Кичи Арал жана Сырдарынын дельтасы азырынча жергиликтүү бийлик органдары тарабынан Барсакелмес коругуна өткөрүп бериле элек. Каракөл көлү, ӨКТА катары юдикалык тарап катары статусу жок (корукча) жергиликтүү бийлик органдарына тиешелүү, бирок азырынча Рамсар ССЖ болуп эсептелбейт.

Казак Республикасынын суу корлорун башкаруу боюнча Мамлекеттик программаны даярдоонун алкагында премьер-министрдин протоколдук чечими менен (кеңешменин 2013-жылдын 2-июлундагы кеңешмесинин №11-5/07-168 протоколу) иштелип чыгып жаткан Программанын Долбооруна өзүнчө бөлүк кылып ӨКТА жайгашкан көлмөлөр маселесин, анын ичинде эл аралык маанидеги ССЖлар маселесин киргизүү тапшырылган. Ошондой эле ССЖлардын абалын жакшыртуу боюнча зарыл иш-аракеттерди аныктоо да тапшырылган.

1-сүр. Казакстанда Рамсар ССЖларын башкаруу түзүмү

Кыргызстанда

Кыргыз Республикасы Рамсар Конвенциясына «Биринчи кезекте суу канаттуулары мекендеген жай катары ээ эл аралык мааниге суу-саздак жерлер жөнүндө БУУнун 1971-жылдын 2-февралындагы Конвенциясына кошулуу жөнүндө» мыйзамына (№54, 10-апрель, 2002) ылайык кошулган.

Рамсар конвенциясын ишке ашырууга байланышкан милдеттемелерди аткарууну камсыз кылуу жана жөнгө салуу аракеттерин республикада КР өкмөтүнүн алдындагы Айлана-чөйрөнү коргоо жана токой чарбачылыгы боюнча мамлекеттик агенттик (АКТЧМА) жүргүзөт. Суу-саз комплекстерин изилдөөгө жана сактоого багытталган иштерге аталган агенттик менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (УИА) суу-саздак жерлерди каттап чыгуу, ССЖларды пайдалануу жана коргоо тартиби жөнүндө типтүү жоболорду, аларды башкаруу пландарын түзүү боюнча биргелешкен долбоорлорду иштеп чыгып аткаруусу, анын ичинде учурдагы Кыргызстанда Суу-саздак жерлерди сактап калуу стратегиясынын долбоорун аткаруусу да кирет (2013-2023-жж.).

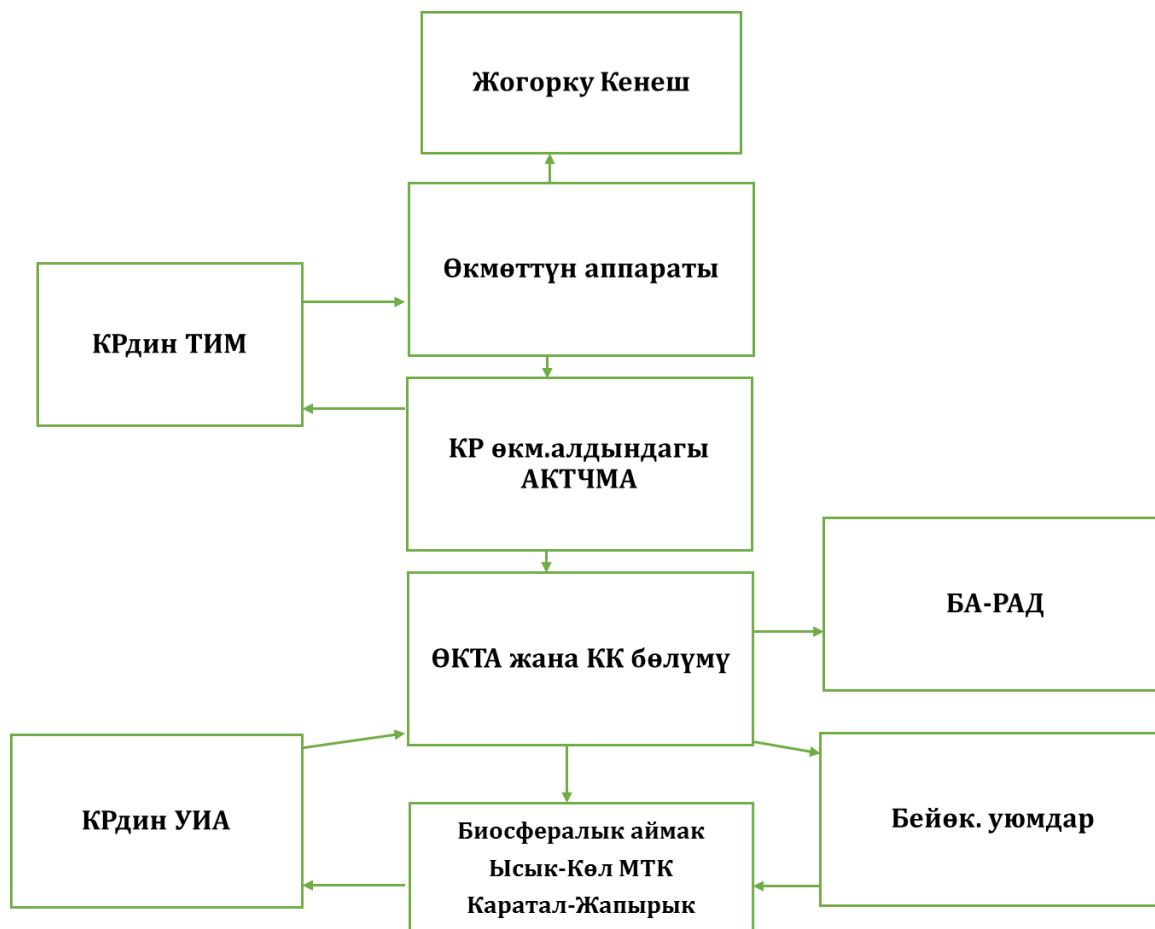
Рамсар конвенциясы боюнча Кыргызтандын милдеттемелерин аткарууда КРдин АКТЧМА жетекчилигинен жана БА-РАД ККга мүчө улуттук эксперттерден (Маматаилов Б., Акулов Р., Давлетбаков А.Т., Остащенко А.Н.) турган Жумушчу топ Рамсар тизмесине киргизүү үчүн эң келечектүү ССЖлар тандап алган (3-табл.). Жумушчу топтун эксперттери, тийиштүү процедурага ылайык, төмөнкү ССЖлар үчүн номинацияларды (RIS маалымат документи) даярдашат: Чардактусу, Кара-Суу жана Сары-Челек көлдөрү, ошондой эле Орто-Токой жана Токтогул суу сактагычтары.

3 таблица. Рамсар тизмесине киргизүүгө сунуш кылынуучу ССЖлар

Аталышы	Координаталары	Аянты, га	Административдик аймагы
Чардактусу	41°46'50.20" түн.к. 76°44'10.36" ч.у.	2600	Нарын областы, Кочкор району
Кара-Суу	41°34'10.13" түн.к. 73°13'34.30" ч.у.	417	Жалал-Абад областы, Токтогул району
Сары-Челек	41°52'26.23" түн.к. 71°58'32.32" ч.у.	486	Жалал-Абад областы, Аксы району
Сусамыр өзөнүнүн орто агымы	42°11'14.15" түн.к. 73°45'53.14" ч.у.	3100	Чүй областы, Жайыл району
Орто-Токой	42°18'48.21" түн.к. 75°53'52.47" ч.у.	2600	Нарын областы, Кочкор району
Токтогул	41°47'32.62" түн.к. 73°07'25.69" ч.у.	28400	Жалал-Абад областы, Токтогул району
Киров	42°36'41.61" түн.к. 71°41'47.67" ч.у.	4500	Талас областы, Кара-Буура району

Жумушчу топтун алдына турган милдеттерге бул ССЖларды туруктуу пайдалануу боюнча башкаруу пландарын жана коргоо иш-чараларынын негиздерин иштеп чыгуу үчүн аларды изилдөө да кирет. Мындан тышкары, IWC алкагында суу-саз

канаттууларынын Рамсар жерлерине гана эмес, ИВА суу-саздарында да кыштоолоруна мониторинг жүргүзүлүп жатат. Жогоруда аталган эксперттер ӨКТАнын, КРдин УИАнын жана тийиштүү аңчылык чарбаларынын кызматкерлери менен бирге Кыргызстандагы Рамсар жана башка суу-саздак жерлерге мониторинг жүргүзүшөт.

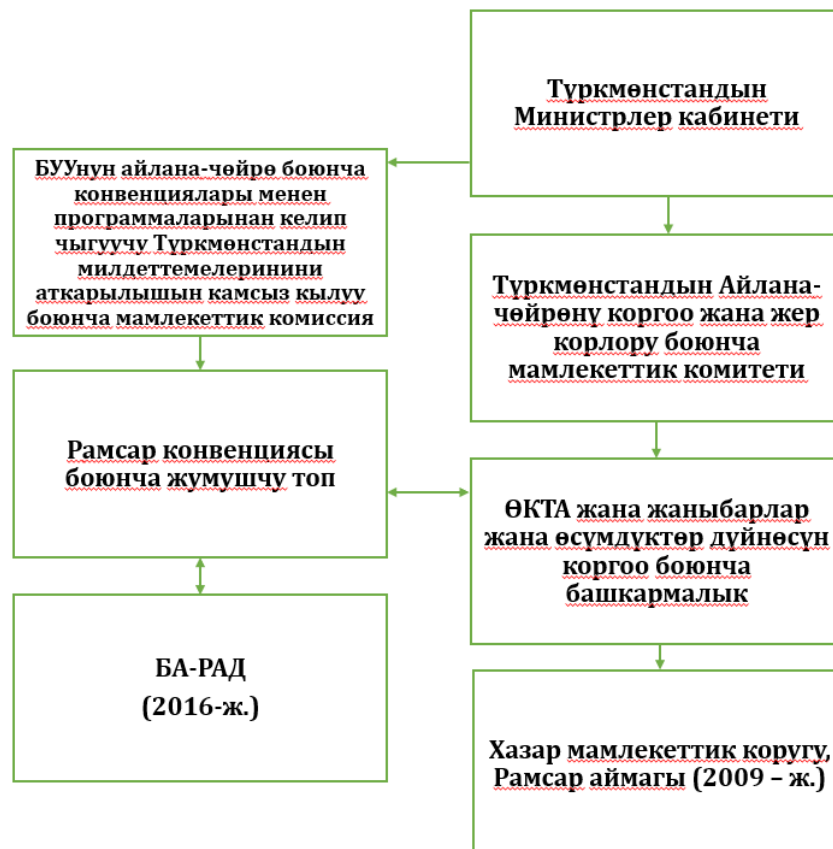
2-сүр. Кыргызстанда Рамсар ССЖларын башкаруу түзүмү

Түркмөнстанда

Түркмөнстан Рамсар конвенциясына 2009-жылдын июлунда кошулган жана азырынча бир гана Рамсар аймагын – Түркмөнбашы булуңун (1-табл.) көрсөткөн. Ошого карабай, 2010-жылдан тартып эле БУУнун айлана-чөйрөлөр боюнча конвенциялары менен программаларынан келип чыгуучу Түркмөнстандын милдеттемелери аткарылышын камсыз кылуу боюнча Мамлекеттик комиссиянын алдында өлкөдө Конвенциянын жоболору аткарылышын көзөмөлдөө жана Рамсар тизмесине киргизилген жана\же киргизиле турган жерлерди башкаруу үчүн Жумушчу топ түзүлгөн. Жумушчу топ БА-РАДды иштеп чыгууга катышкан. Түркмөнстандын БА-РАДда катышуусу Түркмөнстандын Айлана-чөйрө жана жер корлору боюнча мамлекеттик комитетине Рамсар конвенциясынын алдындагы Түркмөнстандын эл аралык милдеттемелерин аткарууга, ошондой эле төмөндө аталган негизги максаттарга жетишүү жагынан алдыга жылууга жардам берет.

Башка өлкөлөрдөй Рамсар ССЖ тармагын уюштуруу, бул үчүн Түркмөнстандын Эгемендүүлүгүнүн 15 жылдыгы атындагы Зейит суу сактагычы Келиф көлдөр менен

бирге, шаар суу-саз жери катары Күртлү көлү, Огуржалы аралы Түштүк-Челекен жана Түркмөн булуңдары менен бирге; Алтын-асыр түркмөн көлү; Сарыкамыш көлү; Солтандаг-Кызылбурун көлдөр тутуму сыяктуу потенциалдуу аймактарын Рамсар тизмесине көрсөтүү. Суу-саздак жерлерди мекендөөчү канаттуулардын кыштоолоруна, анын ичинде Негизги орнитологиялык аймактар катары (IBA) деңиз (EBSA/CBD) жана аймактык суу-саздак жайларга мониторинг жүргүзүүнү улантуу.

3- сүр. Структура управления Рамсарскими ВБУ в Туркменистане

Жогоруда аталгандарга таянып, Жумушчу топтун эксперттери (Рустамов Э.А, Вейисов А., Каррыева Ш.), Рамсар Конвенциясынын процедурасына ылайык, Түштүк-Челекен жана Түркмөн булуңдары менен бирге Огуржалы аралын тизмеге көрсөтүү үчүн номинацияларды (RIS маалымат документин) даярдоого киришти. Жумушчу топтун эксперттери (Рустамов Э.А, Сапармурадов Д.С., Вейисов А.), Жумушчу планга ылайык, 2015-2017-жылдары суу-саздак жерлерге, болгондо да тизмеге киргизүүгө көрсөтүлгөн гана аймакка (Түркмөнбашы булуңу) гана эмес, башка ССЖларга да мониторинг жүргүзүшкөн.

Суу-саздак жерлерди изилдөө жана коргоо ишинде Түркмөнстандын Жумушчу тобу менен Айлана-чөйрөнү коргоо жана жер корлору боюнча мамлекеттик комитетинин алдында турган негизги милдеттер – аларды толук тизмелеп каттап чыгуу (инвентаризациялоо), аларды коргоо мыйзам тарабынан камсыз кылынышына жана тийиштүү Башкаруу пландарын түзүүгө өбөлгө кылуу болуп эсептелет.

2. ССЖларды башкаруу боюнча колдонмолор жана практикалар

2.1. ССЖларды башкаруу боюнча Рамсар колдонмолору жөнүндө жалпы маалымат

Рамсар конвенциясы өз максаттарын ишке ашырууда илимий-усулдук жардам көрсөтүүгө багытталган көп сандагы документтерди, анын ичинде резолюциялар менен колдонмолорду иштеп чыгып кабыл алган. Алар Рамсар конвенциясынын ССЖларды сактоо жана туруктуу пайдалануу максаттарын алдыга жылдырууга кызыккан бардык уюмдар менен жеке адамдарга эсептелген.

Документтердин арасында тематикасы жана милдеттери боюнча ушул биздин Колдонмо да чечүүгө багытталган темалар менен милдеттерге жакын, атап айтканда, ССЖларды сактоо жана акылдуу пайдалануу маселелерин иш жүзүндө чечүү жагынан жакындары да бар. Андыктан биз Борбордук Азия үчүн эң ылайык келе турган үч документке көңүл бурабыз:

1. *Дарыя бассейнинин деңгээлиндеги суу-саздак жерлерди сактоо менен акылдуу пайдаланууну интеграциялоо боюнча Рамсар Конвенциясынын колдонмосу, VII.18 (1999) (Guidelines for integrating wetland conservation and wise use into river basin management Adopted by Resolution VII.18 (1999) of the Ramsar Convention)*
2. *Суу-саздак жерлердин аймагында жана алардын тегерегинде туруктуу туризмди жана кайра калыбына келтирүү иштерин уюштурууда корлордун менчик ээлери жана пайдалануучулары көңүлгө алышы керек болгон көйгөйлөр (XI.7 резолюция, annex 2, 2012) (Issues for stakeholders to address in achieving sustainable tourism and recreation in and around wetlands (Resolution XI.7, annex 2, 2012))*
3. *«Шаарлардын туруктуу келечеги үчүн суу-саздак жерлер» акциясын өткөрүүгө карата кеңештер (2-февраль, 2018-ж.).*

Белгилей турган нерсе, бардык документтерде ССЖларды сактоо жана акылдуу башкарууга карата, биринчи кезекте, илимий ыкма-көз караштар колдонулушу зарыл, анын ичинде аймактарды комплекстүү бассейндик жана экосистемалык көз караштын негизинде бөлүп берүү жана аларды пайдалануу, ССЖлар өзү тиешелүү

болгон бассейндик жалпы абалынан (эгер бул дарыялар болсо) же деңиз деңгээлиндеги жалпы глобалдуу өзгөрүш багыттарынан көз каранды экендигин эске алуу сунушталат. Мисалы, «Дарыя бассейнинин деңгээлиндеги суу-саздар жерлерди сактоо менен акылдуу пайдаланууну интеграциялоо боюнча колдонмонун» башкы илимий идеясы ССЖларды жана алардын биологиялык көп түрдүүлүгүн бассейндик ыкманын негизинде кайра калыбына келтирүү жана башкарууга негизделген. Бул колдонмодо ССЖларды сактоо жана кайра калыбына келтирүү иштерин каржылоого табигый колдонуучу болуп эсептелген бардык уюмдарды тартуу, бул үчүн кеткен чыгымдарды бөлүштүрүү жолун колдонуу сунушталат. Башкаруунун илимий негизделген схемаларын түзүүгө сууну көзөмөлдөөгө жана пайдаланууга жооптуу администрацияларды, муниципалитеттерди, уюмдарды, илимий институттарды, өнөр жай ишканаларын, фермерлерди, жергиликтүү коомчулуктарды, бейөкмөт уюмдарын, башкача айтканда, бассейндик деңгээлде башкаруу тутумунда роль ойной ала турган бардык кызыккан тараптарды тартуу кеңеш кылынат. Бассейндик деңгээлдеги ССЖларды этият жана акылдуу башкаруу боюнча иштерди өнүктүрүү сөзсүз түрдө атайын билим берүү иш-чаралары менен коштолушу керек, алар бул маселенин маанилүү экендигин билүү жана түшүнүү жагынан түрдүү топтордун деңгээлин натыйжалуу көтөрө алат.

Борбордук Азида туризмди өнүктүрүү учурда баштапкы баскычта тургандыктан, туруктуу туризмди уюштуруу боюнча ССЖлардын бузулушуна алып келбегидей чараларды милдеттүү түрдө көрүү практикасын азыртан киргизүү зарыл. Мындай кеңештер «Суу-саздар жерлердин аймагында жана алардын тегерегинде туруктуу туризмди жана кайра калыбына келтирүү иштерин уюштурууда корлордун менчик ээлери жана пайдалануучулары көңүлгө алышы керек болгон көйгөйлөр» деп аталган документте айтылат. Анда берилген башкы идея – ССЖлар табигый баалуулук жана өлкөнүн табигый капиталынын алмашкыс бөлүгү экендигин, аларды натыйжалуу коргоо жана башкаруу табият объектинин өзү үчүн да, туристтик ишкердиктин гүлдөп өрчүшү үчүн да сөзсүз керектигин таануу зарыл.

ССЖлар менен жасалчу туруктуу жана сабаттуу туризм ишкердиги төмөнкү милдеттерди камсыз кылышы керек:

- *жергиликтүү коомчулуктарды өнүктүрүүнү сөзсүз инвестициялоо жана ишкердикке жергиликтүү тургундарды, анын ичинде илгертен жашап келе жаткан калкты тартуу, бул жергиликтүү коомчулуктун бардык деңгээлинде өнүгүүнүн негизин түптөп, колдоону камсыз кылат;*
- *жергиликтүү коомчулуктун адеп-ахлак жана маданий салттары сакталып, туристтик иш-чаралар ССЖлардын экологиялык касиеттерин колдоого шайкеш келиши үчүн сөзсүз түрдө туристтерге маалымат берүү жана жүрүм-турумдарын көзөмөлдөө;*
- *туризмдин жана кайра түзүүнүн ССЖларга таасирин көзөмөлдөөгө, туризмдин таасирине мониторинг жүргүзүүгө жана алынган маалыматты талдоого («Туруктуу туризм» документине ылайык) көмөк кылуу үчүн, кайра түзүүнүн таасири ССЖлардын туруктуулук чегинен ашпоосу үчүн, туризм ишкердиги ССЖларды башкаруучу уюмдар менен кызматташтыкта жүрүшү керек ;*

- *Рамсар сайттарында сөзсүз түрдө Рамсар конвенциясынын логотипин колдонуу жана эл аралык мааниге ээ ССЖларга (Рамсар ССЖ) бара турган бардык туристтер арасында Рамсар конвенциясынын идеялары менен максаттарын жайылтуу;*
- *туризмден алыган инвестициялар сөзсүз түрдө ССЖларды колдоого же кайра калыбына келтирүүгө жумшалышы керек;*
- *туристтик иш-аракеттерди баалоо, байкоо жүргүзүү жана башкаруу ССЖларды башкаруу пландарына киргизилиши зарыл.*

Рамсар конвенциясын 2018-жылы өрчүтүүдөгү маанилүү багыттардын бири болуп ири шаарларда жайгашкан ССЖларды сактоо жана туруктуу башкаруу таанылды. 2018-жылы 2-февралда майрамдала турган Суу-саздар жерлердин күнү «ССЖлар шаарлардын туруктуу жашоосу үчүн» деген ураан астында өтөт. Чынында эле шаар ССЖлары шаарлардын жашоо жөндөмүн түрдүү жолдор менен аныктайт. Алар ичүүчү суу менен камсыз кылат, суунун табигый чыпкасын жаратат, шаардын жашыл аймактарын түзүп жана киреше булагы болушат. Ушулардын баарынын мааниси улам күчөйт, себеби шаарда жашап жаткан адамдардын саны азыркы кезде 4 миллиарддан ашты жана удөлам өсүп келет. Божомолдоолор боюнча, 2050-жылда шаарларда адамзатынын 66 %дан көбү жашайт, себеби эл жеңил жана пайдалуу жумуш издеп шаарларга умтулушат. Тилекке каршы, адамдар ССЖлардын шаарлар үчүн маанилүү ролу жөнүндө жакшы билбейт, азыркыга чейин көпчүлүк эл шаардагы ССЖларды таштанды, акыр-чикир таштай турган же техникалык курулмалар жайгаша турган жараксыз жер деп эсептешет. 1900-жылдан бери ССЖлардын куру дегенде 64%ы жоголуп, ал эми шаарлардын саны, тескерисинче, абдан өскөндүгү эсептелип чыккан. Шаар ССЖлары шаарларды өнүктүрүү пландарына киргизилип, анын аркасында аларды сактоо жана аларга мүнөздүү бардык экологиялык касиеттерди сактоо менен башкаруу камсыз кылынышы керек.

2.2. ССЖларды башкаруу боюнча практикалардын аныктамасы жана критерийлери

Чөлкөмдүн ССЖлары боюнча көп сандаган басылмаларды талдоо иштелип чыгып жаткан долбоордун алкагынан алганда ССЖларды башкаруу маселелери боюнча Борбордук Азияга тиешелүү анык илимий эмгектер биздин изилдөөнүн предмети жөнүндө илимий жана коомдук пикирди калыптандыруу үчүн өтө эле аз. Кыязы, бул Рамсар жерлеринин иштөө, өнүгүү жана башкаруу маселелери бир катар объективдүү жана субъективдүү себептер менен азырынча тутумдуу илимий изилдөөнүн объекти эместиги менен шартталган. Жана бул, Борбордук Азия өлкөлөрүндө жалпы суу корлоруна, суу гидро-экосистемалары менен сууну пайдалануу программаларына жана\же тийиштүү чек аралар аралык кызматташтыкка тиешелүү долбоорлор жана суунуштар көп иштелип чыккандыгына карабай болгон.

Мындай иштелмелердин көпчүлүгүндө суу-саздар жерлердин биологиялык корлорун акылдуулук менен жана туруктуу пайдалануу боюнча, ал жерлер андагы жашачу элге бере ала турган тиги же бул пайдалар менен кызматтар боюнча пикирлер жана\же

чакырыктар айтылат. Бирок тажырыйба алмашуу жана суу-саздак жерлерди башкаруудагы эң мыкты мисалдарды талдоо боюнча атайын колдонмолор бүгүнкү күнгө чейин иштелип чыккан эмес. Муну оңой түшүндүрүүгө болот: суу-саздак жерлер экосистема катары пайда берүү жана кызмат көрсөтүү потенциалына ээ экендиги, коомчулуктар ССЖларды акыл-эстүүлүк менен пайдаланышы ал потенциалды көбөйтүп гана тургандыгы жөнүндө түшүнүк болгон эмес.

Борбордук Азия чөлкөмү үчүн өз мезгилинде эеи негизги колдонмо иштелип чыккан: Түндүк Казакстандын эң маанилүү суу-саздак жерлери (Костанай областынын жана Түндүк-Казакстан областынын батыш бөлүгүнүн чегинде) (Брагина, Брагин, 2002) жанат Борбордук Азиянын суу-саздак жерлери боюнча Рамсар конвенциясынын колдонмосу (Янг ж.б.). Биринчисинде Түндүк Казакстандын көл тутумдарынын эл аралык мааниси, суу-саздак жерлерди мекендөөчү кааттуулардын учуп өтүүчү жолу үчүн алардын ролу көрсөтүлүп, изилденген ССЖлар паспорттошулган жана көл экосистемалары тутумдашылган. Бул аларды Рамсар жерлеринин тизмесине көрсөтүүгө түрткү болгон. Экинчи колдонмо Рамсар конвенциясынын маалымат Пакетинин орусча котормосу болуп эсептелет. Анда жалпы эле конвенция жөнүндө, анын стратегиялык пландары (2009-2015-ж.), ССЖлардын Рамсар тизмесинде жана аларды аныктоо критерийлери, ССЖларды акылдуу пайдалануу үчүн ошол кездеги маанилүү колдонмолор менен маалымдамалар ж.б. жөнүндө маалымат камтылган. Бул тандалма бөлүмдөр, маалымат Пакети өзү сыяктуу эле, жетектөөчү ведомстволор менен ССЖларды эсеп-тизмеге алуу (инвентаризациялоо) маселелери боюнча менеджерлер үчүн жана аларды туруктуу пайдалануу боюнча Башкаруу пландарын даярдоо үчүн чоң мааниге ээ.

ССЖларды башкаруу боюнча Рамсар конвенциясынын алкагында каралып жаткан маселелерге «Борбордук Азияда суу корлорун башкарууга байланышкан маселелер боюнча пикир келишпестиктердин алдын алуу боюнча диалогду алдыга жылдыруу» (CAWESCOOP, 2015-2017) долбоорунун натыйжалары түздөн-түз тиешелүү болот. Маанилүүсү, долбоор Казакстан, Кыргызстан жана Түркмөнстандан тышкары, дагы Тажикстан менен Өзбекстанга тиешелүү. Бул болсо конкреттүү милдеттер аркылуу, анын ичинде, мисалы, сууга жана суу тармагында улуттук мыкты практикаларды жайылтууга байланышкан темалар боюнча тажырыйба алмашуу; суу корлорун башкарууда аймактык кызматташууну жакшыртууга түрткү берүүчү маселелерде кызыккан тараптардын мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу аркылуу чөлкөмдө чек аралар аралык ишенимге түрткү берет.

ССЖларды башкарууда мыкты практиканы аныктоо жана анын критерийлери Башкаруу пландарын башынан иштеп чыгуудан жан андан ары алардын аткарылышынан көз каранды. Ошону менен катар Рамсар конвенциясынын Катчылыгы тарабынан 2007-жылы басылып чыккан Колдонмонун 16-бөлүмүндө жазылгандай, ССЖны башкаруу үчүн пландоо процессинин эң маанилүү функциялары төмөнкүлөр болушу керек:

Функция I. Жерди башкаруу максаттары менен милдеттерин аныктоо

Бул пландоонунун эң маанилүү функциясы. ССЖнын милдеттери менен пайдаларына тиешелүү ар бир олуттуу экологиялык аспект жана мүнөздөмө боюнча, анын ичинде социалдык-эконмоикалык, маданий жана билим берүү аспектиери боюнча башкаруунун максаттарын коюу зарыл.

Функция II. ССЖнын мүнөздөмөсүнө таасир кылуучу же таасир кыла ала турган факторлорду аныктоо

Суу-саздак жерлерди туруктуу пайдалануу жана сактоо мүмкүнчүлүгүнө дайыма, бирок түрдүү деңгээлде түрдүү өрчүү багыттары, чектөөлөр, жагдайлар же ССЖнын мүнөздөмөсүнө таасир көрсөтүүчү же көрсөтүшү мүмкүн болгон ар кандай факторлор таасир кылат. Бардык бул маанилүү факторлорду бөлүп карап, алардын өзгөчө экологиялык көрсөткүчтөргө жасаган таасирин изилдөө зарыл. Пландоо процессинде эң олуттуу факторлор үчүн экологиялык экспертиза жүргүзүү талап кылынышы толук мүмкүн.

Функция III. Чыр-чатактарды чечүү

Көпчүлүк жерлерде кызыкчылыктардын келишпестиги жана артык көрүүлөрдө кыйынчылыктар пайда болот. Пландоо процессин чыр-чатактарды чечүү жана келечектеги милдеттемелерди белгилөө үчүн коомдук форум катары кароо зарыл.

Функция IV. Мониторингдин шарттарын аныктоо

Мониторингдин функциясы башкарууну пландоонун контекстинде – башкаруу натыйжалуулугу үчүн көрүлгөн чара. Башкаруу коюлган максаттарга алып келе тургандыгын билүү жана башкаларга көрсөтө алуу зарыл. Ошентип, мониторингди башкаруу менен пландоонун ажырагыс бөлүгү катары кароо керек. Ал ССЖнын экологиялык мүнөзүндөгү өзгөрүүлөрдү аныктап жана көзөмөлдөгүдөй уюштурулушу керек.

Функция V. Коюлган милдеттер менен максаттарга жетишүү үчүн зарыл чаралардын тутумун аныктап сүрөттөө

Жан-жаныбарлардын жашаган жерлерин же түрлөрүн коргоо талап кылынган көпчүлүк учурларда айрым чараларды көрүү, башкача айтканда, башкарууну ишке ашыруу зарылчылыгы пайда болот. Пландоо башкаруунун максаттары, аларга жетишүү үчүн чыгымдардын баасы аныкталып сүрөттөлүшү керек.

Функция VI. Натыйжалуу башкаруунун үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуу

Натыйжалуу башкаруу менен мониторингдин үзгүлтүксүздүгү башкы мааниге ээ. Башкаруу процесстеринде өзгөрүлөм факторлордун кенен спектрин эсепке алуу керек. Башкаруу чаралары жагдайга жараша өзгөргөндүгүнө карбай, аны максаты аздыр-көптүр туруктуу бойдон калышы керек. Дал ушул себептен өзүнчө бир алынган процесстин эмес, натыйжалуу башкаруунун үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуу зарыл. Мониторингдин туруктуулугу да башкаруунун туруктуулугундай эле маанилүү.

Функция VII. Ресурстарды издеп табуу

Башкарууну пландоодо ССЖны башкаруу үчүн зарыл ресурстарды аныктап жана сан жагынан баалап, кенен эсеп-кысабын түзүү керек. Бул маалыматты кийинчерээк каржылоо боюнча тарлаптар үчүн негиз катары пайдаланса болот. Башкаруу пландарын ишке ашырууга каражат табуу көп учурда оңой болбойт, бирок башкаруу планында каржылоонун жол-жоболорун кенен жазуу зарыл. Ал жол-жоболор киреше булактарын жеринде түзүүнү (мисалы, туризм, камыш чогултуу, балык уулоо ж.б.), ССЖ үчүн трасттык (ишенич) фондун уюштурууну ж.б.узак мөөнөттүү каржылоо

жолдорун өзүнө камтый алат. План түзүүнүн баштапкы баскычында көп учурда аны ишке ашырууга жооптуу уюмдун мүмкүнчүлүгүн баалоо талап кылынышы мүмкүн.

Функция VIII. ССЖнын чегинде жана башка ССЖлар менен жана кызыккан тараптар менен маалымат алмашуу

Уюмдун ичинде да, уюмдар менен жарандардын ортосунда да маалыматтык өз ара аракеттешүү башкы роль ойнойт. Башкаруу пландары жана башкарууну пландоо процесси маалыматты түзүмдөлгөн жана жеткиликтүү форматта берүүгө мүмкүндүк берет, бул башкаруу максатында ССЖ жөнүндө жана процесстин жүрүшү жөнүндө маалыматты алуу мүмкүнчүлүгүн бардыгына берет. ССЖнын экологиялык мүнөзүн сактап туруу максатында пландоо жана башкаруу көбүнчөсү маалыматтын болушунан көз каранды. О.э. планды түзүүгө жооптуулар башка иштеп чыгуучулар түзгөн же жакшырткан башкаруу усулдары менен процедуралары жөнүндө түшүнүгү болушу да маанилүү. Планды ишке ашыруунун бардык баскычтарында анын курамы – маалымдоо, билим берүү жана агартуу (СЕРА) ачык-айкын аныкталган болушу керек.

Функция IX. Башкаруунун оң натыйжалуулугу жана тыянактуулугу

Планды түзүү жана аткаруу үчүн жооптуулар ресурстарды алар оптималдуу пайдаланып жаткандыгын жана башкаруу оң натыйжалуу боло тургандыгын көрсөтүүгө даяр болуулары керек. Башка сөз менен айтканда, чыгымдардын натыйжалуулугун план камсыз кыла тургандыгын көрсөтүшү керек. Ошону менен катар эсеп менен көзөмөлдүн зарылчылыгын алдын ала кароо маанилүү.

Функция X. Жергиликтүү, улуттук жана эл аралык саясатка ылайык келүү

Башкаруу планы саясий, стратегиялык жана мыйзам документтеринин кенен диапозонуна ылайык келиши керек. Кээде алар бири бирине каршы келет, андыктан пландын функцияларынын бири түрдүү саясаттарды айкаштыруу болушу керек. ССЖларга карата улуттук саясат жана биологиялык көп түрдүүлүк боюнча тийиштүү улуттук пландар менен стратегиялар ССЖларды башкаруу пландарын түзүү үчүн контекстти жана түзүмдү камсыз кылат. План суу-саздар жерлер боюнча жана биологиялык көп түрдүүлүккө тиешелүү улуттук стратегия боюнча улуттук саясатка салым кошуусу керек.

4-таблица. Казакстанда, Кыргызстанда жана Түркмөнстанда Рамсар жерлери үчүн Башкаруу пландарын упайлык баалоо¹

ССЖнын аталышы	Башкаруу пландарын түзүү жана аткаруу процессинин функциялары									
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Теңиз-Коргалжын көлдөр тутуму	5	5	2	3	4	4	3	4	4	3
Алакөл-Сасыккөл көлдөр тутуму	4	4	1	2	3	2	2	3	3	2
Ысык-Көл көлү	4	5	3	3	4	4	2	4	3	4

¹ Ар бир функциялар боюнча упайлар: 1ден (эң төмөнкү) 5ке чейин (эң жогорку).

Соң-Көл көлү	5	5	3	3	4	4	2	4	3	4
Чатыр-Көл көлү	4	4	3	3	3	4	2	4	3	4
Түркмөнбашы булуңу	5	5	3	3	3	4	3	4	3	4

3. Башкаруу жана сактоо жагынан оң иштер жүргүзүлүп жаткан учурдагы жана потенциалдуу Рамсар ССЖлары

3.1. Казакстан

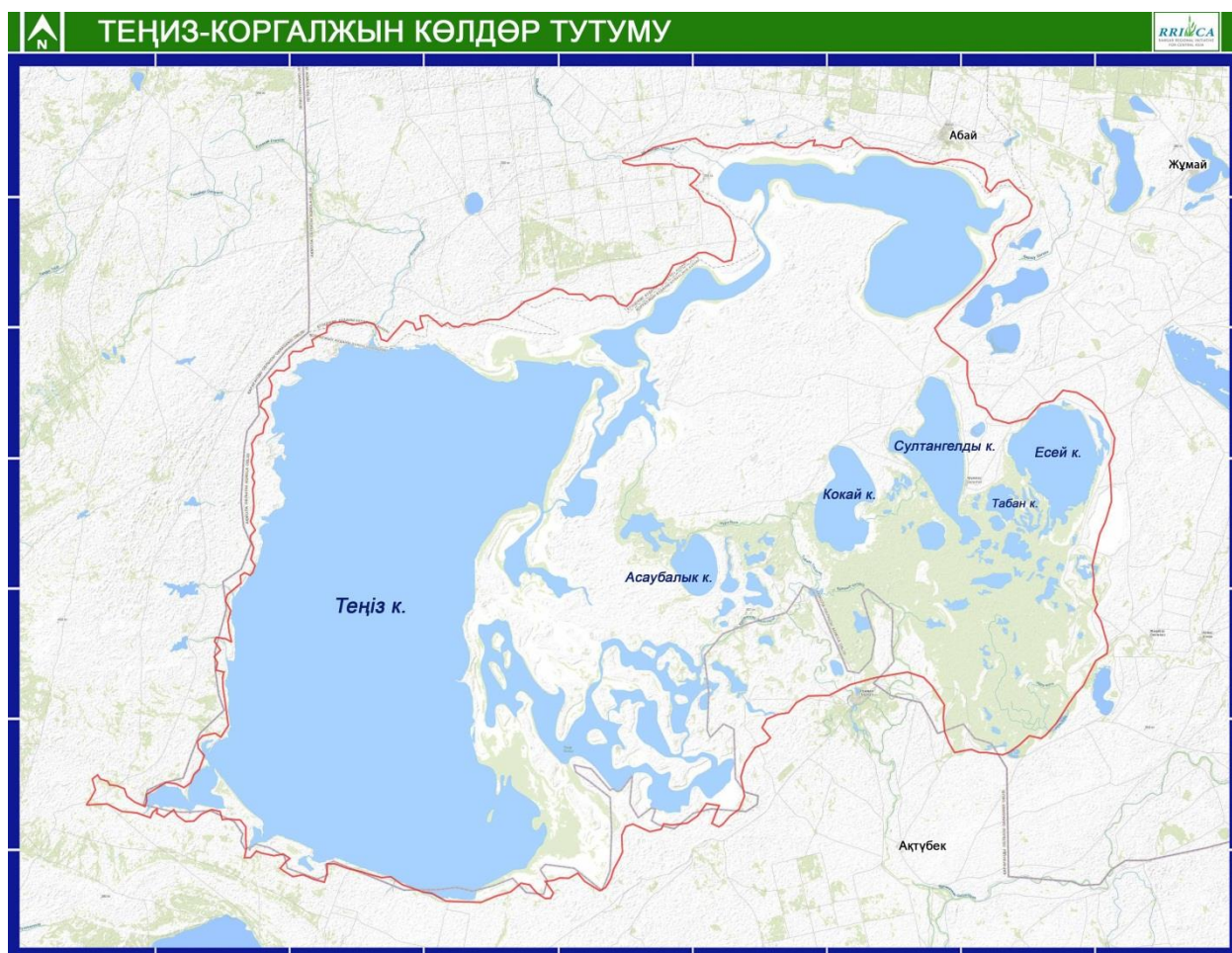
3.1.1. Теңиз-Коргалжын көл тутуму

Аталышы	Теңиз-Коргалжын көл тутуму
Рамсар тизмесине киргизилиши	11-октябрь, 1976-ж.
ӨКТАга тиешеси	Коргалжын мамлекеттик табигый коругу
ІВА	KZ 051
Аянты	353,341 га
Координаталары	50°25'59" & 69°11'20"
Административдик тиешелүүлүгү	Акмола областынын Коргалжын району жана (жарым-жартылай) Караганда областынын Нура району

Кыскача сүрөттөмө

Теңиз-Коргалжын көлдөр тутуму (4-сүр.) жалпы эле Түндүк Казакстан үчүн мүнөздүү болгон көп сандагы тайыз (негизинен 0.5 – 2.5 м) тузсуз, аз туздуу жана туздуу көлмөлөрдөн турат. Алардын эң ирилери – Теңиз, Исей, Султанкелди, Асаубалык. Коргалжын көлдөрүнүн пайда болушу Нура жана Куланөтпөс дарыяларынын кенен дельталарын кучагына алган Коргалжын ойдуңу менен байланышкан. Бул көлдөр тутумунун бардык аймагы Коргалжын мамлекеттик коругуна кирет. Коруктун аянты 2008-жылы 258,963 гектардан 543,171 гектарга чейин кеңейтилген. Бир нече дамбанын болушунун аркасында коруктун көпчүлүк көлмөлөрүндө суунун деңгээли туруктуу болот. Суунун 50%га жакыны тутумга Нура дарыясы аркылуу келет. Теңиз көлү ал жердеги эң ир көлмө болуп эсептелип, аянты 113,600 гектардан 159,000 гектарга чейин жетип турат, эң терең жери 6.7 метрге жетет жана минералдашуусу

22-127 г/л түзөт. Көпчүлүк көлдөрдө камыш өсүмдүктөрү кенен өрчүгөн, бирок Теңиздин жээктери негизинен бийик өсүмдүктөр жок ачык жатат.

4-сүр. Теңиз-Коргалжын көлдөр тутуму ССЖнын жайгашуусу

Экосистемалык кызматтар

Теңиз-Коргалжын көлдөр тутуму Борбордук Азиядагы негизги орнитологиялык аймактардын бири болуп эсептелет. Ал аркылуу миллиондогон сууда сүзүүчү жана суу жээктерин мекендеген канаттуулар, анын ичинде чор тумшук (жапайы өрдөктүн түрү) жана чыйпылдак каз сыяктуу глобалдуу коркунучта турган бир нече миң канаттуулар жыл сайын учуп өтөт. ССЖнын аймагын курчап турган талаа-чөл ландшафттары жоголуу коркунучунда турган саны 150 уялык жупка жеткен ызгыттын үйүрлөрү үчүн жана жоголуу коркунучуна жакын – 700 чамалуу жуп талаа чолок тумшуктары үчүн жашай турган жер болуп эсептелет.

Коруктун борбордук жайы Казакстандын борбору Астана шаарынан 130 чакырым аралыкта орун алышы келүүчүлөр менен меймандарды коруктун жакшы жабдылган визит-борборунда да, туристтик багыттарда да жылы бою кабыл алууга мүмкүндүк берет. Коруктун чегинен тышкары, бирок ССЖнын аймагында дыйканчылык түрүндөгү мал чарбачылыгы өрчүтүлгөн (5-сүр.).

5-сүр. ССЖнын Коргалжын коругуна жакын жайгашкан аймакта мал жаюу
(А.Козыбаковдун сүрөтү)

Жергиликтүү калктын жалпы социалдык-экономикалык абалы эксперттин баасы боюнча таң каларлык. Бул негизинен бай талаа жайыттарынын, балыктын жетиштүү корлорунун болушу жана чоң шаардын жакын жайгашуусу менен түшүндүрүлөт. Шаардын базарларында жергиликтүү балыкчылар, фермердик жана дыйкан чарбалары ССЖда жана анын тегерегинде тапкан өз өндүрүмдөрүн: балык, уй-жылкы, кой эттерин, үй канаттууларын, сүт азыктарын (кымыз, курут, айран-сүзмө, каймак ж.б.) сатышат.

Жергиликтүү коомчулуктар

Акмола областынын Коргалжын районунун калкы (2010-жылдын 1-январына карата) 9,855 адамды түзөт. Айыл чарбачылыгы менен 39 чарбалык түзүлүш, 45 дыйкан чарбасы алектенет. Аларга 486.2 миң га жер аянты ижарага берилген, ошондой эле райондун 2,600 тургуну жеке короо-үй чарбасына ээ. Коргалжын – Астана жолунда «Астана Агро Продукт» эт комбинаты орун алган. Ал ишкана 2011-жылдын 14-сентябрынан бери иштейт, өндүрүш кубаттуулугу жылына 5,400 тоннаны түзөт. Ишканада 138 адам эмгектенет.

ССЖнын жергиликтүү калк үчүн баалуулугу

Анкеталык сурамжылоонун натыйжалары боюнча, каралып жаткан жердин жергиликтүү калк үчүн баалуулугу негизинен канаттуулар мекендөөчү жана учуп-конуучу жай катары (респонденттердин 83%ы), окуучулар менен студенттер үчүн экскурсия жана талаа практикалары үчүн жер катары (75%) жана жаныбарлар менен өсүмдүктөрдү коргоочу жер катары (58%) аныкталат.

ССЖнын абалын баалоо

Респонденттер көлмөлөрдө суунун деңгээли акыркы бир нече жылда көтөрүлгөндүгүн, бул балыктар менен канаттуулардын саны көбөйүшүнө шарт

түзгөнүн жана акыр-аягында жергиликтүү тургундардын социалдык-экономикалык абалына оң таасир кылгандыгын белгилешкен. Алардын пикири боюнча, ССЖга туризм (67%) эң оң таасир көрсөтүүдө, ал эми чөлдөшүү (100%), кен казуу (92%), суу топтоо, айыл-чарба агындары жана чопо басуу (83%дан), туздуулугунун өзгөрүшү жана саздак жерлердин кургоосу (75%дан) сыяктуу потенциалдуу факторлор эң жогорку терс баа алышкан.

Экологиялык туризм

Коруктун визит-борборунун алкагында «Сейил бактар (Парктар) маршы», «Коргалжын коругунун канаттуулары», «Фламинго» фестивалы» ж.б. темалар боюнча ачык сабактар жана көргөзмөлөр өткөрүлүп турат. 2016-жылы түзүлгөн 3D-түрө түрүндөгү «Коргалжын коругу боюнча виртуалдуу жүрүш» «Казакстандын биологиялык көп түрдүүлүгүн сактап калуу фонду» (КБСФ) корпоративдик фондунун 2016-жылы корукка жана анын экологиялык чыйыр жолдоруна 12,057 адам келип көрүп кеткен, келүүчүлөрдүн эң көп саны май-июнь айларына туш келген.

Коргалжын районундагы туризм боюнча www.korg-tur.kz сайты иштейт, анда тийиштүү маалыматтар, анын ичинде корукка келүү боюнча маалымат жайгаштырылган. КБСФнын көмөгү астында коруктун өз сайты түзүү боюнча иш башталды.

Акыркы жылдары республиканын общественным объединением «Казахстандын биологиялык көп түрдүүлүктү сактоо ассоциациясы» (КБСА) коомдук бирикмеси менен өз ара пайдалуу өнөктөштүк түзүлүп, анын кызматкерлери корукка туристтердин тобун үзгүлтүксүз алып келип турат.

6-сүр. Германиядан келген «бёрдвотчерлердин» үй-бүлөсү конок үй ээсинин үй-бүлөсү менен
(А.Козыбаковдун сүрөтү)

Туристтер үчүн жергиликтүү ишкерлер санитарлык-гигиеналык талаптарга жооп берүүчү конок үйлөрүн сунушташат. Конок үйлөрүнүн баалары орто эсеп казакстандык үчүн ылайык жана болжол менен бирдей. Туристтердин арасында эң популярдуу конок үйлөрүнүн биринин ээси Аманжолова Бибинур Ермакбаевнанын айтымында, конок үйгө келип токтоочу чет элдик туристтер негизинен «бёрдвотчерлер» (6-сүр.). Ал «Аларды адатта биз үчүн көзгө илинбеген канаттуунун бир түрү кызыктырат. Ал эми эгер ошол же башка канаттуунун түрүн көрүп калышса, баладай кубанышып, ошол канаттууну издеп дүйнөнүн жарымын кыдырышканын

айтышат. Казакстандыктарды болсо коруктун жалпы табияты, ошондой эле ири жана көрүнүктүү канаттуулар – негизинен фламинго, биргазандар (пеликандар) баарынан көп кызыктырат», - деп баса белгилейт.

Конок үйлөрүнүн жана боз үйлөрдүн ээлери жээктердин жана жалпы эле ССЖнын тазалыгына өзүлөрү көз салышат, себеби таза объектилер, алардын пикиринде, туристтерди өзүнө бир топ жакшыраак тартат.

Жергиликтүү калк менен болгон иш боюнча тыянактар

Жергиликтүү коомчулуктардын ичинен фокустук топторго жүргүзүлгөн сурамжылоонун натыйжалары боюнча, респонденттердин 75%ы ССЖнын баалуулугун мектеп окуучулары менен студенттер үчүн экскурсияларды жана талаа практикаларын өткөрүүчү жер катары аныкташат. Аталган жагдай Коргалжын коругунун коргоо алдындагы аймагында агартуу борборун уюштуруп өнүктүрүү үчүн негиз боло алат. ССЖ Казакстандын борборуна жакын жайгашкандыгы мектеп окуучулары менен студенттердин агымы анын өзүн өзү каржылоосун камсыз кылууга жеткидей деңгээлде болот деп үмүттөнүүгө мүмкүндүк берет.

Эксперттин пикири

Туризмди өнүктүрүү боюнча жергиликтүү ишкерлер негизинен турист – бёрдвотчерлерге кызмат көрсөтүшөт. Ошону менен катар ат үстүндөгү жана велосипед менен бёрдвотчинг-турлар ССЖ жээктеринде гана эмес, анын чегинен сырткаркы талаа жерлерде да ат, вело- жана жөө жүрүштөр аз өздөштүрүлгөн бойдон калууда. Агро жана этнотуризм да өнүктүрүү жагынан белгилүү бир мүмкүнчүлүктөргө ээ.

ССЖны башкаруу планы

2006-2007-жылдары суу-саздак жерлерди сактоо боюнча ГЭФ/БУУӨП долбоорунун алкагында Коргалжын мамлекеттик коругун башкаруунун 2007-2011-жылдарга карата биринчи Планы (БП) иштелип чыккан. Аталган БПны ишке ашыруу боюнча аналитикалык отчет Казак Республикасынын Айыл чарба министрлигинин алдындагы Токой жана аңчылык комитетине берилген. 2011-жылы Коргалжын коругун башкаруунун 2012-2016-жылдарга карата экинчи планы иштелип чыккан. Казак Республикасынын Айлана-чөйрөнү коргоо министрлигине караштуу Экологиялык жөнгө салуу жана көзөмөлдөө комитетинин «Есил экологиялык департаменти» МБнын Акмола филиалы малекеттик экологиялык экспертизанын оң бүтүмүн берген (№ 03-09/2011, 06.06.2016).

Коргалжын коругунун бардык, анын ичинде ССЖны сактоо боюнча иш-аракет багыттары чагылдырылган БП Казак Республикасынын Айыл чарба министрлигинин алдындагы Токой жана аңчылык чарба комитети тарабынан бекитилген.

БПнын кемчиликтери

Коруктун аянты 2008-жылдын декабрында эки эседен көп кеңейтилгенине карабай, ушул күнгө чейин коруктун кызматкерлеринин штаты мурдакы бойдон калууда. Коруктун жаңы аянтын талаптагыдай коргоо үчүн материалдык-техникалык базанын жетишсиздиги сезилет. Мунун баары коруктун аймагын коргоодо, өрткө каршы чараларды көрүүдө олуттуу кыйынчылыктарды жаратып, коргоо кызматынын мамлекеттик инспекторлорунун иш убактысын көбөйтүүдө. Жаз-жай мезгилдеринде туристтерди экологиялык багыттар боюнча коштоп жүрүүчү кызматкерлердин жетишсиздиги сезилет.

БПнын ишке ашырылышы (2012-2016-жылдардын жыйынтыгы боюнча)

- ***Өрткө караша чараларды көрүү жолу менен аймакты өрттөн коргоону күчөтүү***

Коруктун кызматкерлери калк арасында үзгүлтүксүз түшүндүрүү иштерин жүргүзүп турат, себеби аймактын чек араларынын табигый тосмолору жок. коргоо алдындагы (буфердик) аймакта жерди пайдалануучулар дан өсүмдүктөрүн өстүрүшөт, андан тышкары, жакын жайгашкан жерлерде 6 аңчылык чарбасы жайгашып, алар ССЖнын жаныбарлар дүйнөсүнүн абалына кыйыр таасир кылып турат. Калк менен натыйжалуу иштөөгө коргоо алдындагы аймакта чарбачылык жүргүзүүчү калк отурукташкан үч жерде корукту коргоонун 7 мамлекеттик кызматкери жашагандыгы өбөлгө түзөт. Алар тийиштүү түшүндүрүү иштерин жүргүзүп турат. Бардык аңчылык чарбаларынын жетекчилери жана Коргалжын коругунун жерин пайдалануучулар менен коргоо алдындагы аймакта иш жүргүзүү тартиби жөнүндө келишим түзүлгөн. Андан тышкары, Коргалжын районунун өзгөчө кырдаалдар боюнча бөлүгү талаа өрттөрүнүн алдын алуу жана андай иштерди өчүрүү боюнча жыл сайын биргелешкен пландарды иштеп чыгат.

2013-2015-жылдары Коргалжын коругунун аймагында бирден өрт катталып, алар коруктун кызматкерлери тарабынан жоюлган. 2016-жылы коруктун аймагында өрт болгон эмес. Жыл сайын коруктун 650 чакырымга созулган чек арасын бойлото өрткө каршы тилке каралган.

Талаа өрттөрүн өчүрүү үчүн корукта суу ташыган унаа, сыйымдуулугу 750 литрлик 2 «УАЗ-Фермер» унаасы, адамдарды өрт чыккан жерге жеткирүү үчүн 18 кишилик 3 «УАЗ» автоунаасы, 8 РТӨ, өрткө каршы 2 сордургуч түтүк (помпа), 2 абаны үйлөп чачыраткыч, 250 тарсылдаткыч бар. Бардык кордондордо кошумча өрткө каршы щиттер бар. Талаада от жангандыгы жөнүндө борборго шашылыш билдирүү үчүн 7 туруктуу жана жай мезгилинде күнү-түнү күзөт жүргүзүлчү убактылуу посттордо туруктуу радиотелефон байланышы бар.

- ***Коркунуч алдындагы канаттуулар***

Башкаруу планын иштеп чыгууда чор тумшук, тармал биргазан жана талаа кулаалысы сыяктуу канаттуулардын түрүнө мониторинг жүргүзүүгө башкы көңүл бурулган. Коруктун кызматкерлери аларга талаптагыдай байкоо салып турушат. Бул түрлөр жоголуп кетүү коркунучу алдындагы жана Казакстандын улуттук Кызыл китебине киргизилген канаттуулар катары тандап алынган (2010).

- *Чор тумшук (Oxyura leucocephala)*

Корукту кеңейтүүдө анын курамына чор тумшук мекендөөчү дагы бир жер – Саумалкөл көлү кирген, анын деңгээли 2015-жылы 120 см көтөрүлгөн. Ошол эле жылы күзүндө бул жерде 150 чор тумшук болсо, 2016-жылы сентябрында алардын саны 12,000ге жеткен. Бүтүндөй ССЖда канаттуунун бул түрүнүн саны туруктуу: 2012-жылы. – 2,800 баш, 2013-ж. – 2,200, 2014-ж. – 2,238, 2015-ж. – 3,000, ал эми 2016-ж. бир топ жогору – 23,000 болгон. Аталаган жылдары жай мезгилдеринде мониторинг багытынын ар бир 5 чакырымында чор тумшуктун бирден уя балапандары болгон. Чор тумшуктун эң көп саны сентябрдын ортосунда, келгин куштар учуп кетер алдында топтолгон кезде байкалат.

- *Тармал биргазан (Pelecanus crispus).*

Коргалжын көлүнө оптималдуу суу деңгээлинин сакталышына жана балык корлорун сактоо боюнча жүргүзүлүп жаткан мелиоративдик иш-чараларга байланыштуу тармал пеликандын саны коруктун көлмөлөрүндө: 2012-жылы – 450 баш, 2013-ж. – 430, 2014-ж. – 380, 2015-ж. – 1,200, 2016-ж. – 600 баш чегинде болгон. Жай мезгилинде көлмөлөрдүн көпчүлүгүндө эсеп жүргүзүү мүмкүн эмес, буга жыш өскөн камыш жана аймактын өтө кеңдиги себеп. Андыктан аталган канаттуунун аны саны көп болушу мүмкүн. Тармал пеликандын жана башка сууда сүзүүчү канаттуулардын коруктун аймагындагы санын аныктоо үчүн авиаэсепти колдонуу зарыл.

- *Талаа кулаалысы (Circus macrourus).*

2008-жылы Коргалжын коругу кеңейтилгенден тартып анын курамына талаа кулаалысы жашоочу чоң талаа жерлери кирген. Коруктун аймагы жыл сайын айдалып тургандыгына карабай, июль-август айларында кургак чагылгандан өрттөр пайда болуп, аларды коруктун кызматкерлери өчүрөт. Ал убакта жазында басылып чыккан кулаалылар жана башка жерде уялоочу канаттуулар адатта учуп калышат, андыктан алар өрттө калып өлүшү мүмкүндүгү жокко эсе. Бул түрдүн саны корукта чыккан түрүндөгү кемиргичтердин санына жараша өзгөрүп турат: 2012-ж. – 30 баш, 2013-ж. – 650, 2014-ж. – 960, 2015-ж. – 250, 2016-ж. – 40 баш болгон.

• ***Массалык маалымат каражаттары менен иштөө жана жарнамалык-басылма иш-аракеттери***

2016-жыл ичинде өткөрүлгөн иш-чаралар, коруктун турмушундагы олуттуу окуялар жөнүндө, ошондой эле экотуризм жана экологиялык агартуу темаларына байланыштуу ММКларда 50дөн ашык басылма жарык көргөн. Ошондой эле республиканын «Казакстан», «Хабар», «24 KZ» телеканалдарына коруктун кызматкерлери берген 4 интервью обого чыккан. 2016-жылдын май айында корук КБСФ бирге ERG (Eurasian Resources Group) компаниясынын бир канаты ENRC-нин колдоосу астында Казакстандын 15 ММК өкүлдөрү үчүн маалымат жүрүшүн (тур) уюштуруп, алар визит-борборуна барышкан жана аймакты кыдырып көрүшкөн. Ошол эле жылдын июнь айында корук БУУнун Казакстандагы Өнүктүрүү Программасы менен «24 KZ» телеканалы, «National Geographic, Казахстан», «Новое поколение» («Жаңы муун»), «Ассоциация водного хозяйства Казахстана» («Казакстандын суу чарбачылык ассоциациясы»), «Стратегия 2050», «Казак радиосы» сыяктуу ММКлар үчүн пресс-тур өткөрүшкөн. .

2016-жыл ичинде корук иш-чараларды өткөрүүдө баннерлерди, буклеттерди, программалар менен пресс-релиздерди жана башка маалымат жана жарнама материалдарын иштеп чыгып, басып жана тараткан. Алардын жалпы саны 2,000.

Төмөнкүлөр казак жана орус тилдеринде иштелип чыгып жарык көргөн: «2016-жылдын канаттуусу – үй таранчы» буклети; программа «Сейил бактар маршы -2016» программасы; «Коргалжын мамлекеттик табигый коругу» РГУнун биологиялык көп түрдүүлүгү» буклети; «Жаратылышта жүрүм-турум эрежелери» баракчасы; «Коргалжын коругунун экологиялык жүрүш багыттары» карта-схема (КБСФтин көмөгү менен); балдар үчүн эки тилде чыгарылган «Балдарга талаа экосистемалары жөнүндө» жана «Евразия талааларынын уникалдуу жаныбары» (сайгак жөнүндө) окуу куралдары. Акыркылары КБСАнын атынан Коргалжын коругуна тапшырылган жана Коргалжын районунун мектептерине таратылган. Ошондой эле КБСАдан «Фламинго-2016» фестивалында сынактын байге ээлеринин сүрөттөрү бар, столго коюлчу жана дубал календарынын 200 нускасы алынган.

ЕХРО-2017 эл аралык көргөзмөсүн даярдоонун алкагында экологиялык жүрүш багыттарынын технологиялык картасы иштелип чыгып, ал туристтердин жана аталан көргөзмөгө келүүчүлөрдүн бара турган жерлеринин тизмесине киргизилген.

- ***Экологиялык майрамдарды, конкурстарды, акцияларды өткөрүү***

Башкаруу планына ылайык, 2016-жылы табиятты коргоо күндөрүнө арналып пландалган бардык акциялар менен иш-чаралар өткөрүлгөн. Азыркы кезде корук табиятты коргоо темалары боюнча презентацияларды даярдап өткөрүү, фильм, видеотасмаларды көргөзүү үчүн зарыл болгон негизги жабдууларга ээ. Акыркы жылдары иш-чараларды өткөрүүгө башкы каражаттар визит-борборго келүүчүлөрдүн эсебинен иштелип тапкан акчадан, ошондой эле демөөрчүлүк колдоонун эсебинен бөлүнөт. 2016-жылы Астананын Балдар сарайында КБСФтин көмөгү астында жана Евразиялык топтун (ERG) каржылык колдоосу менен «Фламинго 2016» III республикалык фестивалы да болуп өткөн.

Мектеп окуучулары катышкан бардык иш-чаралар 2016-жылы райондун билим берүү бөлүмү жана мектеп мугалимдери менен кызматташтыкта өткөн. Иш-чаралардын программалары, конкурс, фестивалдар жөнүндө жоболор ж.б. биргелешип иштелип чыккан. Коруктун кызматкерлери мектеп мугалимдери менен иштеп, ССЖ боюнча презентацияларды, ачык сабактарды даярдоодо, көргөзмөлөрдү түзүүдө, илимий-агартуучулук долбоорлорду даярдоодо ж.б. аларга үзгүлтүксүз көмөк көрсөтүп турат.

Эксперттин пикири

Башкаруу планы жалпысынан оң бааланат. Кемчилиги – жергиликтүү коомчулуктар менен айкын жөнгө салынган кайтарым байланыш тутуму жок. Мисалы, жеке жана юридикалык тараптардан арыз-доо, сунуш-кеңештерин топтоо үчүн атайын куту орнотуп, ошондой эле www.korg-tur.kz сайтында жана келечекте коруктун сайтында тийиштүү бөлүмдү жайгаштырса болот. Ошону менен катар, жарандар менен уюмдардын кайрылууларына өз убагында жооп кайтарылышын катуу көзөмөлгө алуу зарыл.

Анкеталык сурамджылоонун натыйжаларына таянсак, жергиликтүү калк ССЖны коргоо боюнча ыкчам топ түзүүнү, ага райондун ички иштер бөлүмү менен Коргалжын райондук акиматынын өкүлдөрүн тартууну, ишембиликтерди үзгүлтүксүз уюштуруп турууну жана массалык маалымат каражаттары аркылуу табиятты коргоо боюнча үгүт иштерин күчтөндүрүүнү сунуштайт. Ошондой эле ишкердиктин туризм жана айыл чарба өндүрүшү сыяктуу артыкчылыктуу багыттарына мамлекеттик колдоо көрсөтүү маселелери боюнча Казакстандын ишкерлеринин «Атамекен» улуттук палатасынын өкүлдөрү, Акмола областынын туризм жана айыл чарба башкармалыктарынын өкүлдөрү менен жергиликтүү ишкерлердин тааныштыруучук жолугушууларын уюштуруу зарыл. Андан тышкары, талаанын табигый экосистемасынын тең салмактуулугун бузбай турган айыл чарба иши катары жайытта мал багуучулукту өрчүтүү үчүн шарттарды түзүү керек.

Кеңештер

Көлмөлөрдүн абалына, атап айтканда, сууда сүзүүчү канаттуулардын жана биологиялык көп түрдүүлүктүн башка компоненттеринин абалына мониторинг жүргүзүүнү уюштурууга өзгөчө көңүл буруу. Башкаруу планында ССЖ үчүн шаарлар сууну улам көп пайдаланышы жана суулардын булганышы, Нура суусунун бассейниндеги ири өнөр жай борборлору сыяктуу учурда бар жана мүмкүн болуучу коопчулуктарды жана аларды чечүү жолдорун талдоого басым жасоо кеңеш кылынат.

3.1.2. Алакөл-Сасыккөл көлдөр тутуму

Аталышы	<i>Алакөл-Сасыккөл көлдөр тутуму</i>
Рамсар тизмесине киргизилиши	<i>25-ноябрь, 2009-ж.</i>
ӨКТАга тиешеси	<i>Алакөл мамлекеттик табигый коругу</i>
IBA	<i>KZ 115</i>
Аянты	<i>914,663 га</i>
Координаталары	<i>46°16'00" & 81°32'00"</i>
Административдик тиешелүүлүгү	<i>Алматы областынын Алакөл району жана Чыгыш-Казакстан областынын Уржар району</i>

Кыскача сүрөттөмө

Алакөл-Сасыккөл көлдөр тутумунун бир бөлүгү өзгөчө коргоого алынган табигый аймак болуп эсептелүүчү Алакөл мамлекеттик табигый коругуна кирет (7-сүр.). Коруктун аянты 65,671.9 га (17,876.9 Алакөл районунун аймагында, 47,795 га Уржар районунун аймагында). Коруктун борбордук бөлүгү Ушарал шаарында жайгашкан.

Алакөл-Сасыккөл көлдөр тутуму Казакстандын түштүк-чыгыш бөлүгүндөгү Жунгар Алатау жана Тарбагатай тоо кыркаларынын ортосундагы чөлдүү ойдуңду ээлейт. Ойдуңдун ортосунда Сасыккөл, Кошкаркөл, Уялы, Алакөл, Жаланащкөл ири көлдөрүнүн тутуму орун алган.

Түштүк тараптан Сасыккөлгө Жунгар Алатаудан башталчу суусу көп Тентек дарыясы куят.. Тентектин дельтасынын суу-саздар жерлери агымдардын, көлдөрдүн, суулардын жана саздар ойдуңдардын камыш калың өскөн жана камыш-бадалдуу, суу каптап турма ландшафтты түзүүчү татаал тутумду түзөт. Сууда сүзүүчү жана суу жээктерин мекендөөчү канаттуулар уялашы үчүн дельтанын чыгыш бөлүгүндө Онагаш, Жалыкөл, Пеликанья жана Бакланья курьи, ал эми батыш жагында Байбала и Карамуюн көлдөрүнүн ортосундагы суу-саздар жерлер эң баалуу болуп эсептелет. Тентектин дельтасында илгертен бери тармал жана кызгылт биргазан, кара каз, кашык тумшук (куназ сымал канаттуу), түнчү кытаан, боз жана чоң ак кытаан, көл чардагы, кара жана ак канаттуу чабакчы, талаа чардагы, чоң жана кичине кол бука, суу тоогу, чыбыктарлардын түрлөрү сыяктуу көптөгөн канаттуулар уялап келген.

Дельтанын көлдөрүндөгү сууда сүзүүчү канаттуулардын арасында кашкалдар, кызыл тумшук балыкчы өрдөк, кызыл баш өрдөк, чоң арам өрдөк жана боз өрдөк басымдуулук кылат; аз сандуулары – кара моюн арам өрдөк, боз каз, кызыл тумшук аккуу, күрөк тумшук, майда өрдөктөр (чүрөк, чыбырчык), ак көздүү өрдөк; сейрек кездешүүчүлөр – кара жемсөөлүү гагара, боз моюн жана майда арам өрдөк, сары тумшук аккуу, кыл куйрук, чор тумшук ж.б. 2000-жылы бул жерде биринчи жолу ак моюн чабакчы, ал эми 2004-жылы майда чардак пайда болуп уялаган.

7-сүр. Алакөл-Сасыккөл көлдөр тутуму ССЖнын жайгашуусу

Экосистемалык кызматтары

Алакөл көлүнүн жээктериндеги эс алуу аймактарын эске албаганда, негизинен казакстандыктар менен россиялыктарда туризм начар өнүккөн. Бул ири шаарлардын алыс орун алышы менен шартталат: Ушаралдан Усть-Каменогорскиге чейин 510 чакырым, Алматыга чейин 582 чакырым. Жергиликтүү калк арасында экологиялык үгүт жүргүзүп келгенине карабай, корук туризм менен алектенбейт. Байбал көлүнүн чет-жакаларында "Алакөл коругунун уникалдуу флорасы ана фаунасы" экскурсиялык жүрүш иштейт. Ал августтун ортосунан сентябрга чейин ачык. Жергиликтүү мектеп окуучуларына окуп-таануучулук экскурсияларды өткөрүүгө арналган. Жүрүш жөө уюштурулат, узактыгы 500 м, анда маалымат такталары жана күзөт мунарасы орнотулган (8-сүр.).

*8-сүр. Кароол мунарасынан байкоо
(сүрөт: Алакөл коругунун архиви)*

Жергиликтүү коомчулуктар

Алматы областынын Алакөл районунун калкы (2013-жылдын 1-январына карата) 72,883 адамды түзөт. Райондо өсүмдүк майын кайра иштетүүчү 28 цех, сүттү кайра иштетүүчү цех, 12 тегирмен, 16 наабайкана, кыям (варенье) чыгаруучу цех, судактын этин чыгаруучу эки цех, балыктын сөөгүнөн ун жасоочу эки цех иштейт. Алакол районунун өнөр жайы ошондой эле өсүмдүк жана мал чарбачылыгы менен алектенчү «Алакөл Агро» ЖЧКдан, нан азыктарын жана таттуу чыгаруучу «Уйгентас-Береке» өндүрүш кооперативинен, мунайзатын кайра иштетүүчү «Шығыс Мұнай Өнімдері» ЖЧКдан, «Алакөл жолдору» асфальт заводунан ж.б. турат.

Райондун табигый-географиялык жайгашуусу, өндүрүш-экономикалык олуттуу мүмкүнчүлүгү, мамлекеттик чек аранын жакындыгы, райондун аймагы аркылуу республикалык маанидеги Алматы – Усть-Каменогорск, Алматы – Ушарал – Достук (Дружба) унаа жолунун, эл аралык Алматы – Үрүмчү темир жолунун бир бөлүгүнүн, ошондой эле «Атасу – Алашанькоу» эл аралык мунайзат түтүгүнүн өтүшү райондун өсүп-өрчүшүн аныктап турат.

Чыгыш-Казакстан областынын Уджар районунун калкы (2013-жылдын 1-январына карата) 80,612 адамды түзөт. Райондун экономикасы негизинен айыл чарбасынан туруп, анын өзөгүн өсүмчүлүк (май алынуучу, дан) жана малчылык (ири жана майда мүйүздүү мал), айыл чарба өндүрүмдөрүн кайра иштетүү жана орто өнөр жай ишканалары түзөт. Уржар району өзүнүн эт комбинаты менен даңазаланган. Бүгүнкү күнгө чейин район областты «Шваб колбаскалары» ЖКЧ чыгаруучу эт жана колбаса өндүрүмдөрү менен камсыз кылып келет. Ошондой эле таш көмүр өндүрүүгө адистешилген «Мадина» ЖЧК да бар. Бардыгы болуп райондо 6,365 чакан жана орто ишкердик субъектилери катталган, анын ичинде юридикалык тараптардын саны 76 бирдик (1,2%), жеке ишкерлердин саны 3,903 (61,3%) жана дыйкан (фермердик) чарбалар 2.386 бирдикти (37,5 %) түзөт.

Алакөл жана Уржар райондорунун экономикасына алардын географиялык жайгашуусу оң таасирин тийгизип турат. Эки райондун тең Кытай менен чек арасында ири бажы терминалы бар. Алар Бахты бажыканасы Уржар районунда жана Алакөл районундагы Достук ст.

ССЖнын жергиликтүү калк үчүн баалуулугу

Анкеталык сурамжылоонун натыйжаларына ылайык, атаган жайдын жергиликтүү калк үчүн баалуулугу негизинен канаттуулар жашоочу жана учуп келүүчү жер катары – 65%, жаныбарлар менен канаттууларды коргоочу жер катары – 61%, ошондой эле киреше булагы, суу булагы жана калктын эс алуучу жайы катары – 39% аныкталат.

ССЖнын абалын баалоо

Респонденттер акыркы бир нече жылда көлмөлөрдүн суусунун деңгээли көтөрүлүп, эс алуу аймактары кеңейгендигин, туризм өрчүп жаткандыгын белгилешкен. ССЖга баарынан көп оң таасир кылгандар – туризм (87%), сууларды тосуу/аларды тосуу тартибин жөнгө салуу (74%) жана калк отурукташкан жайлардын өнүгүшү (65%), ал эми кен казуу (87%), чөлдөшүү жана айыл чарба агындылары (78%дан), чопо басуу (65%), жаңы ишканаларды жана суу топтоочу жайлардын курулушу (61%дан) сыяктуу мүмкүн болуучу факторлор баарынын көп терс бааланган.

Экологиялык туризм

• Алакөл районунда экологиялык туризмдин өнүгүшү

Акыркы жылдары Алакөлдүн жээгиндеги аймактар туруктуу өнүгүүдө. 2006-жылы бекитилген көлдүн жээк аймактарындагы инфраструктураны өнүктүрүү планына ылайык, эс алуу жайынын аянты 1,042.1 гектарды түзөт.

2012-жыл ичинде Акши жана Коктума айылдарында эс алуучулардын саны 28,540 адамды түзгөн, ал эми 2013-жылда алардын саны 35,000ге жеткен. 2012-жылы «Ишкердиктин жол картасы – 2020» программасы боюнча үч долбоор каржыланган. 2013-жылга карата маалыматка ылайык, туризм тармагында 7 мейманкана, 51 эс алуу үйү, 11 эс алуу базасы жана 3 саламаттык лагери, анын ичинде 200 орундуу «Жалын» лагери, 200 орундуу «Коктума», 250 орундуу «Пеликан» пансионаттары, 150 орундуу «Ала Теңиз», 150 орундуу «Аласу» ж.б. иштейт. Турбазаларда, ошондой эле

жеке менчик үйлөрдө сунуш кылынуучу кызматтардын жай бою өзгөрүп турчу баасы кымбат эмес.

Азыркы кезде «Алакөл тур» туристтик фирмасы бар, ал «Азия Сафари Сервис» турфирмасынын филиалы болуп эсептелет жана туроператордук иш жүргүзүү үчүн лицензияга ээ. Турфирма негизинен чет элдик туристтер менен иштейт, Европа өлкөлөрүндө өнөктөштөрү бар, алар менен туристтерди тартуу жана туристтик сапарларды уюштуруу боюнча иш алып барат. Фирманын иши кардарлардын экстремалдык спорт багытындагы саякатка болгон суроо-талаптарын канааттандыруучу туристтик программаларды өрчүтүүгө багытталат. Фирманын Акши айылынын аймагындагы Алакөл көлүндө аэродрому, Көлосу көлүнүн аймагындагы Жабык бөксө тоосунда (деңиз деңгээлинен 1,850 м бийиктикте) тийиштүү ыңгайлуулуктарга ээ 5 жыйма үйдөн турган лагери бар. Техникадан прицептүү Урал автоунаалар бар, алар да тийиштүү турак-жай катары жабдылган. Май айынан ноябрга чейин 80ге жакын чет элдик туристтерди кабыл алат. Жүрүш (тур) 10 күнгө эсептелген. Экотуризм негизинен орнитологиялык мазмунга ээ, көптөгөн туристтер Европа өлкөлөрүнөн бердвотчинг-турларга келет.

- **Уржар районунда экологиялык туризмди өнүктүрүү**

Арасан-Тау тоо этегинде, Барлык өрөөнүндө, «Барлык-Арасан» санаторийи жайгашкан, андагы булактардын суулары химиялык курамы жана бир аз радиоактивдүүлүгү жагынан Цхалтубо, Сары-Агаш, Алма-Арасан арашан сууларына окшош. Санаторийге жакын жаткан аймакта, Барлык тоолорунан башталчу Арасан суусунун жогорку жактарында санаторийден жарым чакырым гана аралыкта жер үстүнө 13 жерде чыгып турчу Барлыкарасан булактары бар. Булак суулары бир аз суутектүү, сульфат-хлориддүү, натрийлүү, кальцийлүү, кремний кычкылына бай. Суулардын жылуулугу 20-42° Цельсияга жетет, баштапкы булактарында жана 35 м тереңдикте ал 44.5° градуска жетет. Эркин бөлүнүп чыкчу газдар азоттон турат. Булактардын ысык ванналары жай мезгилдеринде тери, муун ооруларын, ревматизм дартын дарылоо үчүн пайдаланылат. Тургундарды дарылоодо тоонун таза абасы, ажайып көрүнгөн ландшафт, Алакөл туздуу тоо көлүнө түшүү сыяктуу факторлор маанилүү роль ойнойт. Азыркы кезде бул көлдүн жээктеринде 60тан ашык үй жана «Айгерим», «Дорожник», «Алаколь», «Асем», санаторий «Барлык Арасан» ж.б. сыяктуу эс алуу баазалары иштейт.

Жергиликтүү калк менен иштөө боюнча тыянактар

Жергиликтүү коомчулуктар жана туристтер туш болуучу негизги көйгөйлөргө төмөнкүлөр кирет: киринди суулардын канализациялык тармагынын жоктугу (30%); унаа жолдорунун канааттандыруу эмес абалы (26%); сувенир, жол көрсөткүч, карталарды сатуу боюнча сооданын өрчүбөгөндүгү (22%); жээк аймактарында малдан жана автоунаалардан тосмонун жоктугу (17%); жергиликтүү бийлик органдары туризм тармагын начар жөнгө салышы (13%).

ССЖнын башкаруу планы анын бүтүндөй аймагын кучагына алгыдай иштелип чыккан эмес, ал эми Алакол коругунун БП Алакөл-Сасыккөл көлдөр тутумун башкарууну олуттуу чагылдыра албайт, себеби корук ССЖнын 7% аймагын гана ээлейт.

Ошентсе да, аталган ССЖнын болочок БПнын башкы максаты кадыресе, сейрек жана уникалдуу жаратылыш комплекстерди алардын бүтүндөй компоненттери менен кошо табигый абалында сактап калуу, «жаратылыш чөйрөсү – адам» өз ара мамилелерин шайкештетүү болушу керек.

Бул максатка жетишүү үчүн төмөнкү милдеттер аткарылышы зарыл:

- *Табигый экосистемаларды, биологиялык көп түрдүүлүктү сактоо жана кайра калыбына келтирүү*
- *Жаратылыш комплекстеринин табигый өнүгүү мыйзам ченемдерин аныктоо, чөйрөнүн, түрлөрдүн жана коомчулуктардын абалы жөнүндө жаңы илимий билимдерди алуу*
- *Чөйрөгө жан анда орун алган компоненттерге тутумдуу түрдө мониторинг жүргүзүү, алардын абалын баалоо, тоскоолдуктар менен коркунучтарды аныктап, аларды четтетүү*
- *ССЖны коргоо тартиби сакталышын камсыз кылуу*
- *Терс процесстерди өз убагында четтетүү (алдын алуу), жашоо чөйрөсүнүн туруктуу иштешин камсыз кылуу*
- *Коомчулукту экологиялык жактан агартуу жана маалымат берүү*

Кеңештер

Алакөлдүн жээктерин туруктуу тазалап туруу үчүн эс алуу аймагындагы менчик ээлеринин эсебинен коммуналдык ишкана түзүү жөнүндө туризм тармагындагы ишкерлерден сунуш түшкөн. ССЖны натыйжалуу башкарууну камсыз кылуу үчүн ылайык келүүчү Башкаруу планын Алакөл мамлекеттик коругугун эксперттерин тартуу менен иштеп чыгуу кеңеш кылынат. Андан тышкары, аталган ССЖларды башкаруу боюнча Алакөл жана Уржар райондук администрациялардын алдында фермердик ассоциациялардын, туристтик жана бейөкмөт уюмдардын, Алакөл мамлекеттик коругунун өкүлдөрүнөн, окумуштуулардан турган коомдук кеңештерди түзүү маанилүү. Ошондой эле кеңештердин курамына алардын техникалык катчысы катары (бирок байкоочулук укугу менен) жергиликтүү бийлик орган өкүлдөрүн киргизүү зарыл².

² Коомдук кеңештердин сунуш-кеңештери же өтүнүчтөрү Кеңештер карап жаткан маселелерди кароого ыйгарымдуу мамлекеттик органдардын дарегине жазуу түрүндө жөнөтүлүшү керек. Мамлекеттик орган тарабынан маселе канааттандырылгыч эмес чечилген учурда сунуш-кеңештер жогорку инстанцияларга жиберилет. Коомдук кеңештердин ишин каржылоону мамлекеттик социалдык тапшырык (казак) алкагында алдын ала кароого болот.

3.1.3. Кичи Арал деңизи жана Сырдарыя суусунун дельтасы

Аталышы	<i>Кичи Арал деңизи жана Сырдарыя суусунун дельтасы</i>
Рамсар тизмесине киргизилиши	<i>2-февраль, 2012-ж.</i>
ӨКТАга тиешеси	<i>Барсакелмес мамлекеттик табигый коругу</i>
IBA	<i>KZ 043 (Кичи Арал деңизи) жана KZ 044 (Сырдарыя суусунун дельтасы)</i>
Аянты	<i>543,171 га</i>
Координаталары	<i>46°20'50" 61°00'09"</i>
Административдик тиешелүүлүгү	<i>Кызылордо областынын Арал району</i>

Кыскача сүрөттөмө

Кичи Арал деңизи жана Сыдарыя суусунун дельтасы бүгүнкү күндө өзгөчө коргоого алынган аймак эмес (9-сүр.). Бирок «Сырдарыя дельтасы» аянтын коңшулаш жайгашкан Барсакелмес мамлекеттик табигый корукка кошуу боюнча процесс жергиликтүү бийлик органдары менен макулдаштыруунун аяктоочу баскычында турат.

Жалпы аянты азыркы кезде 160,826 га түзгөн корукка кошулгандан кийин ССЖ 2 300 гектарга, ал эми коргоо аянтын эсепке алганда 5,851.2 гектарга өсөт. Коруктун борбордук бөлүгү Кызылордо областынын Арал шаарында орун алган.

Экосистемалык кызматтар

Жергиликтүү калк негизинен балык уулоочулук менен (10-сүр.), азыраак – малчылык жана бакчылык менен алектенет. Туризм дээрлик өнүккөн эмес.

Жергиликтүү коомчулуктар

Кызылордо областанын Арал районунун калкынын саны (2015-жылдын 1-январына карата) 77,029 адам. Эл чарбачылыгынын негизги тармактары – балык уулоо жана аны кайра иштетүү, туз өндүрүү жана малчылык. Райондо тамак-аш жана натрий тузунун, мерабилиттин, тевадиттин жана айнек өнөр жайына жарактуу кварц кумунун зор корлору бар. Айыл чарбачылыгы менен 376 айыл чара түзүмдөрү алектенет, алардын ичинен 368и дыйкан чарбачылыгы болуп эсептелет. Негизги айыл чарба түзүмдөрү: «Куланды» ЖЧК, «Берекет», «Коктем», «Несибе», «Ыкылас» жана «Байдаулет» дыйкан чарбалары. Малдын жалпы саны: ири мүйүздүү мал – 43,035, кой-козу – 90,236, жылкы – 22,439, төө – 21,123, канаттуулар – 1,496. Балык

уулоочулук менен 61 субъект алектенип, аларда 187 адам иштейт. Мейманка-ресторан ишкердиги 18 субъектин кучагына алат, анда иштегендердин саны 78 адам.

9-сүр. Кичи Арал деңизи жана Сырдарыя дельтасы ССЖнын жайгашуусу

ССЖнын жергиликтүү калк үчүн баалуулугу

Анкеталык сурамжылоонун натыйжалары боюнча, жергиликтүү калк үчүн аталган ССЖнын баалуулугу негизинен канаттуулар жашоочу жана келип конуучу жай катары – 85% жана өсүмдүктөр менен жаныбарларды коргоочу жай катары – 55%, ошондой эле киреше булагы катары – 35% аныкталат.

ССЖнын абалын баалоо

Респонденттердин көпчүлүгү ССЖга баарынан оң таасирин туризм (85%), жаңы ишканалардын курулушу (75%), жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн интродукциясы (70%) жана калк отурукташкан жайлардын өнүгүшү (65%) көрсөтөт, ал эми чөлдөшүү (75%), айыл-чарба киридилердин агышы (60%дан) терс таасир кылат деп эсептейт. ССЖ азырынча коркутун курамына кире электигин эске алганда, акваториянын жана жээктеги жерлердин санитардык абалын канааттандырарлык деп баалоого болот.

Экологиялык туризм

Туризм Казакстандын жогорудагы сүрөттөлгөн Рамсар ССЖларына салыштырганда эң аз өрчүгөн.

10-сүр. Жергиликтүү балыкчылар (А.Козыбаковдун сүрөтү)

Эксперттин пикири

Сырдарыянын дельтасына өзгөчө корголуучу табигый аймак статусу берилишин бардык эле айыл тургундары жактырып кубаттабайт, себеби бул чарба иштерине, анын ичинде көпчүлүк үй-бүлөлөр үчүн азык-түлүк жана кирешенин салттуу булагы болуп эсептелген балык уулоого толук тыюу салууга алып келет.

Болочок БП Алакөл-Сасыккөл көлдөр тутуму ССЖга карата сунушталган жоболорго туура келип, бирок Кичи Аралдын деңгээли көтөрүлүшү мүмкүндүгүн жана жаңы көтөрмөлөр (плотиналар) курулушун эске алуу керек. Муну Барсакелмес мамлекеттик коругунун курамына кире турган ССЖнын чегиндеги курамдык бөлүк катары (чарба иштерине тыюу салууда) эсепке алуу зарыл.

Жергиликтүү калк менен иштөө боюнча тыянактар

Жергиликтүү калк арасынан фокустук топторго жүргүзүлгөн сурамжылоонун натыйжаларына ылайык, кен казуу сыяктуу потенциалдуу фактор, 40% респонденттердин пикири боюнча, оң таасир көрсөтмөк. Аталган факт, ошондой эле жаңы ишканалардын курулушунан жана калк отурукташкан жерлердин өрчүшүнөн

көпчүлүк респонденттер оң таасирлерди көрүшү жергиликтүү калктын социалдык жактан жагымсыз абалын кыйыр көрсөтүп турат. Дээрлик бардык респонденттер же балык уулодон, же аңчылык чарбадан жана бир азы гана туризмден киреше алышат. Ошону менен катар ар бир экинчи респондент акыркы он жылда суунун деңгээли көтөрүлүп, канаттуулар менен балыктын саны өстү деп эсептейт.

Эксперттин пикири

СЖны натыйжалуу башкарууну камсыз кылуу үчүн Кызылордо областынын Арал райондук администрациясынын алдында ССЖны башкаруу боюнча фермердик ассоциациялардын, туристтик жана бейөкмөт уюмдардын, Барсакелмес коругунун өкүлдөрүнөн жана айрым окумуштуулардан турган туруктуу коомдук кеңеш уюштуруу сунуш кылынат. Ошондой эле кеңештин курамына жергиликтүү бийлик органдарынын өкүлдөрүн добуш берүү укугусуз, техникалык катчы катары киргизүү зарыл. Коомдук кеңештин сунуштары кеңеш карап жаткан маселелерди чечүү ыйгарымына ээ мамлекеттик органдардын дарегине кат түрүндө жиберилиши керек. Маселе мамлекеттик орган тарабынан канааттандыруу эмес чечилген учурда сунуш-кеңештер жогору турган инстанцияларга жөнүтүлөт. Коомдук кеңештерди каржылоону мамлекеттик социалдык тапшырыктын алкагында алдын ала кароого болот.

3.1.4. Каракөл көлү

Аталышы	Каракөл көлү
ӨКТАга тиешеси	Каракыя-Каракөл мамлекеттик зоологиялык корукча
ІВА	KZ 012
Аянты	3,773 га
Координаталары	43°53'44" & 51°30'93"
Административдик тиешелүүлүгү	Актау ш., Мангистау областы

Кыскача сүрөттөмө

Каракөл көлү Актау шаарынын административдик чегинде, анын өнөр жай аймагында орун алган жана «МАЭК-Казатомпром» ишканасынын (жоопкечилиги чектелген коом) таштанды (тазалык ченемине туура келүүчү) суулары менен толук турат. Көлдүн аянты ал ишкананын өндүрүштүк кубатынын өзгөрүшүнө жараша болот жана 3,500-5,000 га чегинде өзгөрүп турат (11-сүр.).

11-сүр. Каракөл көлүнүн жайгашуусу

Каракөл өзөнүндө азыркы көлдүн ордундагы рельефтин табигый төмөндөгөн жеринде ТЭЦ-1 жана ТЭЦ-2 жылуулук станцияларын куруу долбоору тарабынан станциялардын тийиштүү жабдыктарын муздатуу үчүн муздаткыч көлмө курулган. Каспий деңизинен алынган суу көлмөдө муздатуу циклинен өтүп деңизге тазалык ченемине туура келген абалда кайра келет. Көп жыл бою деңиз суусун өткөрүүнүн натыйжасында (жылына 1 млрд. куб. метрдей) муздаткыч көлмө тайыз суулуу көлгө айланган. Бул көлмөнү уюштурууда ал сууда жана сууга жакын жашоочу жаныбарлар, анын ичинде келгин жана кыштоочу, уялоочу канаттуулар үчүн жагымдуу шартка ээ көлгө айланат деп болжолгон эмес. Алсак, уя салуучулар – кызыл тумшук аккуу, чоң жана кичине кол бука, боз жана кызыл кытаан, аңыр, арам өрдөк, кайырма, боз өрдөк, күрөк тумшук, кызыл тумшук балыкчы өрдөк, камыш кулаалысы, бөдөнө, жылкычы чулдук, түрдүү чардактар, чулдукчулар жана чулдуктар. Келгин куштарга тармал жана күлгүн биргазандар, кичине кара каз, фламинго, сары, египет жана кичинекей ай кытаан, казык тумшук, каравайка (илекилектин түрү), аккуулар (кызыл тумшук, сары тумшук, кичинекей), ак көз балыкчы өрдөк жана чор тумшук, ошондой эле боз турна жана таажылуу турна, кара кур жана тоо булдуругу, ошондой эле кара баштуу чардак. Андан тышкары, жырткыч канаттуулардын 7 түрү: бакачы, жылаанчыл, карчыганын түрү, талаа бүркүтү, көркоо шакылдак, бүркүт, ак куйрук суу бүркүтү кездешет. Бардыгы болуп канаттуулардын 175 түрү, 11 сүт эмүүчү, 8 сойлоп жүрүүчү жана 1 жерде-сууда жашоочу катталган, омурткасыз жаныбарлардын (кур-кумурскалар менен жөргөмүш түспөлдүүлөрдүн) 500дөн ашык түрү байкалган³.

³ Жаныбарларды каттап эсепке алуу жана статусун аныктоо «МАЭК-Казатомпром» ЖЧКнын тапшырмасы менен «Кен Дала» коомдук бирикмеси тарабынан, Россия илимдер академиясынын Урал бөлүмүнө караштуу «Өсүмдүктөр менен жаныбарлар экологиясы институтунун» жана Үстирт мамлекеттик коругунун окумуштууларынын катышуусунда жүргүзүлгөн.

12-сүр. Каракөлдүн жалпы көрүнүшү (А.Козыбаковдун сүрөтү)

13-сүр. Фламинго (*Phoenicopeterus roseus*) Каракөлдө (А.Козыбаковдун сүрөтү)

Экосистемалык кызматтар

Каракыя-Каракөл корукчасынын бөлүгү катары Каракөл көлүндө аңчылыкка жана балык уулоого тыюу салынган. ССЖны бейөкмөт уюмдары жана Актау шаарынын окуу жайлары агартуучулук жана окуу-таануу максаттарында пайдаланышат (14-сүр.). Жыл сайын кичине балдар жана жаштар Үстүрт мамлекеттик коругунун администрациясы «Сейил бактар маршы» эл аралык табиятты коргоо акциясынын алкагында уюштуруучу көл жээгиндеги ишембиликке катышат (15-сүр.). Жыл сайын көл жээгин бойлото аймактарда маалымат такталарын орнотуп жаңылап турчу «МАЗК-Казатомпром» ЖЧК техникалык колдоо көрсөтөт.

14-сүр. *Каракөлдо мектеп окуучулары арасында бёрдвотчинг (А.Козыбаковдун сүрөтү)*

15-сүр. *Кезектеги «Сейилбактар маршы» табиятты коргоо акциясы учурунда (А.Козыбаковдун сүрөтү)*

Жергиликтүү коомчулуктар

Актау шаарынын калкы 185.9 миң адам. 1961-жылы Актауский чакан шаарчасы пайда болуп, акырындык менен азыркы порт-шаарга айланган. Актаунун тузсуз табигый суусу жок, андыктан жана көп корпустуу бууландыргыч жабдууларда иштелип чыгуучу дистиллятор менен аралаштыруу жолу аркылуу туздан арылтылган деңиз суусу менен толук камсыз кылынат. Суу болсо ичүүчү жана техникалык – ысык жана

муздак болуп бөлүнөт. Шаарды суу менен камсыз кылуу үчүн 1968-жылы ТЭБдерден (анын ичинде азыркы кезде колдонуудан чыккан БН-350 тез нейтрон менен иштөөчү атомдук реактордон) алынчу бууну пайдалана турган өнөр жай тузсуздандыргычтар курулган. Актау Казакстандын мунай-газ кен жайларын иштетүү боюнча борборлорунун бири болуп эсептелет.

ССЖнын жергиликтүү калк үчүн баалуулугу

Анкеталык сурамжылоонун натыйжаларына ылайык, аталган жердин баалуулугу негизинен канаттуулар мекендөөчү жана келип конуучу жай катары – 82%, калк эс алуучу жай катары – 50% жана мектеп окуучулары менен студенттер үчүн экскурсия жана талаа практикаларын өткөрүүчү жер катары – 41% аныкталат.

ССЖнын абалын баалоо

Көлдүн суусунун деңгээли «МАЭК-Казатомпром» ишканасынын өндүрүш кубаттуулугуна жараша 3,500-5,000 га чегинде өзгөрүп турат. Жээктердин санитардык абалы эксперттер тарабынан канааттандырылгыч деп бааланат. Респонденттер ССЖга эң көп оң таасирин туризм (82%), ал эми эң көп терс бааланган потенциалдуу факторлор кендерди казуу (82%), жаңы ишканаларды куруу (68%), калк отурукташкан жайлардын өнүгүшү жана ачакан дыйкан чарбаларынан айыл чарба таштанды сууларынын агыны (64%дан) болду. Ошондой эле көпчүлүк респонденттер (64%) аңчылык менен балык уулоочулукка карата көзөмөлдүн деңгээли жетишсиз деген ойдо.

Экологиялык туризм

Каракөл көлү Үстирт мамлекеттик табигый корукчасынын коргоосу алдында турат. Актау шаарынын окуу жайлары менен бейөкмөт уюмдары тарабынан агартуучулук жана окуу-таануу максаттарында пайдаланылат. Уюшулган туризм өнүккөн эмес.

Эксперттин пикири

Мангистау областынын туризм башкармалыгы жана жергиликтүү ишкерлер СЖнын балгон туристтик мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланбайт. Суу-саздак жерлери боюнча агартуучулук борбор уюштуруп, экологиялык чыйыр жолдорду салып, канаттууларга байкоо жүргүзүү үчүн мунаралар орнотулса жакшы болмок. Алар аркасында чаржайыт уюшулган туризмден болчу таштандыларды азайтып, канаттууларга браконьердик аңчылыкты жоюу менен ССЖнын экосистемасын жакшыртууга, ошондой эле сырттан келген туристтер менен жергиликтүү эс алуучуларга тейлөө кызматтарын көрсөтүү менен чакан ишкердикти өрчүтүүгө көмөк кылса болот.

Эксперттин пикири

ССЖны натыйжалуу башкарууну камсыз кылуу үчүн Актау шаарынын администрациясынын алдында ССЖны башкаруу боюнча фермердик ассоциациялардын, туристтик жана бейөкмөт уюмдардын, Үстирт мамлекеттик коругунун өкүлдөрүнөн жана айрым окумуштуулардан турган туруктуу коомдук кеңеш уюштуруу сунуш кылынат. Ошондой эле кеңештин курамына жергиликтүү бийлик органдарынын өкүлдөрүн техникалык катчы катары киргизүү зарыл (добуш берүү укугусуз). Коомдук кеңештин сунуштары кеңеш карап жаткан маселелерди

чечүү ыйгарымына ээ мамлекеттик органдардын дарегине кат түрүндө жиберилиши керек. Маселе мамлекеттик орган тарабынан канааттандыруу эмес чечилген учурда сунуш-кеңештер жогору турган инстанцияларга жөнүтүлөт. Коомдук кеңештерди каржылоону мамлекеттик социалдык тапшырыктын алкагында алдын ала кароого болот.

ССЖны башкаруу планы жок. Бирок келечекте ал Алакөл-Сасыккөл көлдөр тутуму ССЖга карата сунушталган жоболорго туура келип, бирок төмөнкү шарт эске алынышы керек. Себеби Каракөл техногендик мүнөзгө ээ, анын суу тартиби «МАЭК-Казатомпром» ишканасынын өндүрүштүк кубаттынан көз каранды жана көл толугу менен Актау шаарынын административдик чегинде жайгашкан. Андыктан Башкаруу Планы Актаунун бүтүндөй социалдык-экономикалык агломерациясын эске алып жана ага шайкеш келиши керек.

3.2. Кыргызстан

3.2.1. Ысык-Көл көлү

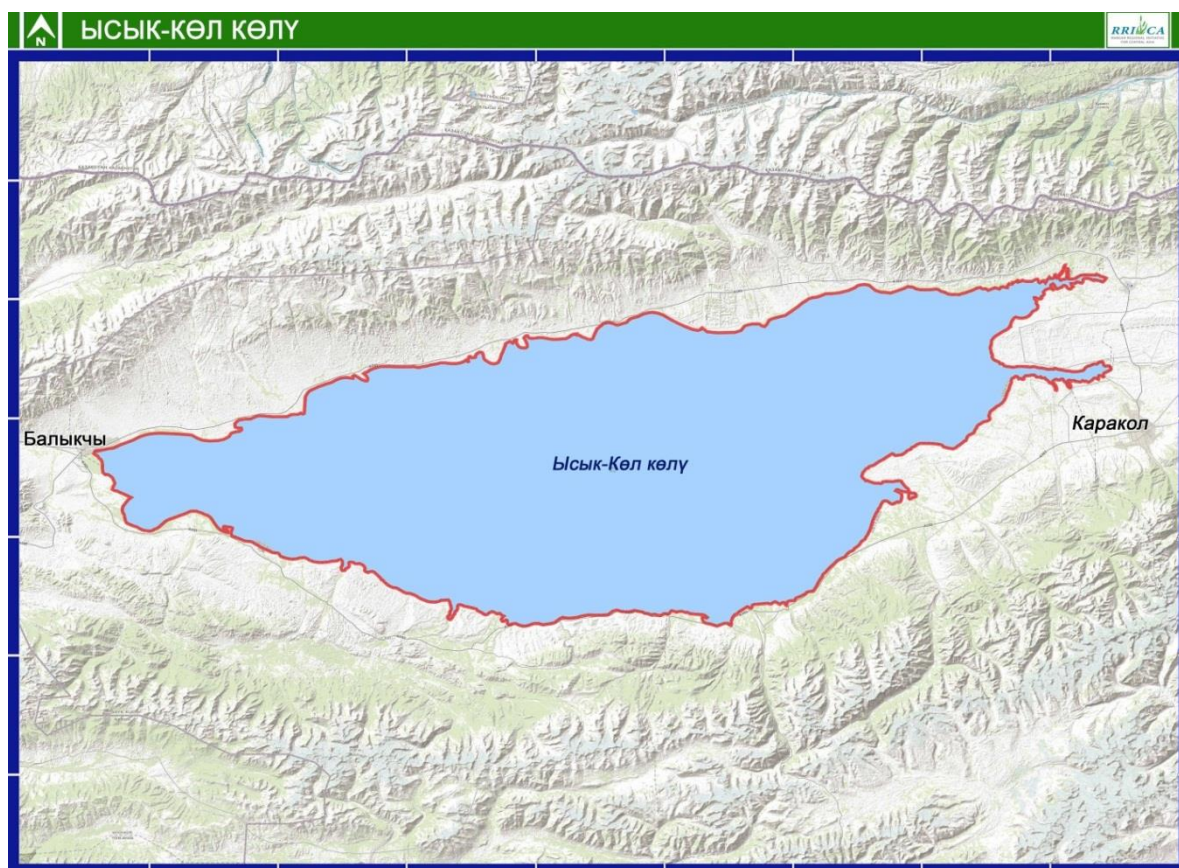
Аталышы	<i>Ысык-Көл көлү</i>
Рамсар тизмесине киргизилиши	<i>26.12.1976-ж.</i>
ӨКТАга тиешеси	<i>Ысык-Көл мамлекеттик коругу</i>
ІВА	<i>KG 231</i>
Аянты	<i>624,439 га</i>
Координаталары	<i>42°02" жана 42°88" түн.к. 76°44" жана 78°57" ч.у.</i>
Административдик тиешелүүлүгү	<i>Ысык-Көл областынын Ысык-Көл, Жети-Өгүз, Түп, Ак-Суу жана Тоң райондору</i>

Кыскача сүрөттөмө

Ысык-Көл көлү Кыргызстандын түндүк-чыгыш табигый-климаттык аймагында орун алган жана бийик тоолуу (бийиктиги 1,600 метрден жогору), терең тектоникалык чоң ойдуңду ээлейт. Түндүктөн аны Күңгөй Ала-Тоо кыркалары, түштүктөн Терскей Ала-Тоо кыркалары курчап турат. Ысык-Көл ойдуңунун өрөөнү, анын ичинде курчап турган тоо кыркаларынын беттери, тоо алдындагы ичке узун тилкени жана көлгө куюучу көп сандагы дарыялар 250 км² ашык, туурасынын эң чоң жери 100 чакырым. Рельефи өтө татаал, үч негизги комплекс бөлүнөт: түзөң, тоо этегиндеги адырлуу

жана тоолуу. Бул ойдуң Түндүк Тянь-Шань провинциясынын географиялык курамына кирет. Ал батыштан чыгышты карай 240 чакырым, түндүктөн түштүктү карай 75 чакырым созулуп жатат. Ысык-Көл көлүнүн өз узундугу 182 чакырым, эң жазы жери 58 чакырым, орточо тереңдиги 270 м, эң терең жери 702 м. Суунун үстүңкү бетинин аянты 6,236 км², Түндүк Евразия көлдөрүнүн ичинде 7-орунду ээлейт, тереңдиги боюнча үчүнчү орунда (Байкал менен Каспийден кийин) турат, суунун көлөмү жагынан (1,732 км³) Балкаш көлүнөн 1.7 эсе көптүк кылат.

Ойдуңдун өрөөндүү бөлүгүн Ысык-Көл мамлекеттик коругу ээлеп, анын чек аралары 17 айыл өкмөтүнүн (жергиликтүү өз алдынча башкаруу бирдиги) жерлери менен чектешип турат. Корук «Ысык-Көл» биосфералык аймакка жана Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн алдындагы Айлана-чөйрөнү коргоо жана токой чарбачылыгы мамлекеттик агенттигине баш иет.

16-сүр. «Ысык-Көл» биосфералык аймакта Ысык-Көлү ССЖнын жайгашуусу

Ысык-Көл коругу административдик жактан Ысык-Көл областына карайт, бул область батыш жагынан Чүй областы, түштүктөн Нарын областы, түндүктөн Казакстан менен, ал эми түштүк-чыгыш жагынан Кытай менен чектешет. Область 5 административдик-аймактык районго бөлүнөт. Алар: Ак-Суу, Жети-Өгүз, Ысык-Көл, Тоң, Түп райондору. Областтын аймагында Жеңиш (7,439 м) жана Хан-Теңир (6,995 м) сыяктуу дүйнөнүн эң бийик тоо чокулары орун алган. Аймак жалпысынан мээлүн кеңдиктеги алкакта жайгашкан. Климатына тоолуу рельеф жана Ысык-Көл көлүнүн өзү олуттуу таасир көрсөтүп, аймакта кыштын жумшак болушун шарттап турат.

Жаан-чачындардын деңгээли Балыкчы шаарынын аймагында жылына 130 мм-дан баштап Казакстан менен чектеш жерде 1,000 мм-га чейин жетет.

Коруктун жерлери 4 административдик районго кирет жана 17 айыл өкмөтү менен чектешип турат. Коруктун администрациясы Балыкчы шаарында жайгашкан. Ысык-Көл коругунун жалпы аянты 18,999 га, анын ичинен акватория – 16,720.2 га, кургак аянты – 2,278.8 га (4-табл.).

5-таблица. Ысык-Көл мамлекеттик корук аймагынын функционалдык бөлүнүшү

Жерлер жана алардын аянттары	Өзөктүү аймагы (негизги аймагы)	Буфердик аймак	Коргоо алдындагы аймак	Бардыгы
Тору-Айгыр	2,408.1		1.9	2,410
Пришиб	5			5
Усадьба	1.5		3.5	5
Жаркымбаев	74.8		0.2	75
Өрүктү	951.8	4.1	9.1	965
Ой-Тал	1,022			1,022
Сары-Булак	443		135	578
Кургак Кырка	210.0			210
Кой-Сары	1,139.4	22.4	180.2	1,342
Ала-Тоо	610			610
Каракоо	193			193
Оттук	11,584			11,584
Бардыгы	18,642.6	26.5	329.9	18,999

Өзөктүү аймагы (негизги аймагы) – жаратылыш комплекстерин табигый абалында сактап калууга, жаратылыш комплекстерин жана алардын компоненттерин кайра калыбына келтирүү жана антропогендик таасирлердин астында өзгөрүүсүнө жол бербөөгө багытталган иш-чараларды өткөрүүдөн тышкаркы башка эч бир чарбалык жана башка иш-аракеттерди жүргүзүүгө тыюу салынат; санитардык жана өрткө каршы коопсуздукту камсыз кылуучу шарттарды сактоо; экологиялык мониторинг жүргүзүү; илимий-изилдөө иштерин аткаруу; орнотулган тартиптин сакталышына мамлекеттик көзөмөл жүргүзүү.

Буфердик аймак – тыюу салынган иш-аракеттер: жаңы конуштарды түзүүгө; аңчылык жайлары жана базалар, аңчылык чарбаларын уюштуруу үчүн жаңы жерлерди бөлүп берүүгө; курулуш, өндүрүш объектилерин жайгаштырууга жана пайдаланууга; пайдалуу кендерди чалгындоого жана иштетүүгө; тийиштүү илимий мекемелер менен макулдашуу боюнча тандама-санитардык кыюулардан башка

бардык кыюулардын түрүнө; өсүмдүктөр менен жаныбарлардын жаңы түрлөрүн жайгаштырууга (климатташтырууга); коруктун өзөгүнүн гидрологиялык (суу) тартибин өзгөртүүчү жана экосистемага зыян келтире турган башка иш-аракеттерге; жаратылыш комплекстери менен объектилердин абалына коркунуч туудурган чарбалык иш-аракеттерге тыюу салынган.

Коргоо алдындагы аймак – чарбалык иш-аракеттердин негизги түрлөрүнө, эгер алар жаратылыш компоненттерине зыян келтирбесе, уруксат берилет. Бирок дарылык чийки заттарды, мөмө-жемиштерди жана гүлдөрдү, ошондой эле Кыргызстандын кызыл китебине киргизилген жана жоголуп кетүү коркунучу алдында турган өсүмдүктөрдүн түрүн терип-жыйноого; жаныбарларга аңчылык кылууга жана кармоого, канаттуулардын уяларын, жапайы айбанаттардын уяларын, жашырынган жерлерин, турактарын бузууга, ошондой эле канаттуулар менен сойлоп жүрүүчүлөрдүн жумурткаларын алууга; жапацы жаныбарларды климатташтырууга; табияттын табигый, илимий, маданий жана эстетикалык маанисин төмөндөтүүгө алып келүүчү иш-аракеттердин башка түрлөрүнө тыюу салынат.

Коруктун аймагын бөлүп аныктоодо жергиликтүү калк менен коруктун кызыкчылыктары ортосундагы каршылыкты мүмкүн болушунча азайтуу үчүн, көл жээгин айрыкча калк отурукташкан жерлерде салттуу түрдө эс алуу үчүн пайдаланып келген жергиликтүү коомчулуктардын кызыкчылыктары эске алынган. Аймакты бөлүп аныктоо Кыргыз Республикасынын жаратылышты коргоо боюнча мыйзамдарына жана биологиялык көп түрдүүлүктү, уникалдуу ландшафттарды сактоо максаттарына ылайык келет. Көл ойдуңду курчап турган мөңгүлөрдөн агып келчү дарыялардын куймасынан (агындынын 60%), сууга толуп турат. Ысык-Көл бассейнинде алардын саны 834ге жетет. Гидрографиялык тармагынын мүнөзү жана дарыялардын жыл ичинде көлгө куйган суу көлөмү жагынан үч аймакты бөлүп кароого болот. Биринчиси – жер үстүндөгү сууларга эң жарды аймак, түндүк жээги менен Чоктал суусуна чейин, түштүк жээги менен Тосор суусуна чейин. Экинчи аймак түндүк жээгин бойлой Шаты суусуна чейин (Түп суусунун түштүк жээгиндеги куймасы). Бул жерде 20дан ашык дарыя бар, алар талаа сугатына алынып кетет, Ак-Суу (кичи жана чоң) суулары гана көлгө жетип куят. Үчүнчү аймак ойдуңдун чыгыш жана түштүк-чыгыш бөлүгүн ээлейт жана жер үстүндөгү сууларга бай. Бул жерде жаан-чачын көп болот, Жыргалаң, Түп, Каракол, Чоң-Кызыл-Суу, Заука, Барскон жана Тосор дарыялары үзгүлтүксүз агып турат. Батыш тарабында жээктен 6 чакырым аралыкта Чү суусунун жайык жери өтөт, ал айрым жылдары жазында суу кирип турган мезгилде Күтөмалды агымына өз суусунун бир бөлүгүн берип турат. Ысык-Көл өзү азып чыкпайт, суусу туздуу келет, бирок анча көп эмес (анын туздуулугу Арал деңизинен дээрлик эки эсе төмөн), суунун түсү кочкул көк, жээктерине жакын бөлүгү жашылыраак, тунуктугу өтөт жогору: көлдүн ортосунда суунун асты 1.5 м (сентябрь 20.4 м) тереңдикке чейин көрүнөт.

Жээкке жакын аймакта өсүмдүк каптамы төмөнкү факторлордон көз каранды: 1. Алкактын таасири (деңиз деңгээлинен 1,600-1,700 м бийик). Бул бийиктиктерде тике бөлүнүшүнө ылайык, шалбаа-чөлдүү талаа алкагы жайгашып, анда бетеге-туландын айрым тилкелери, деңиз шыраалжыны, эстрагон, кара кыгак, шалбаа көдөөсү өсөт жана айрым жерлеринде бөрү карагат кездешет. 2. Ысык-Көл көлүнүн өзү тийгизген таасири, бул жээкке жакын жерлерде саздак-шалбаалуу жана жыш бадал өсүмдүктөргө ээ саздуу аймактардын, ошондой эле туздуу жерлердин пайда болушуна алып келет. 3. Антропогендик факторлор: Жээк тилкесинен жогору, тоо кыркаларынын бетеринде көп сандаган айылдар менен түрдүү айыл чарба

өсүмдүктөрү өстүрүлчү, отоо чөптөр (көк, кычы, каңылтыр ж.б.) аралаш талаа аянттары жайгашып, алар жээк четиндеги тилкеге чейин жеткен.

17-сүр. Ысык-Көлдүн түштүк-батыш жээги. Саздак-шалбаалуу жана жыш бадал өсүмдүктөрүнө ээ саздуу жерлери (А.Т.Давлетбаковдун сүрөтү)

18-сүр. Ысык-Көлдүн түндүк-батыш жээги. Саздак-шалбаалуу туздуу топурактарда камыш жана түлкү куйрук чөбү өскөн жерлери (А.Т.Давлетбаковдун сүрөтү)

Саздак-шалбаалуу жана жыш бадал өсүмдүктөрүнө ээ жерлер бүтүндөй жээкте басымдуулук кылат, себеби башка өсүмдүк топторунун жайылышын чектеп турган фактор катары топурактын суулуу болушу эсептелет. Саздак-шалбаа өсүмдүктөрү жээкке жакын жерлерди жана жанаша жайгашкан топурак алдындагы сууларга ээ бардык ылдыйыш жерлерди ээлейт. Ысык-Көлдүн тайыз суулуу жээк тилкеси

өсүмдүктөргө акырындап толуп келет: тереңирээк жерлеринде планктон түспөлдүү балырлар гана тараган, ал эми жээкке жакын кырк муун (жүлгүн) өңдүү балыр өсүмдүгү рдесттерге (айрым бөлүктөрү сууда эркин калкып жүрүүчү балырга) алмашат. Алардан кийин камыштын түрү: сцерпус, рогоз, суу чий, кыйгак чөп, кырк муун өсөт. Акыркылары же тайыз суулу жерлерди, же мезгил-мезгили менен суу каптап туруучу жерлерди ээлейт. Бул суу өсүмдүктөрүнүн кургак түргө өтүп жаткан тобу. Жээктен ары көздөй май гүл, орхис ж.б. аралаш, түрдүү өлөң чөптөрдөн турган өсүмдүк топтору орун алат. Дагы андан жогору, нымдуулуктун азайышы менен топурак саздуу келет. Негизги өсүмдүктөрдүн түрү дандуу шалбаа өсүмдүктөрүнө же арпа, эстрагон, түлкү куйрук жана текши каптап өскөн, көп сандагы түрдүү шалбаа чөптөрүнө алмашат. Ушул эле жерлерде айыл чарба айдоо талааларына жакын эң көп тараган отоо чөптүү жерлер бар. Топурактар аз туздуу болгон шартта шалбаа өсүмдүктөрүнүн арасында чий пайда болгон жерлер бар, ал өзгөчө Балыкчы шаарынын аймагында кенен тарап, кылка калың өсөт. Майда топурактуу жер кыртышында өсүмдүк топторунун бири биринен өтүшү ушундай. Топурактын желдеши жакшыраак болгон майда таштуу жерлерде жыш өскөн бадалдар, негизинен чычырканак кездешет, ал эми ошол эле майда таштуу жерлеринде өсүмдүк каптамы жок.

Талаа-чөлгө айланган кургак аянттар. Бул түрү зоналык болуп эсептелет жана талаа-чөл өсүмдүк топтору менен мүнөздөлөт. Алар бетеге, деңиз жээгиндеги эрмен, боз куурай аралаш тулаң жана башка отоо чөптөр. Аймактагы туздуу жерлер айрыкча Балыкчы шаарына жакын көп тараган. Бул чий өскөн аз туздуу топурактар же арпалуу шалбаалар. Салыштырмалуу чакан аянттарды ээлеген өтө туздуу жерлерде адатта отоо чөп аралаш машак баштуу жана муунактуу (триба) өсүмдүктөр же эфемердүү-муунактуу (триба) жана машак баштуу шор топурактуу кыйгак чөп өсөт.

Ысык-Көл көлүнүн ихтиофаунасы 26 түрдөн турат, анын 7 түрү жергиликтүү болуп эсептелип, анын ичинен экөө (Ысык-Көлдүн көкчаары менен Ысык-Көлдүн маринкасы) Кызыл китепке кирген. Чабак, май чабак, сазан сыяктуу түрлөрү сейрек кездешүүлөргө кирип калды. Күмүш чабак, губачтар, итмурут балык чарбачылыкка жараксыз, көпчүлүгү урук жегич болуп эсептелет, алардын саны, айрыкча, губачтыкы өтө көп.

Ысык-Көл коругунда сойлоп жүрүүчүлөрдүн 9 түрү жана жерде-сууда жашоочулардын 3 түрү кездешет. жерде-сууда жашоочулардан – туран курбакасы жана борбор азиялык бака, ал эми көл бакасы 1960-жылдардын башында балык чарбаларынын биринин көлмөсүнөн кокус алып келинип, эми кадимки бака болуп саналат.

Ысык-Көл көлү сууда сүзүүчү канаттуулардын өтө көп санда кыштоочу жайы болуп эсептелет. Жалпысынан көлдө ар түрдүү жылдары 50 миңден 100 миңге чейин канаттуу (30 түрү) кыштайт, орто эсеп менен 66,231. Жээктеринде адатта кайырма (жапан өрдөктүн түрү), боз өрдөк, кыл куйрук, чүрөк-ышкырыктар; жээктен ары 20-30 м аралыкта тайыз сууда кашкалдак, гоголь (өрдөктүн түрү); сублиторалдуу аймакта кызыл тумшук жана кызыл баш балыкчы өрдөк, арам өрдөк (кызыл моюн, кара моюн, кичине, чоң, боз моюн), таажылуу чумкугучтар, узум тумшук арам өрдөктөр, ошондой эле аккуулардын түрлөрү (сары тумшук, кызыл тумшук), сейрегирээк кичинекей ак куулар азыктанып, эс алышат. Тереңдиги 10 метрден ашпаган тайыз суулуу жээк тилкеси 478 гектарды ээлеп, чынында кыштоочу канаттуулар үчүн негизги азык жайы болуп эсептелет.

Көлдүн **батыш аймагы** Чырпыкты тумшугунан – Балыкчы жана Ак-Өлөң булудары – Ак-Булун аралы Ак-Терек суусунун көлгө куйган жерине чейинки көлдүн жээгин кучагына алат. Бул бөлүк суу алдындагы өсүмдүктөргө бай тайыз суулуу жерлер менен мүнөздөлөт, аянты 114 км². Орто эсеп менен алганда, кыштай турган сууда сүзүүчүлөрдүн саны 256 баш/км² түзөт. Көлдүн бул бөлүгүндө аккуулардын (сары тумшук, кызыл тумшук), боз өрдөктүн, кызыл баш чумкугучтардын, таажылуу чумкугучтардын, кашкалдактын, ак чардактын түрлөрүнүн (көгүлтүр, кара баштуу ж.б.) басымдуу бөлүгү кыштайт. Таажылуу чумкугуч менен боз өрдөктүн аз сандагы тобу Балыкчы булуңунда, адатта каратумшук чумкугучтун ири үйүрүнүн жанында кездешет, Сары тумшук жана кызыл тумшук аккуулардын бир нече баштан ондогон, жүздөгөн башка чейинки үйүрү менен Ак-Булун аралынан Балыкчы булуңун көздөй жээкти бойлой жайгашып, ондогон аккуулар Тору-Айгыр-Чырпыкты жээк тилкесинде кыштайт. Ысык-Көлдүн бүтүндөй жээк тилкесиндей эле батыш аймагында да арам өрдөктөр жүзгө жетпеген, айрым учурда гана жүзгө чейинки сандагы үйүрү менен кездешет. Бул канаттуулардын негизги бөлүгү Балыкчы булуңунда, Кара-Булун аралынын, Тору-Айгыр тумшугунун жанында кыштайт.

Кайырмаалар бүтүндөй батыш жээгин бойлой чакан үйүрлөрү менен конушат. Кызыл тумшук жана кызыл баш балыкчы өрдөктөрдүн көпчүлүк бөлүгү Балыкчы булуңунун өзүндө же анын кире беришинде, ошондой эле Ак-Булун аралынын тегерегинде кыштайт. Кызыл тумшук балыкчы өрдөктөр бир нече миң баштан турган үйүрлөргө топтошуп жүрөт, кызыл баш балыкчы өрдөктөр аз сандуу топтордон турат.

19-сүр. Ысык-Көлдүн түндүк жээги (Тору-Айгыр айылы), сууда сүзүүчү каанттуулар кыштоочу жай (А.Н.Осташенконун сүрөтү)

20-сүр. Ысык-Көлдүн түштүк-чыгыш жээги (Покровка (Кызыл-Суу) айылы), фламинго кыштоочу жерлер (И.В.Турковскийдин сүрөтү)

21-сүр. Ысык-Көлдүн батыш жээги (Оттук айылы), чоң кара каздын (*Phalacrocorax carbo*) уялары (А.Н.Остащенконын сүрөтү)

Чыгыш аймагы Чоң-Өрүктү айылы – Түп булуңу – Кургак-Кыр жарым аралы – Жыргалаң булуңунан Кара-Булуң тумшугуна чейинки чекте жайгашкан. Бул жерлердеги тайыз суулардын аянты 108 км² барабар. Ал жээк сызыгынын булуң-буйткалуулугу менен, ноябрдын экинчи жарымында муз менен каптала турган түрдүү тереңдиктеги агын суу булуңдарынын көптүгү менен айырмаланат. Көлдүн чыгыш бөлүгүндө сууда сүзүүчү жана суу жээгин мекендөөчү канаттуулардын 30%ы жайгашат, анын басымдуу бөлүгүн кызыл тумшук балыкчы өрдөк түзөт. Андан тышкары, бул жерде чүрөк-ышкырык, гоголь (жапан өрдөктүн түрү), кара баш балыкчы өрдөктүн, арам өрдөктүн жана кашкалдактын басымдуу бөлүгү кыштайт. Чыгыш аймагында түндүк менен түштүгүнө караганда аккумулялар (сары тумшук, кызыл тумшук) көп кездешет. Аккумуля бул жерде Кургак-Кыр жарым аралынын түндүк жээгин мекендейт, бир нече ондогон баш аккумуля Ой-Тал – Кутургу жээгин бойлой жана Боз-Бешик булуңунда кездешет. Кызыл тумшук балыкчы өрдөк күздөн баштап Түп булуңунда топтолуп жайгашат. Крякванын бир нече ондогон баштан, сейрек учурда жүз баштан турган үйүрү негизинен Ой-Тал айылынан Кутургу айылына чейинки жээкте жайгашкан. Каралып жаткан аймакта жыл сайын арам өрдөктөрдүн 25%ы кыштайт, алардын негизги жайгашкан жерлери Кой-Сары өрөөнүнөн Боз-Бешик булуңуна чейин созулат.

Түндүк аймагы Чырпыкты тумшугунан Чоң-Өрүктү айылына чейинки жээк бойлой тайыз суу тилкени ээлейт, анын аянты 151 км², канаттуулардын жыштыгы орто эсеп менен 65 баш/км². Бул жерде кыштоочу канаттуулардын 20%ы жайгашып, алар адатта булуңдарда орун алат. Бул аймакта аккумулялар негизинен Чырпыкты-Чоктал жана Ананьево – Чоң-Өрүктү жээктеринде конушат.

Түштүк аймагы Кара-Булуң тумшугунан Ак-Терек суусунун көлгө куйган жерине чейинки көл жээгин кучагына алат, ал жерде кыштоочу канаттуулардын орто эсеп менен 10%ы жайгашат, аянты 105 км². Канаттуулардын жыштыгы 61 баш/км². Бул аймактын шарты сууда сүзүүчү жана суу жээгин мекендөөчү канаттуулардын кыштоосу үчүн начар: суунун түбү таштак же кум, суу алдындагы өсүмдүктөр аз. Канаттуулар көбүнчөсү булуңдарда топтолгон, ошону менен катар көпчүлүк бөлүгү Ысык-Көлдүн эң чоң булуңдарынын бири Кызыл-Суу булуңунда жайгашат. Түштүк аймакта айрым кыштары боз өрдөк, арам өрдөк жана кашкалдак такыр жок болот.

Ысык-Көл көлүндө жана жээк аймактарында 4 сүт эмүүчү: суу чычкан (кутора), кундуз, ондатра жана америка норкасы жашайт. Акыркы эки түрү өткөн кылымда (1944 жана 1956-жж.) климатташтырылган. Ошондой эле жерде-сууда жашоочу 4 жандык: жашыл курбака, Певцовдун курбакасы, көл бакасы жана борбор азия бакасы кездешет.

Кыргызстандын Кызыл китебине (2005) канаттуулардын 23 түрү, сүт эмүүчүлөрдүн 2 жана өсүмдүктөрдүн 2 түрү киргизилген.

Экосистемалык кызматтары

Ысык-Көл Жер жүзүндөгү эң ири тоо көлдөрүнүн катарына кирет жана Борбордук Азиянын бермети деп бекер аталбайт. Ал тунуктугу жагынан Байкалдан кийинки дүйнөдөгү экинчи көл. Ойдуңдун мээлүн кышы жана суунун жылуулугу, ошондой эле туздуулугу анын тоңдурбайт.

ССЖ жылдын жылуу мезгилинде адамдардын массалык эс алуучу жери болот. Бул жерде инфраструктура эң көп өнүккөн: көп сандагы курорттор менен эс алуу үйлөрү көп өлкөлөрдөн туристтерди кабыл алат. 2016-жылы Ысык-Көл областына келген туристтердин жалпы саны 1,159,656 адамды түзгөн. Түндүк жээгинде 102 пансионат жана эс алуу үйлөрү бар, түндүк жээгинде алардын саны 22ге жетет. Туристтердин эң көп бөлүгүгү Ысык-Көл районуна (Чолпон-Ата шаары, Бостери айылы ж.б.) туура келет – 1,104.1 миң адамга чейин. Тоң району да популярдуу – 17,300 адам.

Жыл сайын көлдөн 120 тоннага чейин чабак, судак, карп, момун балык, сиг ж.б. балыктын түрү кармалат. Көл Борбордук Азиядагы IVA бири болуп эсептелет, тайыз суулар, акватория жана анын жээктеги суу-саздак экосистемасы сууда сүзүүчү жана суу жээктерин мекендөөчү канаттуулардын 240тан ашык түрү үчүн көчүп-конуу, кыштоо жана уялоо үчүн эң баалуу жер болуп эсептелет. Ысык-Көл, ССЖ катары, түрдүү пайда жана кызматтардын өзгөчө коргоого алынган табигый жай катары мааниси чоң.

Жергиликтүү коомчулуктар

"Ысык-Көл" экологиялык-экономикалык тутумун туруктуу өнүктүрүү концепциясы Ысык-Көл областы айлана-чөйрөнүн жогорку сапаты, экономикалык өсүш жана калктын жыргалчылыгы камсыз кылына турган жалпы экосистема катары өрчүшүн карайт. Ысык-Көл областында калктын саны 2016-жылы 330.2 миң адамды түзгөн. Калктын 2/3 бөлүгүнөн көбү айыл жергесинде жашайт. Область 5 административдик-аймактык районго бөлүнөт. Алар Ак-Суу, Жети-Өгүз, Ысык-Көл, Тоң, Түп райондору. Областта Каракол, Балыкчы, Чолпон-Ата деп аталган 3 шаар, шаар түрүндөгү 5 айыл, 64 айыл өкмөтү жана 181 айыл бар. Административдик борбору болуп Каракол шаары эсептелет.

Ысык-Көл областынын жер астында калай, вольфрам, уран, молибден сыяктуу пайдалуу кендер жатат, таш көмүр менен кара көмүрдүн корлору да бар. Айыл чарба сектору да экономиканын маанилүү тармагы болуп эсептелет: негизинен, республиканын башка аймактарына жана өлкөдөн тышкары экспорттолуучу дан өсүмдүктөрүн, картошка, жашылча, мөмө-жемиш өндүрүүгө адистешкен. Өндүрүлүүчү айыл чарба продукциясынын жалпы көлөмүнүн аз гана бөлүгү областта кайра иштетилет: дан өсүмдүктөрү – 20%, жашылча 5-6%, мөмө-жемиш – 10-12%, эт – 0.5-1%, сүт – 20-25%. Областтын жалпы айдоо аянты 190 миң га. Область дандын республикалык көлөмүнүн 12%ын өндүрөт. 70 миңдей тонна дан калктын азыктануусуна кетет, 32 миң тоннасы үрөнгө жумшалып, 50 миң тонна областтын чегинен тышкары ташылат, ал ми 20-25 миң тоннага чейинки калган бөлүгү малдын тоютуна кетет. Ысык-Көл аймагы ири картошка сатуучу болуп эсептелет, анын өндүрүлүшү республиканын дүң жыйымынын 41-45%ын түзөт. Областта картошка дээрлик кайра иштетилбейт. Ысык-Көл областы мөмө-жемиштүү өсүмдүктөргө бай келет. Республиканын мөмө-жемиштүү бак өстүрүлүлгөн аянтынын 20%ы Ысык-Көл областына карайт. Мөмө-жемиштердин түшүмү жылына 40 миңдей тоннаны түзөт.

Акыркы жылдары малчылыкта мал башынын өсүшү байкалууда. Негизинен эт өндүрү багытындагы салттуу кой чарбачылыгы талаптагыдай өрчүп келе жатат. Койдун башы көбөйүшү жана асыл тукумдук жагынан жакшырышы менен, кой этин экспорттоо келечекте өсөт деп күтүлүүдө. Ири мүйүз малдын саны да өсүүдө. Жылкы чарбалыгы акыркы он жылда жогорку кирешелүү тармакка айланып, малдын саны

тез көбөйүшү менен мүнөздөлөт. Малчылыкты өнүктүрүүдө сүт өндүрүүчү мал чарбасы улам барган сайын чоң мааниге ээ болуп келе жатат, сүт калктын кирешесинин негизи булактарынын бири. Мында калктын сүтүн сатып алып жаткан, сүттү кайра иштетүүчү заводдор олуттуу роль ойнойт. Ошону менен катар область сырдын (быштактын) түрдүү сорттору түрүндө кайра иштетилген сүт азыктарын ири экспорттоочу болуп эсептелет. Ысык-Көл областынын "Ак-Жалга", "Сүт-Булак" ишканалары республика экспорттой турган сыр өндүрүмүнүн жалпы көлөмүнүн 50%га чейинкисин берет.

Коён чарбачылыгы, канаттуулар чарбачылыгы жана, канчалык күтүүсүз болсо да, балык чарбачылыгы начар өнүккөн. Бул жерде балыктардын баалуу түрлөрүнүн (форель, сиг) чабактарын өстүрүүчү үч балык заводу гана бар. Балыкты, анын ичинде жергиликтүү түрлөрүн өстүрүүнүн табигый көлөмлөрдө тор менен коруктап өстүрүү ыкмасы жетишсиз өрчүгөн.

Балчелек чарбалыгы жогорку кирешелүү тармак болуп эсептелет. Ысык-Көлдүн экологиялык таза, уникалдуу тоо балы жогору бааланат. Областта балчелек чарбасын өнүктүрүү үчүн бардык шарттар бар.

Андан тышкары, айыл чарба тармагында консервацияланган жашылча-жемиштерди, мөмө ичкиликтерин өндүрүү иштери жүрөт. Областтын кайра иштетүүчү ишканаларынын продукциясы республиканын башка аймактарына жана анын чегинен тышкары (Казакстанга, Россиянын айрым аймактарына сатылат). Аймактын келечекте жемиш ширелеринин, кыямдын экспортун көбөйтүү жагынан чоң мүмкүнчүлүктөрү бар

Туризм Ысык-Көлдө – аймактын өз курамы жана географиялык жана табигый-климаттык шарттарынын айкашын пайдаланууга негизделген социалдык-экономикалык ишмердиктин түрү. Туризм мейманкаларда, жеке менчик мейманкаларда жана конок үйлөрүндө токтоочу эс алуучулардын келиши менен колдолуп турат. Аймакта түрдүү химиялык курамга ээ ысык арашан булактары менен дарылыгы бар ылайларын саны 53.

ССЖнын жергиликтүү калк үчүн баалуулугу

Ысык-Көл көлү байыркы убактан тартып эле Борбордук Азия чөлкөмүндө өзгөчө роль ойноп келген, ал кыргыздардын бермети жана ыйык туткан жери болуп эсептелет. Суу-саздак жерлер анда жана ага жакын жашаган адамдардын саламаттыгын жана жыргалчылыгын камсыз кылуу үчүн маанилүү, айрым учурда өтө зарыл болуп эсептелет. Ысык-Көл көлү ССЖ адам затынын маданий мурастарынын бир бөлүгү катары өзгөчө мааниге ээ. Мисалы, ал жерде Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары өткөрүлөт. Бул руханий булактарга байланыштуу, эстетикалык жана көркөм дем берүү булагы болуп эсептелет, социалдык, экономикалык жана маданий мүнөздөгү жергиликтүү олуттуу салттардын негизин калыптандырат. Андан тышкары, Ысык-Көл ССЖ биологиялык көп түрдүүлүктүн бай топтолушун камсыз кылат.

Жүргүзүлгөн анкеталык сурамжылоонун натыйжаларына ылайык, аталган ССЖны калк суу булагы катары (91%), канаттуулар мекендеген жана учуп-конгон жер катары (86%), калктын эс алуучу жайы катары (86%), жаныбарлар менен канаттууларды

коргоочу жер катары (66%), аңчылык жана балык уулоо үчүн жай катары (46%), киреше жана азык булагы катары (43%) баалайт.

ССЖнын абалын баалоо

Сууна сугат иштерине пайдалануу Ысык-Көл ойдуңундагы майда деңиз-суулардын фаунасына терс таасирин көрсөтүүдө. Ири дарыялардын нугун буруудан өзөндөрдүн жайык жерлери бузулуп, саздар кургап, дарыя жээктериндеги жайыктар жок болуп кетүүдө, суу өзөндөрү көп сандагы жаан-чачын менен мөңгүлөрдүн катуу эришинен желип-түздөлүп калууда, жайкысын суу кирген мезгилде эч нерсе менен тозулбаган суулар көп сандаган кыйроолорго алып келет. Ысык-Көл ойдуңунда суулар өнөр жана турмуш-тиричиликтен келип чыккан кир агындылар менен булганууда, алар көп учурда эч кандай тазалоосуз эле көлмөлөргө куят, же тазалоочу жабдуулар тазалоонун талаптагыдай сапатын камсыз кылбайт.

Көлмөлөргө башка жактан алып келинген балыктарды өстүрүү жергиликтүү балыктардын жоголуу коркунучун жаратат. Өзөн сууларын бойлой өскөн токойлорду жыгач алуу үчүн пайдаланууга мыйзам тыюу салганына карабай, дарак-бадалдарды кыюу мал жаюу менен катар аталган токойлордун бузулушуна алып келүүдө.

Жергиликтүү коомчулуктар арасында жүргүзүлгөн сурамжылоо ССЖга туризм баарынын оң таасир көрсөтө тургандыгын аныктады (86%). Терс таасир көрсөтүп жаткандар: дренаж (суу-саздак жерлердин кургашы) – 66%, жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн жайылышы – 51%, малчылыктын күч алышы – 63%, жаңы ишканалардын курулушу – 57%, кен казуу – 43%.

Экологиялык туризм

Ысык-Көл жакынкы гана эмес, алыскы чет өлкөлөрдөн келген туристтер үчүн сүйүктүү жер болуп эсептелет. Туристтер арасында Ысык-көлдүн эң популярдуу жерлери – бул түндүк жээгиндеги шаарлар менен айылдар: Чолпон-Ата, Бостери, Сары-Ой, Чоң-Сары-Ой, Тамчы, ошондо эле түштүк жээгинде – Кажы-Сай жана Тамга айылдары. Сууга түшүп эс алуучу кумдуу аймактын (пляж) узундугу 600 чакырымга жакын, анын ичинен 120 чакырымы – табигый пляждар (1 жана 2 категориядагы). Пляж аймагынын жарымынан көбү аккумулятивдүү түздөлгөн, кум майда жана орточо жылма таштар, бир азырак тегерек тарткан ири тоо таштары жаткан жээктер ээлейт. Туристтердин көпчүлүк бөлүгүн Кыргызстандын, Казакстандын, Россиянын тургундары түзөт. Статистикалык маалыматтар боюнча, Ысык-Көлдө жылына 1 млн жакын туристтер эс алат. Алыскы чет өлкөлөрдөн келген туристтердин саны жыл сайын 30-40 миң адамга жетет.

Инфраструктура күчтүү өнүккөн: көп өлкөлөрдөн туристтерди кабыл алуучу пансионаттар менен эс алуу үйлөрүнүн саны арбын. Түндүк жээгинде 102, түштүгүндө 22 пансионат жана эс алуу үйлөрү бар.

Ысык-Кмамлекеттик коругу өз статусу боюнча аймактык илимий-изилдөө жана коргоо алдындагы мекеме болуп эсептелет. Андан тышкары, акваториянын майда суулуу бөлүгү өзүнүн суу жээгинде суу-саздак экосистемасы менен сууда сүзүүчү жана суу жээктерин мекендөөчү канаттуулардын кыштоосу, көчүп конуусу жана уялоосу үчүн эң маанилүү жер болуп саналат.

Аталган ССЖнын болочокто мүмкүн бере турган пайдаларына төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот:

- саламаттык жана туристтик объектилерин жайгаштыруу үчүн экологиялык таза аймактарда жерлердин жагымдуулугунун өсүшү
- экологиялык туризмди өрчүтүүнүн эсебинен кошумча кирешелер менен инвестицияларды тартуу, калктын иш менен камсыз болуу мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү
- ӨКТАнын тегерегинде курчап турган таза чөйрөнүн шартында калктын саламаттыгын жакшыртуунун эсебинен алына турган экономикалык пайда (калктын дарыланууга жумшаган чыгымын кыскартуу, ооруган күндөрдү азайтуунун эсебинен адамдардын иш өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу ж.б.)
- биологиялык көп түрдүүлүктү сактап калууга гранттарды алуу

Жергиликтүү калк менен иштөө боюнча тыянактар

Сурамжылоонун натыйжалары ССЖны сактап калуу маселесине кызыгуу бар экендигин көрсөттү. Сурамжылоо түрдүү статустарга кирген жана түрүү курактагы адамдардын арасында жүргүзүлгөн. талдоо көрсөткөндөй, калк интернет менен телеберүүдөн сыркары, байланышуунун башка булактарына – адис экологдор менен маектерге, көркөмдүү плакаттарды, буклеттерди, популярдуу китепчелерди улуттук күнүдүк турумуш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен кыргыз тилинде чыгарууга, улуттук гезиттерде макалаларды жарыялоого, сүйүүчүлүк тасмаларды тартып көрсөтүүгө кызыгат.

Эксперттин пикири

Бүтүндөй ССЖ комплексин коргоо, изилдөө аракеттерин ишке ашыруу, анын биологиялык көп түрдүүлүгүн кайра калыбына келтирүү, жергиликтүү калкты агартуу жана жаратылышты коргоо идеяларын жайылтуу боюнча милдеттерди кеңейтүү зарыл. Бул көлдүн суу-саздак комплексинин эң типтүү жерлерин табигый абалында сактап калууга; авифаунанын санына жана түрлүк курамына мониторинг жүргүзүү иштерин улантууга; аба ырайынын жана жалпы климаттын метеорологиялык көрсөкүчтөрү боюнча маалыматтарды топтоого мүмкүнчүлүк берет. Алынган маалыматтардын негизинде Ысык-Көлдүн ССЖнын биологиялык көп түрдүүлүгүн сактоо жана кайра калыбына келтирүү боюнча иш-чаралар иштелип чыгат.

Ошондой эле жай мезгилдеринде калкты жана эс алуучуларды күнү-түнү агартуу боюнча ишти жандандыруу жана жергиликтүү калк менен эс алуучулардын Ысык-Көл областы боюнча агымына мониторинг жүргүзүү керек.

Бул үчүн Ысык-Көл мамлекеттик коругунун материалдык-техникалык камсыздык деңгээлин көтөрүү, илимий кызматкерлер менен катар, токойчулардын да квалификациясын жана кесиптик деңгээлин жогорулатуу, бул үчүн тийиштүү адистерди тартуу зарыл. Күзөт кызматкерлери үчүн семинарлар менен тренингдерди

уюштуруу, жер-жерлерде илимий байкоолорду жүргүзүү деңгээлин байкоо күндөлүктөрү менен фенологиялык баракчаларды жүргүзүү сапатын үзгүлтүксүз көзөмөлдөө жолу менен жогорулатуу керек. Жаратылышты коргоо боюнча аймакта өтүүчү иш-чараларда калктын колдоосуна жана катышуусуна жетишүү үчүн анын маалымдуулугун жана билим деңгээлин дайыма жогорулатуу. Бул үчүн областтын бардык уюмдары менен мекемелеринде, айыл өкмөттөрүндө лекцияларды жана маектерди өткөрүп, ал иш-чараларды бардык ММКларда кенен чагылдыруу керек.

ССЖны башкаруу планы. Ысык-Көл мамлекеттик коругун башкаруу планы аймактык илимий изилдөө жана коргоо алдындагы мекеме катары өз милдеттемелерин аткаруусу боюнча иштерди жүргүзүү үчүн иштелип чыгып, «Ысык-Көл» биосфералык аймагынын Башкы дирекциясы тарабынан бекитилген (07.06.2017. №01-9/132).

Коруктун милдеттерине көлдүн бүтүндөй табигый комплексин, анын ичинде жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүн коргоо жана изилдөө кирет. Негизги багыты болуп Рамсар конвенциясынын программасынын алкагындагы программага ылайык сууда сүзүүчү жана суу жээктерин мекендөөчү канаттууларга мониторинг жүргүзүү эсептелет. Коруктун кызматкерлери жыл сайын Жаратылыштын жылнамасын чыгарып, анда табигый процесстерге жасалган бардык байкоолордун натыйжалары, канаттуулардын санынын өсүшүнө жүргүзүлгөн мониторингдин, фенологиялык байкоолордун натыйжалары, ошондой эле коруктун илимий, чарбалык жана жаратылышты коргоо иш-аракеттеринин мезгилдик ирети жазылып турат.

Башкаруу планында коюлган максаттар менен милдеттерге ылайык, төмөнкү натыйжалар жетишилген: ССЖнын чек аралары жана аянты такталган, ССЖнын чарбалык иш-аракеттерин жана коргоо тартибин жөнгө салуучу атайын документтер (Жоболор) иштелип чыккан, эсеп-тизмеге алууда тарамыштуу өсүмдүктөрдүн негизги түрлөрүнүн, омурткалуу жаныбарлардын, анын ичинде сейрек кездешүүчү жана жоголуп бара жаткан түрлөрүнүн түзүлгөн тизмесинин негизинде өсүмдүктөр менен алардын топторунун типтери, биологиялык көп түрдүүлүгү аныкталган.

Чарбалык иш-аракеттердин ар кандай түрлөрүнүн тийгизген таасирин баалоодо Ысык-Көлдүн ССЖ антропогендик аракеттер менен азырынча аз өзгөргөнү аныкталган. Жаратылышты колдонуунун түрлөрү (аңчылык, балыкуулоочулук) азыркы кезде аз көлөмдө жүргүзүлөт. Келечекте балык чарбачылыгынын, айрыкча мыйзамсыз түрүнүн өсүшү аталган ССЖнын экосистемасына олуттуу терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Коркунуч жаратышы мүмкүн болгон болочок коркунуч катары кен казуу болушу ыктымал.

Ысык-Көлдүн ССЖны сактап калуу боюнча негизги багыттар аныкталган. Анын экосистемасын сактап калуу стратегиясынын негизине балык уулоонун көлөмүн жана чарба жүргүзүү технологияларын, табигый корлорду өздөштүрүүдө экологиялык ченемдерди сактоо принциптери коюлган.

Биологиялык көп түрдүүлүктү антропогендик таасирлерден сактоонун экономикалык жол-жоболору иштелип чыккан. Жаратылышты пайдаланууну оптималдаштыруу тутумун түзүүдө башкы артыкчылыктардын бири катары табигый экосистемалардын абалына сапаттуу мониторинг жүргүзүү белгиленген. Бул иш-чараны аткаруу үчүн мониторингдин уюштуруучулук схемасы иштелип чыккан.

Табиятты акылдуулук менен пайдаланууну уюштурууда уникалдуу экосистемалар менен жерлерди эң биринчи кезекте салттуу турмуш куруп келе жаткан жергиликтүү тургундардын жашаган жери катары сактап калууну кенен үгүттөө негизги орунду ээлейт.

БПнын күчтүү жактары: изилдөөлөрдү жүргүзүү боюнча практикалык иш тажрыйбасы топтолгон; кыштоочу канаттууларды эсепке алуу боюнча көп жылдык маалыматтар топтому түзүлгөн; конференциялар, семинарлар, слайддарды, видеотасмаларды көрсөтүү, буклеттер менен плакаттарды көрсөтүү түрүндөгү билим берүү программалары үзгүлтүксүз жүргүзүлөт; илимий кызматкерлердин квалификациялык деңгээли жогорулатылып турат.

БПнын тайкы жактары: материалдык-техникалык жабдуулардын жетишсиздиги; жаш адистерди максаттуу түрдө тартуу тутумунун жоктугу; кадрлардын тез алмашуусу; илимий-изилдөө иштерин каржылоонун жетишсиз деңгээли; илимий-изилдөө иштеринин объективдүү артыкчылыктарына илимий бөлүмдүн адистер курамынын ылайык келбестиги.

БП түзүү боюнча тажрыйба республиканын бардык Рамсар жерлерине жайылтылган. Алынган натыйжалар көрсөткөндөй, бул жерлер адамдын иш-аракеттеринин таасиринен азырынча аз өзгөргөн Борбордук Азиянын биологиялык көп түрдүүлүгүн сактап калуу боюнча уникалдуу резерваттар болуп эсепелет.

Ошондой эле аталган аймактарда келечекте олуттуу коркунучтар жана сыноолор пайда боло тургандыгы айкын. Бул терс өзгөрүүлөрдү болтурбоо үчүн, ошондой эле экосистемалардын абалына мониторинг жүргүзүүнү уюштуруу үчүн, уюштуруучулук күч-аракеттерди жана каржылык чыгымдарды талап кыла турган анык иш-аракеттер зарыл. Аймакта жүргүзүлүп жаткан жаратылышты коргоо иш-чараларында калктын колдоосуна жана катышуусуна ээ болуш үчүн жана калк ССЖны сактап калуу боюнча БПны ишке ашырууга катышуусу үчүн калктын маалымат алуу мүмкүнчүлүгүн жана билим алуу деңгээлин жогорулатуу зарыл.

Кеңештер

Жаратылыштын экосистемасына зыян келтирүүсүз аймакта туруктуу боло ала турган калктын, үй малынын санын жөнгө сала турган ченемдерди иштеп чыгуу, жай мезгилинде көлдүн жээк аймагында эс алуучулардын санына чектөөлөрдү иштеп чыгуу, жаратылышка зыяндуу аба таштандыларын чыгара турган кайра иштетүүчү мекемелер менен өндүрүштөрдүн курулушун жөнгө салуу, Ысык-көл ойдуңунун биологиялык көп түрдүүлүгүн кайра калыбына келтирүү боюнча чараларды иштеп чыгуу кеңеш кылынат.

Жергиликтүү жана борбордук бийликтин колдоосуна жетишүү үчүн жергиликтүү калк жана массалык маалымат каркажаттары менен байланышты өнүктүрүү программасын иштеп чыгуу зарыл. Бул программа өзүнө төмөнкүлөрдү камтый алат: массалык маалымат каражаттары менен байланыштар, жергиликтүү коомчулутарга маалымат берүү жана алардын арасында жүргүзүлчү агартуу иштери; келүүчүлөрдү коруктун объектилери менен тааныштырууну уюштуруу; жаратылышты коргоо үгүтү; басмаканалык иштер. Максаты ССЖны коргоо зарылчылыгына калкты ынандыруу, аймакка көзөмөл орнотууда пайда табуу, кызматтарга жетишүү үчүн эмне кылуу керектигин түшүндүрүү болуп эсептелет. Жергиликтүү коомчулуктар бул ССЖны башкарууда чоң роль ойной алышат жана ойношу керек. Үгүттөөнүн максаты биримдик жана жоопкерчилик сезимдерин тарбиялоо, билимдер канчалык жеткиликтүү болсо, алар коруктун объектилернин жана ССЖнын иштерине ошончолук активдүү тартылышат.

3.2.2. Соң-Көл көлү

Аталышы	<i>Соң-Көл көлү</i>
Рамсар тизмесине киргизилиши	<i>23-январь, 2011-ж.</i>
ӨКТАга тиешеси	<i>Каратал-Жапырык мамлекеттик коругу</i>
IBA	<i>KG 1943</i>
Аянты	<i>38,869 га</i>
Координаталары	<i>41°55.03" & 75°08.32"</i>
Административдик тиешелүүлүгү	<i>Нарын областынын Кочкор, Жумгал, Нарын жана Ак-Талаа райондору</i>

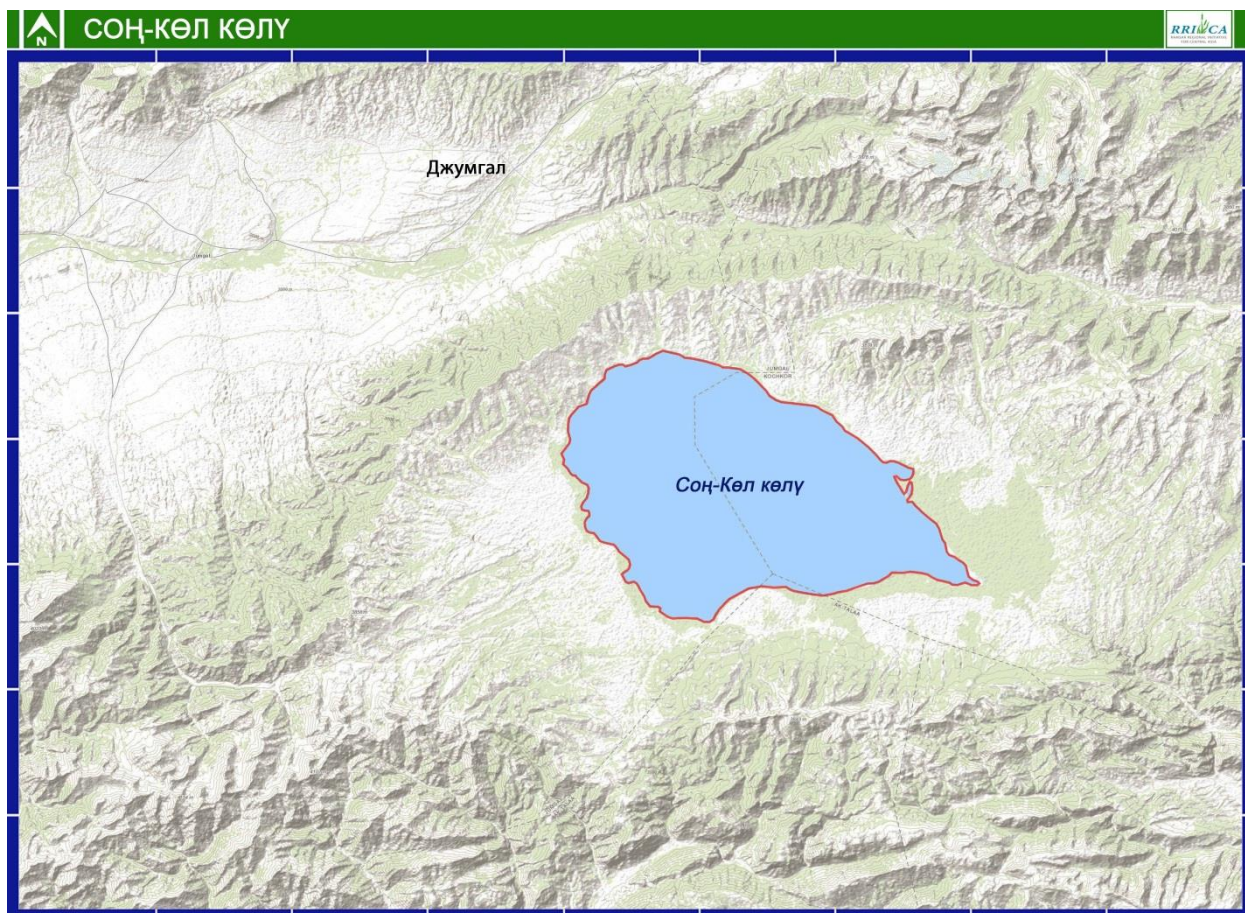
Кыскача сүрөттөмө

Соң-Көл көлү Молдо-Тоо, Соңкөл-Тоо жана Боор-Алба тоо кыркаларынын ортосундагы ойдуңда 3016 м бийиктикте жайгашкан. Эң терең жери 22 м, орточо тереңдиги 9.2 м, көлдүн узундугу 29 чакырым, эң жазы жери – 18 чакырым, жээк тилкесинин узундугу 96 чакырым, суусунун көлөмү 2.64 км³.

Ойдуңдун климаты кескин континенттик, температурасы жайкысын 15-18⁰С жетет, кышкысын 35-38 ⁰С чейин төмөндөйт. Кар жаткан күндөрдүн саны жылына 180-200 болот. Соң-Көлдүн бетиндеги муздун калыңдыгы 1 метрге жетиши мүмкүн. аязсыз күндөр 50-60 болот. Көлдөрдү муз октябрдын орто ченинде каптайт, жээкке жакын жерлери апрелдин ортосунда же аягында эрий баштап, ал бир айга жакын созулат. Муз май айынын ортосунда толук эрийт. Аскалардын, түбөлүк жаткан карларды, мөңгүлөрдүн бийик чокусунун деңгээлиндеги (3,500 метрден жогору) алкагы – ным топтолуучу алкак. Бул алкактын төмөн бөлүгүндө да июль айындагы орточо температура +4,+7⁰С жогору болбойт, ал эми январь айындагы орточо температура -22⁰С чейин төмөндөйт.

Көлдүн түбү жылма, чөйчөк түрүндө. Терең суулуу аймагы акваториянын түндүк жагын көздөй бир аз жылган. Чыгыш бөлүгү тайызыраак келип, тереңдигинин акырындап 4-5 метрге чейин тереңдеши Соң-Көл суусунун куйган жеринен 7-8 чакырым жеринде байкалат, ал эми куймадан 10-11 чакырыкта тереңдиги 10-12 метрге жетет. Батыш бөлүгүндөгү түбүнүн рельефи жээк тилкесинен ары алгачкы 200 метрде эле кескин төмөндөшү менен айырмаланат.

Түштүк-чыгыш жагында тектоникалык өрлөр көлдүн суулары менен «тилинип» турат. Андан жалгыз Кажырты дарыясы агып чыгат, кар катуу эрип турган мезгилде суусунун сарпталышы 3-5 м³/с түзөт, калган мезгилде болсо анча көп эмес. Көл-аллювиалдуу түздүктүн бети алсыз ажырап бөлүнгө, бул жер алдындагы суулардын өтө аз кургашын шарттайт (үстүнкү бетинин ажырап бөлүнүшүнүн тереңдиги айрым гана учурларда 0.8-0.1 метрден ашат).

23-сүр. Соң-Көл ССЖнын жана Каратал-Жапырык коругунун жайгашуусу

Соң-Көлдүн бассейни алсыз өрчүгөн үстүнкү суу агымдарынын тармагы жана жер алдындагы олуттуу агымдардын болушу менен мүнөздөлөт. Бардыгы болуп Соң-Көлдүн сырттарында 45 суу-эрозиялык жээк тилкелери, эңкейиштер, коолор, сайлар, булактар менен булакчалар бар, алар аркылуу көлгө суулар агып куюшу мүмкүн. Көлдүн бассейниндеги дээрлик бардык деңиз-суу тармагы убактылуу жанданып турат. Ал кар эриген же жаан-чачындуу мезгилдерде гана салыштырмалуу күчтүү болот. Өз суусун көлгө туруктуу аккан түрдө 4 гана дарыя: Кум-Бел, Ак-Таш, Таш-Дөбө жана Кара-Кече суулары жеткирет. Ойдуңда жер алдындагы суулардын чоң корлору бар.

Көлдүн жээк аймактарына көл-деңиз түздүгүнүн чегинде саздак жерлер чирип бара жаткан өсүмдүктөрдүн калдыктары менен булганган. Жер алдындагы суулардын табигый агып чыккан бардык жерлери Соң-Көл ойдуңунун жайкы жайыттарын суу менен камсыз кылууга колдонулат.

Азыркы кезде суу деңгээлинин өзгөрүш чегин агып чыгуучу суунун босогосу менен жөнгө салынып турат, ушуга байланыштуу ал 100-150 см-ден ашпайт. Анын эң көп чыгымдалышы, адатта, жаан-чачындын жана эриген кардын аралаш суусунан туруп, акыркысынын ролу басымдуулук кылат. Суу деңгээлинин төмөндөгөн кези жылдын суук мезгилине туура келет, ал учурда эрүү процесстери токтоп, дарянын агымы жер алдындагы суулардын эсебинен болот. Суунун төмөн деңгээли анын салыштырмалуу туруктуу жана аз сарпталышы менен мүнөздөлөт. Дарыялардын көп жылдык орточо ылайуулугу 100-2,560 г/м³-түзөт.

Көлдүн түштүк-чыгыш бөлүгү (аянты 36,449 га) Каратал-Жапырык мамлекеттик оругуна тиешелүү, ал 1994-жылы уникалдуу табигый комплекстерди, Ички Тянь-Шандын жаныбарлары менен өсүмдүктөрүнүн сейрек жана жок болуп бара жаткан түрлөрүн сактап калуу үчүн түзүлгөн. Нарын областынын Нарын, Ак-Талаа, Кочкор жана Ат-Башы райондорунун аймагында жайгашкан. Коруктун аймагы бири-биринен алыс орун алган үч аянттан турат.

Соң-Көл бөлүгү – жалпы аянты 36,869 га, анын ичинен акватория -27,961.8 га, кургак жер – 8,907.2 га. Ал коруктун административдик борбору Нарын шаарынан 110 чакырып аралыктар орун алган. Координаталары: Соң-Көл 41° 54" жана 41° 46" түн.к., 75° 02" жана 75° 19" ч.у. Нарын шаарынан Соң-Көлгө чейин унаа жолу бар, ал 2: Жон-Булак (2,700 м) жана Тескей-Торпо (3,030 м) ашуулары аркылуу өтөт, ал эми Ак-Талаа районунан Молдо (3,050 м) ашуусу, Кочкор району тараптан Калмак-Ашуу (3,400 м) ашуусу, Жумгал району тараптан Кара-Кече (3,432 м) ашуусу аркылуу жолдор келет. Ноябрьдан май айына чейин кар көп жаагандыгына байланыштуу автоунаа каттамдары токтойт.

Геоботаникалык райондоштуруу боюнча коруктун жерлери Азиянын чөлдүү областына, ич жагынан Тянь-Шань провинциясына, Суусамыр – Каракужур аймагына, Соң-Көл районуна талаа-шалбаа саздак фрагменттерине (Соң-Көл корук аянты) кирет. Орточо – Нарын аймагына, Нарынга жакын – чөлдүү талаа фрагменттери менен токой-шалбаа районуна (Каратал, Ача-Таш корук аянттары).

Суу жетишсиз (ариддик) өсүмдүктөр. Талаалар. Бийик тоолордун кургак жана кескин континенттик климаттык шарттарда Соң-Көл көлүнүн байыркы тектирлерин каптоочу чөлдөшкөн талаалар кенен жайылган. Чөлдөшкөн ассоциациялар үчүн ксерофиттүү, микротермдүү чымдуу дандардын үстөмдүүлүгү мүнөздүү. Бетегелүү талаалар көл ойдуңунда эң кеңири тараган.

Соң-Көл ойдуңунун чыгыш бөлүгүндө саз өсүмдүктөрү жайылган. Борбордук Тянь-Шаньда саздар жапыз тоолуу жерлерге караганда бийик тоолуу жерлерде көбүрөөк тараган. Мох жана өлөң чөптүү-мох саздардын көлөмдүү массивдери Соң-Көл көлүнүн чыгыш жагында кездешет. Соң-Көлдүн чыгыш жагындагы жээк тилкесин көлдү курчап турган *Carex ramirensis* ассоциациялары ээлейт. Суунун дал жээгинен эле өтүү кыйын болгон, жашыл мохтордон (*Aulacomnium palustre*, *Bryum ventricosum* ж.б.) гана турган сормо башталат. Жээктен ары, тоо боорлоруна жакын жогорураак жерлерде мох саздары өлөң чөптүү-мох (*Polytrichum juniperinum*, *Tortula ruralis* ж.б.) саздарына алмашат. Жана көпчүлүк бөлүгүн өлөң чөптөр (*Carex melanantha*, *C. oxyleuca* ж.б.)

ээлейт. Көлдөн ары карай бийигирээк жерлерде өлөң чөптүү-мох саздары мох-кыйгак-өлөң чөптүү өңгүл-дөңгүл саздарга (*Carex melanantha*, *C.Oxyleuca*, *C. Stenocarpa* *Cobresia capilliformis*) алмашат.

Чек арага жакын аймакта жашаган калктын малы көбөйүшү жана жайыттарды чаржайыт пайдалануу отоо чөптүү жерлердин көбөйүшүнө алып келген. Буфердик аймактарда мурда басымдуулук кылган табигый типтүү дандуу, өлөң чөп өсүмдүктөр мал жебей турган башка өсүмдүктөргө алмашып келе жатат.

Соң-Көлдө байкалган канаттуулардын тизмесине 131 түр кирет, алардын 34ү уялайт, дагы 3 түрү да уялашы ыктымал. Дагы 11 түр чет-жакаларда уялап, көлгө жакын жайгашкан аймактарды жем-азык табуучу катары колдонушат. Соң-Көлдө жашоочу канаттуулардын 17 түрү Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине киргизилген (2005).

Экосистемалык кызматтар

Суу-саздак экосистемалар аймактын экологиялык жана экономикалык турктуулугунда өзгөчө маанилүү роль ойнойт. Каралып жаткан ССЖнын басымдуу бөлүгү жайыт катары колодонулат. Мал өстүрүү үчүн жерлер өндүрүмдүү пайдаланылып, жайыттардын аянты чоңдугунан сүтт жана эт алдыңкы орундарды ээлейт. Жылкынын эти да базардагы азыктардын арасында өз ордун ээлейт, себеби жылкылардын көпчүлүк бөлүгү түрдүү багыттагы айыл чарба иштеринде пайдаланылат. Бирок жергиликтүү калктын малы көбөйүшү жана жайыттарды чаржайыт пайдаланылышынан мал жегенге жараксыз чөптөрдүн жайылышына алып келген. Буфердик аймактарда мурда басымдуулук кылган табигый типтүү дандуу жана өлөң чөп өсүмдүктөр мал жебей турган башка өсүмдүктөргө алмашып келе жатат. Ошентсе да, көпчүлүк жерлерде мал мыйзамсыз көп жайылып жатканына карабай, мындай аймактар үчүн өсүмдүктөрдүн абалы канааттандыруу деп эсептелет. Коруктун аймагы калк жыш отурукташкан жерлерде жайгашкандыктан анын аймагына малдын киришине жол бербөө өтө татаал.

Туристтерди тейлөө үчүн тийиштүү инфраструктура өрчүп келе жатат, ага жергиликтүү калктын олуттуу бөлүгү тартылган. Көл ойдуңун жакын жайганшкан райондордун калкы салттуу түрдө ар кандай маданий иш-чаралар менен майрамдарды өткөрүү үчүн пайдаланылат. Соң-Көлдүн өнүктүрүүгө боло турган туристтик мүмкүнчүлүгү жогору, буга төмөнкү факторлор шарт болот: бийик тоолуу көлдүн адам колу көп тие элек жаратылышы, таза аба, маданияты, салты жана жергиликтүү коомчулуктардын жашоо мүнөзү. Жергиликтүү элдин салттуу жашоосу шарты, улуттук жасалгалуу боз үй чет элдик келүүчүлөрдүн бөтөнчө кызыгуусун жаратат.

Аймак Улуу Жибек Жолунун комплекстүү туристтик багыттарына киргизилген. Бул экологиялык туризмди өнүктүрүү үчүн жагымдуу жерлердин бири. Ал туристтердин чоң кызыгуусун жараткан ландшафттын жагымдуу объектилерине ээ. Соң-Көл май айынан сентябрга чейин келүүчүлөр үчүн ачык, алардын эң көп саны июль-август айларына туура келет.

24-сүр. Соң-Көл көлүнүн чыгыш жээги (А.Т.Давлетбаковдун сүрөтү)

25-сүр. Соң-Көл көлүнүн чыгыш жээги, уялоочу чардактардын үйүрү (И.В. Турковскийдин сүрөтү)

Туристтерди кабыл алуучу жергиликтүү тургундар үчүн бир катар артыкчылыктар бар: акчалай киреше, билим деңгээлинин жогорулашы, ошол эле мезгилде салттуу чарбалык иш-аракеттерди жүргүзүү мүмкүнчүлүгү. Көлгө жакын жайгашкан аймакта малды жайытка айдап багуучулук тараган, малчылар май айынын акырында көчүп келип, октябрдын аягында кайра көчүп кетишет, негизинен алар кой менен жылкы багышат, уй, топоз кармагандар азыраак. Жеке пайдалануу үчүн гана эмес, сатууга да кете турган кымыз өндүрүү өрчүгөн.

Өткөн кылымда Кыргызстандын көлмөлөрүнө ондон ашык балыктын түрү сырттан алып келинген. Алар биринчи кезекте балыксыз Соң-Көл жана Чатыр-Көл көлдөрүнө ташталган. Жалпы уулоочулук анча көп болбогондугуна карабай, алардын айрымдары өндүрүштүк деңгээлде кармалуучу балыкка айланган, Жыл сайын Соң-Көлдө 40-50 т түрдүү балыктар кармалат. Коруктун аймагынан тышкары жерде балык уулоочулук менен Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлигине караштуу Соң-Көл балык чарбачылыгы алектенет. Уулоочулук мааниге сырттан алып келинген балыктын эки түрү сиг-лудога жана момун балык (пелядь) ээ. Алар жаңы ууланган чийки түрүндө ички рынокко алынып чыгат.

Эксперттин пикири

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, калктын ССЖ жөнүндө, анны мааниси жана ролу жөнүндө жетиштүү маалыматы жок. Элдин экологиялык билим деңгээли азырынча төмөн. Маанилүү милдеттердин бири болуп жаратылышты коргоо ишинде жергиликтүү калкты кызматташтыкка тартуу болуп эсептелет. Корукта жергиликтүү коомчулуктар менен иш алып баруу боюнча адабият жетишсиз, усулдук иштелмелер аз. Экологиялык агартуу ишин күчтөндүрүп, китепкана түзүү зарыл. Бул жергиликтүү коомчулуктар жана жалпы эле коом менен пландалган туруктуу ишти жөнгө салууга, аны коруктун иш-аракеттерин колдоого активдүү тартууга, өз ара аракеттешүүнүн жаңы жолдорун табууга мүмкүндүк берет.

Туризм боюнча атайын программа жок, бирок жергиликтүү калкты маалымдоо үчүн аймактын ССЖлары жөнүндө буклеттерди түзүү максатка ылайык. Плакаттар менен буклеттер айрыкча мектеп окуучулары үчүн пайдалуу болот.

Жергиликтүү коомчулуктар

Нарын областы боюнча калктын саны 2016-жылы 227.5 миң адамды түзгөн. Калк үчүн иш-аракеттердин негизги түрлөрү болуп малчылык, эл чарбачылыгы, туристтерди тейлөө эсептелет. Балык уулоочулук жана фермердик чарбалар балык кармоо менен алектенет. Чыгарылчу өндүрүм – жаңы кармалып, муздатылган балык.

Каратал-Жапырык корукчасынын уюштуруу үчүн 1971-жылы катар кетирилген: негизинен корук жерлерин мекендөөчү тоо каздары балапандарын чыгаргандан кийин анын чегинен тышкары көчүп кетет. Тоо каздары үчүн негизги азыктануу жерлери көлдүн түштүк жана батыш жээктеринде орун алган. Ошол эле жерде чоң каздардын негизги түлөгөн жерлери жайгашкан. Бул мүчүлүштүктүн аркасында тоо каздары өз жашоосунун эң коргоого муктаж мезгилин коргоо алдындагы аймактан тышкары өткөрүшөт.

Балыктарды тыштан алып келип өстүрүүнүн натыйжасында көлдө суу-саз канатууларынын негизги азыгы болуп эсептелген омурткасыз гидробионттор кескин азайып кеткен. балык уулоочулук үчүн торлордун колдонулушу суу алдында бийик өсчү өсүмдүктөрдүн олуттуу кыскарышыа алып келген. Жана, эгер балык уулоочулукка чейин көлдүн түбү узундугу бир нече метрге жеткен балырлар менен капталган болсо, азыркы кезде суу алдындагы өсүмдүктөр бир аз гана жерлерде сакталып калган. Бул суу-саз канатуулары үчүн азыктын корлорун олуттуу кыскарткан. Балыктарды көлгө таштоо бир жагынан балык менен азыктануучу канаттуулардын (чомга, чоң кара каз, боз кытан, ак чардак, кара баштуу чоң чардак) көбөйүшүнө алып келген. Экинчи жагынан, кара моюн жана кызыл моюн каздын түрлөрү жана түлөөгө чогулуучу өрдөктөр үчүн негизги азык болуп эсептелген суудагы омурткасыз жандыктардын кору азайып, натыйжада аталган канатуулардын саны да кыскарган. Жай мезгилинде балык кармоо да суу-саз канатууларынын торлорго илинип өлүшүнө алып келүүдө.

Тилекке каршы, балыкты мыйзамсыз уулоо кеңири тараган. Андан тышкары, түлөп жаткан канаттуулардын балапандарын кармап алуу да тараган. Көлдө мамлекттик каттоосу жок көп сандагы сүзүүчү каражаттардын болушу браконьерликке каршы күрөштү кыйындатып, коопчулукту бир топ жогорулатат. Малдын өтө жыштыгы жайыттардын түгөнүшүнө жана өсүмдүктөрдүн бузулушуна алып келүүдө. Бул шамал жана суу эрозиясына, өсүмдүктөрдүн түрлүк курамынын өзгөрүшүнө түрткү болуп жатат. Канаттуулардын таштаган жумурткалары менен балапандары малдын тебелендисинде калып өлүүдө. Көл жээгинде коруктун аймагынан тышкары чабандардын отурукташуусу тоо каздарын азыктануу үчүн жээкке чыгуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратат.

Жай мезгилинде Соң-Көл жайлоосуна малчылык жана туристтик максаттарда май айынын башынан октябрга чейин Жумгал, Кочкор, Ак-Талаа жана Нарын райондорунун тургундары көчүп келишет. Тургундар жылкы, ири жана майда мүйүздүү мал багуу менен алектенет. Жерди четтен келип пайдалануучулар коруктун аймагында жок. Буфердик-чек ара аймагынан тышкары жерде Кочкор, Нарын, Ак-Талаа райондорунун дыйкан чарбаларынын 200гө жакын чабандары малчылык кылышат.

Жергиликтүү калк үчүн ССЖнын баалуулугу

Соң-Көл балык, мал чарбалыктары, эс алуу жана туризмди өнүктүрүү үчүн шарттарды камсыз кылат. Жайыттарды туура үнөмдүү пайдалануу максатында жайыт комитеттери түзүлүүдө. Алыскы айыл аймактарында малчылык жана өсүмдүк чарбалыгынын өндүрүмдөрүн (картошка, капуста, бадыраң ж.б. жашылчалар) кайра иштетүүчү пункттар уюштурулууда. Жергиликтүү калк агротехника жана аны менен байланышкан технологиялар, мисалы энергияны үнөмдөө боюнча окутулуп жатат. Ошого карабай, жерлердин бузулушу дагы эле уланып жаткандыктан, экосистемалардын калкка товар берүү менен кызмат көрсөтүү жөндөмү төмөндөп бара жатат.

Илимий-изилдөөчүлүк жактан кийиз буюмдарын жасоодо табигый боёкторду пайдаланууга байланышкан билимдерди сактоого багытталган реестрлер менен маалымат топтомдорун түзүү боюнча иштер жүргүзүлүүдө. Бийик тоолуу жайыттарда

топоздорду жана жылкынын жергиликтүү тоо тукумун салттуу тажрыйба-билимдердин негизинде өстүрүү иштери да жүрүп жатат. Жайыттарды аяр пайдалануу салттары кайра жаралууда. Жергиликтүү демилгечилер байыркы иттин кыргыз тукуму тайганды өстүрө башташты.

Андан тышкары, Соң-Көл айрым маданий мурастар сакталган жер болуп эсептелет. Алардын катарында Манастын жоокерлеринен калган эстеликтер («Таш Тулга») бар. Бул тарыхый жана руханий баалуулуктарга байланышып, эстетикалык жана көркөм дем булагы болуп эсептелет. Археологиялык баа жеткис эстеликтер катары социалдык, экономикалык жана маданий мүнөздөгү жергиликтүү олуттуу салттардын негизин түзөт. Социологиялык сурамжылоонун катышуучулары каралып жаткан жерлердин баалуулугун киреше булагы катары – 53%, жаныбарлар менен өсүмдүктөрдү коргоочу жер катары – 46%, канаттуулар мекендеген жана келип конгон жер катары – 46%, азык булагы катары – 28%, аңчылык жана балык уулоочу жер катары – 21% жана калктын эс алуучу жайы катары – 54% баалашат.

ССЖнын абалын баалоо

Соң-Көл көлү өзүнүн түрдүү бөлүктөрүндө аймактык коргоо менен бирдей камсыз кылынган эмес. Бул факт балык жырткычтык менен кармалып жатышына байланыштуу өзгөчө тынчсыздандырат. Ошол эле учурда коомдук жана илимий уюмдар тарабынан бул жерде ӨКТАнын репрезентативдүү тармагын негиздөө боюнча активдүү иштер жүргүзүлүүдө. Биринчи кезекте Соң-Көлдүн биологиялык көп түрдүүлүгүнүн бардык компоненттерин тутумдуу түрдө эсеп-каттоого алуу милдетин анын бүтүндүгүн, суунун тең салмактуулугун жана гидрологиялык жөнөштүрүү тутумун сактоонун олуттуулугу жагынан кароо керек. Максаттуу иш-аракеттер тоо каздарынын, келгин куштардын тукумдарын сактап калуу, алар уялаган кезде коргоо боюнча негизги иш-аракеттерди макулдаштыруу үчүн көрүлүшү керек. Калкты социологиялык сурамжылоо көрсөткөндөй, ССЖга туризм оң таасирин тийгизет – 46%, терс таасирин тийгизгендер: кен казуу – 31%, чөлдөшүү – 28%, жаңы ишканалардын курулушу – 29%.

Экологиялык туризм

Соң-Көлгө келген туристтердин жалпы саны 2016-жылы 270 миң адамды түзгөн. Түндүк жээгинде 5 туристтик фирманын боз үй шаарчалары жайгашкан. Түштүк жээгинде да 3 турфирманын боз үй шаарчалары жайгашкан. Экологиялык жөө жүрүштөр, автоунаа, мото- жана вело-жүрүштөр уюшулган. Улуттук оюндарды, мисалы, ат чабыш, көк бөрү, кыз куумай ж.б. көрсөтүү уюштурулуп турат. Ошондой эле туристтерге көчмөндөрүн байыркы турак-жайы – боз үйдү чечип-тигүү да көрсөтүлөт. Жергиликтүү уздар кийиз буюмдарын жасап сатышат. Калк үчүн ишмердиктин альтернативалуу түрлөрү болуп туристтерди тейлөө эсептелет. Ал көлөмү жагынан Ысык-Көлдөн кийин экинчи турат. Туристтердин Соң-Көлдү келип көрүүгө эки айы бар: сентябрдан июнга чейин көл муз менен капталып жатат. Дал ушул жакка чабандар малдарын айдап келип, боз үйлөрүн тигип отурушат. Бул жерлер байыртан бери жайлоо катары пайдаланылып келген, буга аска боорлорундагы сүрөттөр күбө.

26-сүр. Соң-Көлдөгү туристтер үчүн боз үй шаарчасы (А.Т.Давлетбаковдун сүрөтү)

Жергиликтүү калк менен иштөө боюнча тыянактар

Анкеталык сурамжылоо көрсөткөндөй, жергиликтүү калк экологиялык билим алууга кызыгат. Адыктан эң маанилүү милдеттердин бири калкты ССЖны коргоо боюнча кызматташтыкка тартуу болуп эсептелет. Корукта жергиликтүү коомчулуктар менен иш алып баруу боюнча адабият, усулдук иштелмелер аз. Эко-агартуу боюнча ишти күчтөндүрүп, китепкана уюштуруу зарыл. Бул калк жана коомчулук менен пландуу ишти жөнгө салууга, аларды коркутун иш-аракеттерин активдүү колдоого тартууга, калк менен өз ара аракеттешүүнүн жаңы жолдорун табууга, табиятка аң-сезимдүүлүк менен аяр мамиле кылууга тарбиялоого мүмкүндүк берет.

ССЖда же ага жакын жашаган жергиликтүү калкка маалымат берүү үчүн буклеттерди түзүү максатка ылайык. Плакаттар жана буклеттер мектеп окуучулары үчүн өзгөчө пайдалуу болот.

Сурамжылоонун корукка же улуттук сейил бактарга коңшулаш жашаган тургундар арасында үгүт иштерине өзгөчө көңүл буруу талап кылына тургандыгын көрсөттү. Жергиликтүү калк менен мамилелерди жакшыртууга көбүрөөк көңүл буруп, алар ССЖны колдошун камсыз кылуу үчүн чараларды көрүү керек. Корук иштерине жергиликтүү жана мамлекеттик деңгээлде колдоону камсыз кылуу үчүн, жергиликтүү калк жана массалык маалымат каражаттары менен байланышты тутумдуу түрдө өрчүтүү программасын иштеп чыгуу зарыл. Бул программа төмөнкүлөрдү өзүнө камтый алат: массалык маалымат каражаттары менен байланыштар; коомчулукту маалымдоо жана калк менен агартуу иштери; келүүчүлөрдү корук объектилери менен тааныштырууну уюштуруу; жаратылышты коргоо үгүтү; басма иштери. ӨКТАнын, мында Каратал-Жапырык мамлекеттик

коругунун персоналы маалымат жайылтуу, жаратылышты коргоо боюнча үгүт жүргүзүү жана массалык маалымат каражаттары үчүн материалдарды даярдоо ыкмалары боюнча окутулушу керек. Бул иш-аракеттин максаты суу-саздак жерлерди коргоо зарылчылыгына калкты ынандыруу, ага муну кандайча кылуу керектигин түшүндүрүү, жергиликтүү тургундардын колдоосуна жетишүү жана корук иштерине дайыма тынчсызданып кам көрө турган жагдайды түзүү болуп эсептелет.

Тилекке каршы, сурамжылоонун натыйжалары көрсөткөндөй, жергиликтүү калк менен иш жетишсиз жүргүзүлүүдө. Көпчүлүктүн ССЖ жөнүндө билими үстүртөн гана. Курамына ССЖ кире турган коргоо алдындагы табигый аймактардын алкагында үгүт иштеринин натыйжалуулугун үзгүлтүксүз изилдөө зарыл. Жергиликтүү коомчулук аларды башкарууда чоң роль ойношу зарыл. Үгүттүн максаты алардын ССЖ үчүн жоопкерчилик сезимин тарбиялоо болушу керек, жана алар үчүн билимдер канчалык жеткиликтүү болсо, процесске ошончолук активдүү тартылышат.

Бул иш бир катар чет элдик улуттук парктарда (мисалы, Йеллоустон улуттук паркы) кандай жасалып жаткандыгын үлгү кылып алып, парктын кийинки айга иш планы белгилүү бир жерге илип, дагы аны пресс-релиз түрүндө жергиликтүү калк арасында жайылтууга болот. Ар бир адам өз сунуштарын киргизүүгө укуктуу. Бул корук объектинин администрациясы менен жергиликтүү калктын өз ара түшүнүүсүнө көмөк болот. Жергиликтүү тургундарды корук аймагын коргоого, илимий ишке, экологиялык жолдорду тейлөөгө тартуу максатка ылайык.

ССЖны башкаруу планы. Каратал-Жапырык мамлекттик коругунун БП 2016-жылы 24-июнда №01-9/173 менен бекитилген.

Негизги максаттар: уникалдуу, тузсуз тоо көлдөрүн, биологиялык көп түрдүүлүктүн бай генофондун, орто жана бийик тоолордун чөп экосистемаларын – сейрек кездешүүчү жана жергиликтүү түрлөр жашоочу жерлерди сактоо, жаратылыш экосистемасынын табигый процесстерин колдоо, мурдатан жайыт катары колдонулуп, бузулууга дуушар болгон жерлерди кайра калыбына келтирүү, тоо казынын, Карелиндин Тянь-Шань аркарынын тукуму табигый уланып кайра жаралышын камсыз кылуу, биологиялык көп түрдүүлүктү башкаруунун ийгиликтүүлүгүнө индикаторлук түрлөрдүн жана коомчулуктардын абалы боюнча мониторинг жүргүзүү, башкаруунун милдеттерин ишке ашырууда жергиликтүү коомчулуктардын колдоосун жана катышуусун камсыз кылуу үчүн биологиялык көп түрдүүлүк боюнча калктын маалымдуулук деңгээлин көтөрүү жана калкты агартуу иштерине көмөк көрсөтүү болуп эсептелет.

Коруктун бардык жерлеринде буфердик аймак жок, мал өтө көп оттотулат, чарба иштери активдүү жүргүзүлөт. Бул коруктун экосистемасы тең салмактуулугун жоготушуна алып келүүдө. Корук менен Нарын токой чарбачылыгы түздөн-түз чектешип турат. Аймакты күзөттөө жана браконьердикке көзөмөл начар жүргүзүлүүдө. Карелин Тянь-Шань аркары көчүп жүрүүчү Каратал аймагынын өзөгүнө жакын жерде токойдун кыйылып жатышы фауна менен флорага терс таасирин тийгизип, орду толгус зыян алып келүүдө. Тыюу салынганына карабастан, Соң-Көлдө моторлуу кайыктар менен балык кармалып жатат. Бул фактор тоо

казынын уялашына кесепетин тийгизүүдө. Узакка созулган кургакчылык жана чөп каптамынын болушу кургакчыл жылдары өрттөргө себеп болуп келет.

Корукту башкаруу бир катар көйгөйлөргө туш болууда:

- *Башкаруунун биринчи кезектеги объектилери айкын аныкталган эмес, айрым объектилер боюнча башкаруу планы жок. Биринчи кезекте корголушу керек болгон өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсүнүн объектилеринин азыркы абалы анча белгилүү эмес. Сактап калуу керек болгон объектилерди иретке келтирип тизмелөө жана корукта жашоосуна эч нерсе коркунуч жаратпаган топтор менен түрлөрдү аныктоо талап кылынат.*
- *Тиги же бул жагдайлар коркунуч жараткан жана аларды коргоо боюнча атайын чаралар иштелип чыгышы керек болгон түрлөр менен коомчулуктарды аныктоо керек. Бул изилдөөлөр биологиялык көп түрдүүлүктү башкарууну конкреттештирүү үчүн зарыл, бул аларды комплекстүү коргоого мүмкүндүк бере турган эң баалуу жерлерди бөлүп алууга, ошондой эле алардын көбөйүшү үчүн эң маанилүү жыл мезгилдерин аныктоого мүмкүндүк берет.*
- *Штат кесипкөй адистер менен толукталган эмес жана алардын кесипкөйлүүлүгү жогорулатылбайт, байланыш трамктарынын деңгээли төмөн: коруктун ичинде жана андан тышкары жерде кызматкерлердин ортосунда байланыш жок.*
- *Мезгилдик жана күнү-түнү күзөттөө үчүн кордондор жетишсиз. Илимий изилдөөлөр бюджет тарабынан начар каржыланган. Илимий иштердин сапаты төмөндөп, коруктун материалдык жана социалдык оор абалынын себебинен (эмгек акысы төмөн, атайын адистик кийими, курал-жабдыктар, талаптагыдай инфраструктура жок ж.б.) жогорку квалификациялуу адистер кеткен.*
- *Өрткө каршы курал-жабдыктар жок.*
- *Учурдагы экономикалык кырдаалда жаратылышты коргоо маселелери боюнча калк менен иштөөдө персоналдын иш тажрыйба-көндүмдөрүнүн жетишсиздиги.*
- *Учурдагы паннолор менен анишлагдар эскирген жана көптөн бери жаңыртылган эмес. алардын көбү талап кылынган ченемдерге ылайык келбейт (тийиштүү жерлерде орнотулган эмес, аларды даярдоодо сапатсыз боёк-материалдар колдонулган). Жаратылыш корлорун пайдалануу чектелгендиктен корукту түзүүдөн жергиликтүү коомчулук аз гана пайда табат.*

Келечекте аталган жерлердин туруктуу жашоосун камсыз кылып жана жаратылышты ысырапсыз пайдалануу үчүн бир катар көйгөйлөр чечилип, милдеттер аткарылышы керек: **(1)** Суу-саздак жерлердин сакталышын камсыз кылуучу ченем негиздерин жакшыртуу. **(2)** Келтирилген рекреациялык жүктү изилдөө жана жөнгө салуу. Бул маселени чечүү зарылчылыгы акыркы жылдары олуттуу болуп калды. Аны Каратал-Жапырык коругун коргоочу штаттын катышуусу менен биосфералык резерваттын иштөөсүн камсыз кылуунун алкагында чечсе болот деп болжолот. **(3)** ССЖнын аймагы балыкты браконьерчилик менен кармоочу жай болбошу керек. Иш-аракеттердин негизги багыты жаратылыш корлорун коргоо жана пайдаланылышын натыйжалуу жөнгө салуу болушу зарыл. Бул үчүн тийиштүү

деңгээлдеги мамлекеттик каржылоо талап кылынат, андыктан көйгөй областтын деңгээлинде чечилиши мүмкүн эмес.

Мындан тышкары, суу-саздак жерлердин жашоосунун көйгөйлөрүнүн бири катары ал аймактарга комплекстүү мониторингдин жоктугун, алардын иштөөсү боюнча чектеп бөлүнбөгөндүгүн жана туруктуу пайдалануу пландарынын жоктугун моюнга алуу зарыл. Жердин абалына жана суу канаттуулары менен суу жээктерин мекендөөчү канаттуулардын ийгиликтүү уюлашына терс таасирин тийгизгендер: өрт, мал жаюунун жөнгө салынбагандыгы, анын натыйжасында өсүмдүктөр менен көлмөлөрдүн бузулушу, ошондой эле байлоосуз иттердин айынан жапайы жандыктардын өлүмү, балыкты тор менен кармоо; браконьерликтин көптүгү; көйгөйлөрдү чечүүдөн жергиликтүү калктын четтеши эсептелет.

ССЖнын абалына жүргүзүлгөн талдоонун негизинде БПнын эң маанилүү элементтери катары белгиленгендер: биологиялык көп түрдүүлүктү тизмелеп эсепке алуунун негизги багыттары жана көйгөйлөрү, экологиялык мониторингдин борборлоштурулган тутумун түзүү зарылчылыгы, аймактын жаратылышты коргоо жана чарбалык маанисин эске алуу менен аны функционалдык бөлүктөргө бөлүү, суу-саздак жерлерди коргоо идеяларын пропагандалоо жана жерди башкаруу тутумуна чарба жүргүзүүчү субъектилер менен жергиликтүү калкты тартуу, эл аралык уюмдар менен кызматташуу планын иштеп чыгуу. БП аймакты илимий изилдөө менен алынган натыйжаларды ар бир жаратылыш комплекси боюнча иш жүзүндө пайдалануу боюнча конкреттүү кеңештер түрүндө чечмелөөдөн турат. Ага аймактын өзгөчөлүктөрүнө мүнөздөмөлөр, баалуу жана жок болуу коркунучу астында турган экосистемалардын сүрөттөлүшү, алардын туруктуулугуна талдоо, аймактын коргоого алынган жерлеринин тутумунда коруктун орду, аймактын маданий жана социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрүнө талдоо киргизилген. Коргоо алдындагы жаратылыш аймагынын иштөө максаттары, жаратылышты туруктуу пайдалануу артибин камсыз кылуу боюнча милдеттер аныкталган. Башкаруу планы КР өкмөтүнүн алдындагы АКТЧМА менен макулдашылган.

Коруктун агартуу иштери калктын түрдүү катмарларын, көбүнчө жаштарды кучагына алат. Агартуу иштеринин негизги түрлөрү менен ыкмалары төмөнкүлөр: эл аралык "Сейил бактар маршы" жаратылышты коргоо акциясына жыл сайын катышуу; коруктун жаныбарлары менен өсүмдүктөрүн мыкты билүү боюнча мектеп окуучулары арасында жыл сайын олимпиада-сынактарды өткөрүү; балдардын сүрөттөрүнүн сынагы жана көргөзмөлөрү ж.б. Коруктун кызматкерлери жыл сайын «Суу-саздак жерлеринин» күнүнө карата Соң-Көл, Чатыр-Көл көлдөрүндө аймакты тиричилик таштандыларынан арылтуу боюнча жергиликтүү калк менен биргеликте иштер жүргүзүлөт. "Сейил бактар маршы" акциясынын алкагында корукка четкеш айылдардын мектептеринин тегерегинде дарактар отургузулуп, экологиялык темадагы мыкты сүрөт, мыкты дил баян сынагы, викториналар, оюндар, корукта экскурсия өткөрүлгөн.

Өткөн жылдардын тажрыйбасын жана өзгөргөн социалдык-экономикалык шарттарын эске алып, коруктун бай жана кайталангыс жаратылышы жөнүндө калктын, туристтердин жана башка келүүчүлөрдүн маалыматын жогорулатуу үчүн, калктын экологиялык билимин көтөрүү, аны жаратылышты коргоо аракеттерине тартуу, тийиштүү сабак-тренингдерди өткөрүү үчүн жаратылыш музейин түзүү зарыл. Корукта жергиликтүү коомчулуктар менен иш алып баруу боюнча адабият, усулдук иштелмелер жетишсиз. Коруктун кызматкерлери тажрыйба, маалымат топтолбой турган жагдайга туш болушту. Калк менен үзгүлтүксүз сабактарды

өткөрүп турууга боло турган, каалоочулар келип корук жөнүндө зарыл маалымат ала алгыдай жер жок.

Кеңештер

Биринчи кезекте, Соң-Көлдүн бүтүндөй биологиялык көп түрдүүлүгүн аны коргоо жана ССЖны гидрологиялык жөнгө салуу жана экосистеманын функционалдык бүтүндүгүн сактоочу тутум катары колдоо жагынан тутумдуу түрдө тизмектеп эсепке алуу керек. Ири иш-чаралар уялоочу жана келгин куштарды жана алар жашаган жерлерди сактоо үчүн көрүлүшү керек.

Андан тышкары, төмөнкүлөрдү ишке ашыруу зарыл:

- *аймактык, улуттук жана эл аралык деңгээлде ченем-укуктук негиздерди камсыз кылуу*
- *бирдиктүү экологиялык саясатты макулдаштырып жүргүзүү*
- *сейрек түрлөрдү сактоо программаларын иштеп чыгуу жана аткаруу*
- *районду туруктуу өнүктүрүү, жаратылышты пайдалануу жана биологиялык көп түрдүүлүктү коргоо боюнча үлгүлүү долбоорлорду негиздөө жана ишке ашыруу*
- *экологиялык билим, агартуу боюнча иш-чараларды уюштуруу, коомчулук менен байланыш түзүү, калктын билимин жана маалымдуулук деңгээлин жогорулатуу боюнча демилгелерди көтөрүү*

Чарбалык таасирге дуушар болгон жерлерде табигый экосистемаларды кайра калыбына келтирүү. Коргоонунун негизги объекти болгон тоо казы жана Карелин аркары, ошондой эле башка объектилер табигый жол менен тукумдап кайра калыбына келишин камсыз кылуу.

Учурдагы коркунучтарды эске алып, коруктагы корлорду башкарууну ишке ашыруу үчүн төмөнкүлөр зарыл: бузулган жерлерде табигый өсүмдүктөрдү кайра калыбына келтирүү; маалымат топтомун түзүү, себеби ССЖнын биологиялык көп түрдүүлүгүнө тиешелүү бардык маалыматтар чар-жайыт, жалпылаштырылган эмес, аларды алып пайдалануу мүмкүнчүлүгү чектелген. Бул колдо бар маалыматты керектөөнү жана андан ары топтоону кыйындатат. Маалымат топтоп сактоонун салттуу жолдору биологиялык көп түрдүүлүктү жана жалпы эле ССЖны башкаруу боюнча замандын талаптарын канааттандырбайт.

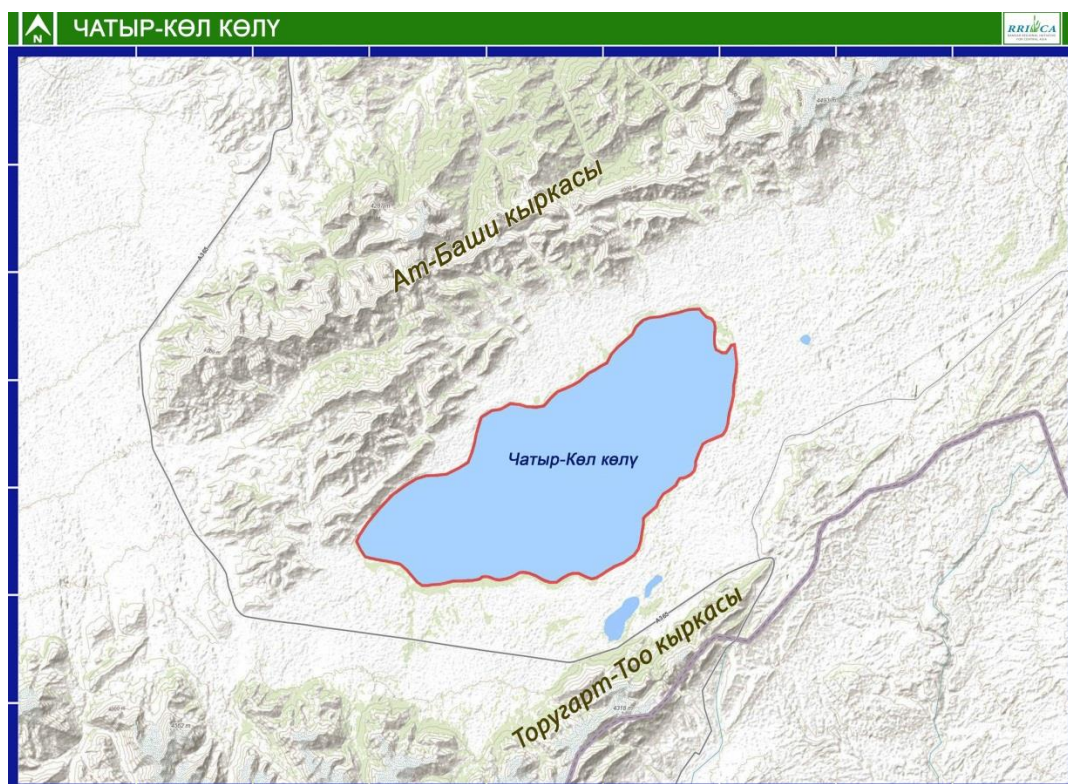
ССЖны башкаруу үчүн маалымат топтому төмөнкү маалыматты топтоп берүү үчүн ылайыкталышы керек: фауналык жана флоралык; тематикалык карталар, мониторингден алынган маалыматтар, башкаруу боюнча чечимдер менен иш-чаралар жөнүндө, миграция жолдору менен коруктун ичи-сыртында жаныбарлардын кыймылы жөнүндө, браконьерлер кармап жаткан жаныбарлардын саны жана алардын абалына тийгизген таасири жөнүндө маалымат, «Жаратылыш жылнаамасын» жүргүзүү, метеорологиялык жана фенологиялык байкоолор.

3.2.3. Чатыр-Көл көлү

<i>Аталышы</i>	Чатыр-Көл көлү
<i>Рамсар тизмесине киргизилиши</i>	08.11.2005
<i>ӨКТАга тиешеси</i>	Каратал-Жапырык мамлекеттик жаратылыш коругу жана
<i>ІВА</i>	KG 1588
<i>Аянты</i>	16,100 га
<i>Координаталары</i>	40°22" жана 40°32" түн.к. 75°52" жана 75°71" ч.у.
<i>Административдик тиешелүүлүгү</i>	Нарын областы, Ат-Башы району

Кыскача сүрөттөмө

Чатыр-Көл Ак-Сай өрөөнүнүн батышында 3,530 м бийиктикте орун алган. Акваториянын аянты – 161 км², көлдүн узундугу – 23 км, туурасы – 18 км, тереңдиги – 19 метрге чейин жетет. Көл түндүк жагынан Ат-Башы тоо кыркалары менен жана түштүгүнөн Торугарт-Тоо кыркалары менен куралган. Жээктери көбүнчө жантайма келет жана тоо кырка этектеринен 3-6 чакырым четтеп турат. Коруктун жалпы аянты – 22,344 га, анын ичинде акваторияныкы – 16,100 га, кургак жери – 6,244 га.

27-сүр. Чатыр-Көл көлүнүн ССЖ менен Каратал-Жапырык коругунун Чатыр-Көл биосфералык тутумунда жагашуусу

Каратал-Жапырык коругунун Чатыр-Көл аймагы (40°22" жана 40°32" түн.к. 75°52" жана 75°71" ч.у.) анын Нарын шаарындагы администрациясынын 250 чакырым аралыкта турат. Нарын шаарынан жыл сайын автоунаа каттап туруучу жол Сары-Бел (2,500 м) жана Түз-Бел (3,500 м) ашуулары аркылуу өтөт.

Чатыр-Көл ойдуңу үчүн жалпысынан анча айкын эмес ажыратылган көл-дарыя аккумулятивдүү түздүктүн рельефи мүнөздүү. Көлдүн түбү дөңсө-андуу түзүлүшкө ээ. 6 середен турган жээктери негизинен жапыз келип, түштүк жана чыгыш жагында көбүнчө саздак. Бирок аскалар сууга тыгыз жайгашкан түндүк жагында жээктери бийик, абразивдүү кашат түрүндөгү мүнөөзгө ээ. Жердин кыртышы ачык боз жана саргыч карбонаттык чополуу жана кумдуу топурактан турат, анда органикалык заттар көп камтылган. Тереңирээк катмарларынын кочкул боз (кара түскө чейин) илээшме чөгүндүдөрүндө күкүрт-суу кычкылы камтылганы байкалат.

Көлдүн суулары хлорид-гидрокарбонат-натрий-магний менен аз санда минералдашканы менен айырмаланат. Суулардын жалпы минералдашуусу 0.5-1.0 г/л чегинде. Суунун түсү саргыч-жашыл, тунуктугу 4 метрге чейин, туздуулугу 2%. Суунун температурасы жайкысын 10°C, 0.6 м тереңдикте -4.4°C чейин. Чатыр-Көлдүн суу балансы үстүнкү бетинин бууланышынын эсебинен терс. Суу айрыкча 10 метрден ашык тереңдикте кислороддун жетишсиздиги менен өзгөчөлөнөт. Көлдүн бети октябрда тоңуп, апрелдин аягында эрийт. Муздун кубаттуулугу 0.25-1.5 м.

Азыркы кезде тоолордо муз тоңуусу анчалык өнүкпөгөндүктөн, дарыялар түйүнү анча өрчүгөн эмес. Көлгө 41 чакан суу куят. Алардын эң ирилери: Кара-Суу – узундугу 17 км, Кара-Тай – 12 км ж.б., бирок үзгүлтүксүз агып турганы Кек-Аргын дарыясы гана – узундугу 19 км. Кышкысын суу өзөндөрү түбүнө чейин тоңуйт. Көлдүн түштүк-чыгыш жагында көп сандаган арашан (минералдык) булактар бар.

Геоботаникалык ажыратып бөлүнүшү боюнча аймак Азиянын чөл областына, ички Тянь-Шань провинциясына, Ак-Сай – Жогорку Нарын чөлкөмүнө, Чатыр-Көл Ак-Сай шалбаа-чөлдүү талаа аймагына кирет.

Арид (куркакчылыктуу) өсүмдүктөр. Чөлдөр. Бул чөлдөрдүн криоариддик түрү, көлгө жакын жерлерге мүнөздүү жана серлер менен жакын жаткан адырларга туш келип турат. Чөптүн чыгышы сейректеген. Проективдүү каптамы 15-20%ды түзөт. Жердин үстүнкү бетинде туз агарып көрүнөт. Бул жерде *Salsola collina* өтө көп кездешет. Аны менен бирге *Hordeum brevisubulatum*, *Potentilla hololeucum*, *Festuca kryloviana*, *Artemisia viridis*, *Taraxacum syrotum*, *Draba sybamblex*, *Oxytropis pulvinata* өсөт. Эрмендүү чөлдөр баарынан кенен тараган: көлгө жакын жерлерде эрмендин ири массивдери (*Artemisia rhodantha*) бар. Талаа дандуу өсүмдүктөрүнөн *Festuca kryloviana*, *Stipa sublessiliflora*, *S. Purpurea* (борбор азиялык түрлөрү), *Poa litvinoviana*; өлөң чөптөрдөн *Carex stenocarpa*; түрдүү чөптөрдөн *Potentilla moorcroftii*, *Androsace sericea*, *Dracoscephalum pausenii* мүнөздүү.

Талаалар. Бийик тоолуу талаалардын өсүмдүктөрү бөксө тоолуу жана орто тоолуу талаалар үчүн мүнөздүү өсүшү менен айырмаланбайт. Бул жерде *Festuca kryloviana* жана *Puccinella Hackelliana* баарынан көп кездешет. Бескильничий (*Puccinella Hackelliana*) талаалары чополуу жана туздуу топурактарда калыптанып, бийик тоолуу бетегелүү-дан өсүмдүктүү талаалар менен менен, айрым жерлеринде эрмендүү жана туздуу такыр жерлүү чөлдөр менен тыгыз жатат. Өсүмдүктөр жагынан жарды келет, ондогон түрлөрү бар жана анча бөтөнчөлөнбөйт, себеби алар бийик тоолуу жерлердин башка бөлүктөрүндө да кездешет.

Суулуу аймактык (гумиддик) өсүмдүктөр. Саздар. Көлдүн түштүк-чыгыш бөлүгүндө чоң аянтты өтүү үчүн кыйын, сормо саздуу жерлер ээлейт Бул жерлердеги саздар өңгүл-дөңгүлдүү келип, анда түрдүү чөптөр жашыл мохко аралаш өсөт. Алардан башка бул жерде *Festuca tianschanica*, *Primula algida*, *Leontopodium ochroleucum*, *Colpodium altaicus* ж.б. кездешет. Көлдөн батыш тарапты карай – сырттын түз мейкиндиктеринде саздар кездешет, бирок алар чоң аянттарды ээлебейт. Алар суулардын жайма жерлерине тыгыз жайгашып, алар да өңгүл-дөңгүл көрүнүшкө ээ. Ал жерде да чөп, жашыл мох жана эки үлүштүү өсүмдүктөрдүн айрым түрлөрү өсөт, дөңсө-урчуктардын ортосундагы мейкиндиктерде *Myriophyllum spicatum*, *Potamogeton pectini formis*, *Ranunculus natans* ж.б. кездешет.

Криофилдүү жаздыкчалар текши тараган эмес: алар Чатыр-Көл сыртынын батыш жана түштүк бөлүктөрүндө. Криофилдүү жаздыкчалардын кубаттуу эдификатору – *Dryadantha tetrandia*. Анын жаздыкчаларынын узундугу 150-170 см-ге жетет жана туурасы 100 см-ден ашат, ал эми бийиктиги 5-10 см-ден ашпайт. Жаздыкчалардын астында чым-көңдүү альпы шалбаа же бийик тоолуу көп бурчтуу тундра өңдүү чым-көңдүү топурактар калыптанат. Токой-шалбаа-талаа алкагындагы дарак-бадалдуу өсүмдүктөр негизинен Шренк балатысынан, Түркүстан арчасынан, бөрү карагаттын (сары жыгачтын) түрүнөн, кылдуу караганадан жана Карелиндин шилбисинен турат.

Ойдуңдун түндүк-батыш бөлүгүндө бийик тоолуу дан өсүмдүктүү талаалар жайылган. Түндүк бөлүгүнө дандуу-туздуу топтор мүнөздүү, ал эми чыгыш бөлүгүндө бийик тоолуу дан өсүмдүктүү талаалар жайылган. Өсүмдүктөр курамы жарды келип, жапыз өскөн (6-15 см) чөптөрдөн турат. Ойдуңдун түштүк бөлүгүндө олуттуу аянттарды түрүү чөптүү-дан өсүмдүктүү талаалар жайгашкан. Чыгыш бөлүгүнө салыштырганда өсүмдүк жагынан бай келет.

28-сүр. Чатыр-Көл көлүндө тоо казынын (*Eulabeia indica*) жумурткалуу уясы (А.Т. Давлетбаковдун сүрөтү)

Чатыр-Көл тоо каздарынын Тянь-Шань түрү (*Eulabeia indica*) мекендөөчү жана топтолуучу негизги жер болуп эсептелет. Ошону менен катар, көл башка суу-саз канаттууларынын учуп конуучу жолунда жайгашкан. Балыктардын фаунасы жарды. Кек-Аргын дарыясында Тянь-Шань ит чабагы жана өтө сейрек кездешүүчү жергиликтүү балыктын түрү Северцовдун көкчаары бар.

29-сүр. Чатыр-Көлдө тоо казы (*Eulabeia indica*) мекендеген жер (А.Т. Давлетбаковдун сүрөтү)

Экосистемалык кызматтар

Чатыр-Көл көлү Ат-Башы жана Торугарт-Тоо кыркаларынын ортосунда 3530 м бийиктикте жайгашкан. Бийик тоодо жайгашкан бул көл өз атын актайт жана көлөмү боюнча Кыргызстанда көлдөрдүн ичинен үчүнчү орунда турат. Бирок жээк тилкелери саздак келет жана туристтердин токтоосу үчүн анча жараксыз. Көлдөн алыс эмес жерде түштүк-чыгыш жагында жер алдынан чыккан арашан суу – нарзан чыгат жана жергиликтүү тургундар менен туристтер ал жерге дарылык суу үчүн келишет.

Жергиликтүү калк үчүн мүмкүн болуучу пайдаларга төмөнкүлөрдү киргизсе болот: экологиялык таза аймактарда жерлердин саламаттык жана туристтик объектилерди орнотуу үчүн кызыктуулугунун өсүшү, экологиялык туризмди өрчүтүүнүн эсебинен кошумча кирешелер менен инвестицияларды тартуу, жергиликтүү калкты иш менен камсыздоо мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү, биологиялык көп түрдүүлүктү сактоого гранттарды алуу.

Жергиликтүү коомчулуктар

Нарын областы боюнча калктын саны 2016-жылы 227.5 миң адамды түзгөн. Чатыр-Көл ССЖ малчылыкты өрчүтүүгө шарттарды камсыз кылат, бирок туруктуу жашаган эл жок. Жылдын жылуу мезгилиндеги тургундар – бул малчылар. Жылы бою автоунаалар каттап турушун камсыз кылуучу жол тармагы өрчүгөн. Көлгө жанаша жаткан аймакта жайыт малчылыгы менен алектенишет. Негизинен кой-жылкы, азыраак уй багылат.

30-сүр. Чатыр-Көлдүн түштүк жээги (А.Т. Давлетбаковдун сүрөтү)

ССЖнын жергиликтүү калк үчүн баалуулугу

Өз керектөөсү жана сатуу үчүн кымыз өндүрүлөт. Жай мезгилинде көлдө туризм жетиштүү болбосо да улам өнүгүп келе жатат. Туризм үчүн тийиштүү инфраструктура жок, аны менен жергиликтүү калктын басымдуу бөлүгү алектенмек. Аймакты жакын жайгашкан жерлердин тургундары салттуу түрдө ар кандай маданий иш-чаралар менен майрамдарды өткөрүү үчүн пайдаланат.

Эң күчтүү аргумент болуп бул көл Кыргызстанда эле эмес, Борбордук Азия чөлкөмүндөгү антропогендик таасирге кабылбаган (жээгин бойлото салынган, Кыргызстан менен Кытайды туташтырып туруучу унаа жолун эске албаганда) бийик тоолуу жалгыз көл болуп эсептелет. Бийик тоолуу жердин катаалдыгына байланыштуу ССЖ өтө коргоого муктаж жана адамдын чарбалык аракеттеринин алдында алсыз, аны кайра калыбына келтирүүгө ондогон жылдар талап кылынат.

Жерлердин баалуулугун социологиялык сурамжылоонун катышуучулары канаттуулардын учуп келүүчү жери (84%), биологиялык көп түрдүүлүктүн өкүлдөрүн коргоочу жер катары (61%), суу (61%) жана азык булагы катары (23%), киреше булагы катары (60%), адамдар үчүн эс алуу жайы катары (14%), аңчылык жана балык уулоо үчүн жер катары (7%) баалашты. ССЖ канаттуулардын жана биологиялык көп түрдүүлүктүн башка өкүлдөрү мекендеген жер гана эмес, суу резервуары, өндүрүмдүү экосистема, суу тартиби менен климатты жөнгө салуучу катары бааланат. Чатыр-Көлгө канатташ жаткан жерлер жайыт катары пайдаланылат.

ССЖнын абалын баалоо

Сурамжылоонун натыйжаларын талдоо көрсөткөндөй, тургундардын көпчүлүгү ССЖга оң таасир берет деп туризмди (48%) эсептейт, терс таасирлерди жаңы ишканалардын курулушу менен – 80%, кен казуу менен – 70%, чопо капташы менен – 52% байланыштырат. Респонденттердин пикири боюнча, корук жеринде жээктерди тазалоо иш-чаралары бир топ көп өткөрүлөт – 95%, андан тышкары, 55%ы акыркы 10 жылда оң өзгөрүүлөр болгондугун белгилейт. Адис-аңчылык күзөт жакшы жүргүзүлүп, биологиялык көп түрдүүлүктү коргоого мамлекет тарабынан көңүл бурулууда. ССЖны коргоо маселелери массалык маалымат каражаттарында көп чаылдырылат. Биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй, жергиликтүү калк көбүрөөк маалымат алгысы келет.

Экологиялык туризм

Чатыр-Көл, Соң-Көлдөй эле, өнүктүрүүгө боло турган туристтик мүмкүнчүлүктөргө ээ, буга төмөнкү факторлор өбөлгө болот: бийик тоолуу көлдүн адам колу аз тийген табияты, таза аба, жергиликтүү калктын маданиялы жана үрп-адаттары. Чатыр-Көл туризмди өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарга ээ жерлердин бири – жергиликтүү баалуу жайлар менен, турмуш тиричилик жана көчмөндөр оюндары, тарыхый эсетликтер ж.б. менен тааныштырууга болот. Көл Улуу Жибек Жолунун туристтик багытында орун алышы аны эл аралык деңгээлдеги туристтик жүрүштөргө киргизүүгө шарт түзөт. Бирок, тилекке каршы, экотуризм үчүн тейлөө жана инфраструктура деңгээли төмөн бойдон калууда.

31-сүр. Таш-Рабат – Улуу Жибек Жолу туристтик программасы боюнча баруу үчүн кызыктуу жерлердин бири (А.Т.Давлетбаковдун сүрөтү)

Жергиликтүү калк менен иштөө боюнча тыянактар

Сурамжылоого катышкандардын баары тиги же бул деңгээлде ССЖ маселесине кызыгышат. Ага ылайык, адистерден мүмкүн болушунча көп маалымат алууну каалоочулардын сунуштарды да айтылды. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, алыскы чакан айыл-кыштактарда жашоочу тургундар кеңири тараган массалык маалымат каражаттары – радио, телеберүү, интернет көрсөтчү таасирдин чегинен тышкары турат. Ушуга байланыштуу алар менен иш алып баруу үчүн байланыштын башка булактарын – адис экологдор менен маектер, кадрларды даярдоо, көркөмдүү плакат, буклет жана арзан брошюраларды улуттук, турмуш-тиричилик өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен кыргыз тилинде чыгаруу, улуттук гезиттерде макалаларды жарыялоо, сүйүүчүлүк тасмаларды кыргыз тилинде тартуу жана көрсөтүү сыяктуу ыкмаларды колдонуу сунуш кылынат.

Жергиликтүү тургундар арасында үгүт иштерине өзгөчө көңүл буруу талап кылынат. Жергиликтүү калк менен мамилелерди жакшыртууга көбүрөөк көңүл буруп, алар ССЖны колдошун камсыз кылуу үчүн чараларды көрүү керек. Корук иштерине жергиликтүү жана мамлекеттик деңгээлде колдоону камсыз кылуу үчүн, жергиликтүү калк жана массалык маалымат каражаттары менен байланышты тутумдуу түрдө өрчүтүү программасын иштеп чыгуу зарыл. Бул программа төмөнкүлөрдү өзүнө камтый алат: массалык маалымат каражаттары менен байланыштар; коомчулукту маалымдоо жана калк менен агартуу иштери; келүүчүлөрдү корук объектилери менен тааныштырууну уюштуруу; жаратылышты коргоо үгүтү; басма иштери. ӨКТАнын персоналы маалымат жайылтуу, тийиштүү үгүт жүргүзүү жана ММКлар үчүн материалдарды даярдоо ыкмалары боюнча окутулушу керек. Бул иш-аракеттин максаты ССЖларды коргоо зарылчылыгын жергиликтүү калк сезип-түшүнүшүн, муну кандайча кылуу керектигин ага түшүндүрүүнү, жергиликтүү бийлик органдарынын колдоосуна жетишүүнү жана жоопкерчиликтүү жагдайды түзүүнү көздөйт.

Тилекке каршы, сурамжылоонун натыйжалары көрсөткөндөй, жергиликтүү калк менен иш жетишсиз жүргүзүлүүдө. Көпчүлүктүн ССЖ жөнүндө билими үстүртөн гана. Коргоо алдындагы табигый аймактардын алкагында үгүт иштеринин натыйжалуулугун үзгүлтүксүз изилдөө зарыл. Адамдар ССЖны башкарууда чоң роль ойношу зарыл. Үгүттүн максаты алардын ӨКТА ССЖ үчүн жоопкерчилик сезимин тарбиялоо болушу керек. Жергиликтүү тургундарды корук аймагын коргоого, илимий ишке, экологиялык жолдорду тейлөөгө тартуу максатка ылайык. Сууда сүзүүчү канаттууларга мониторинг жүргүзүү менен туура башкаруунун бирдиктүү тутумун түзүү ССЖнын азырк абалын жакшыраак түшүнүүгө гана эмес, аны жөнгө салуу жана коргоо маселелеринин чечилишине да активдүү таасир көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк бере турганы шексиз.

ССЖны башкаруу планы Каратал-Жапырык мамлекеттик коругунун Башкаруу планы 2016-жылдын 24-июнунда бекитилген, №01-9/173, Чатыр-Көл көл аймагы.

Негизги максаттары: уникалдуу, тузсуз тоо көлүн, бийик тоолуу аймактын чөптүү экосистемасын – сейрек кездешүүчү жана жергиликтүү түрлөр мекендеген жерлерди

табигый абалында сактоо, мурдатан жайыт катары колдонуудан бузулууга дуушар болгон жерлерди кайра калыбына келтирүү, тоо казы менен Марко Поло памир тоо аркарынын тукуму табигый жол менен уланып, кайра калыбына келишин камсыз кылуу, биологиялык көп түрдүүлүккө, өзгөчө негизги түрлөрү менен алардын топторуна мониторинг жүргүзүү болуп эсептелет.

Коруктун Чатыр-Көл аймагында азырынча жерлерди чектеп бөлүү жүргүзүлгөн эмес, андыктан мал көзөмөлсүз жайылууда. Ошого карабай, Чатыр-Көл көлү жээк тилкеси саздак болгонуна байланыштуу антропогендик факторлордун таасирине баарынан аз кабылган, бул болсо бул жерди мекендеген жана келгин куштарга оң таасирин тийгизет. Чатыр-Көлдө уялаган тоо каздары азырынча сакталып келет, алардын саны 50 жуптан ашат.

БПны аткаруу бир катар көйгөйлөргө туш болууда:

- *коруктун биринчи кезекте коргоо керек болгон өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсүнүн объектилеринин азыркы кездеги абалы жетишерлик деңгээлде белгилүү эмес*
- *тиги же бул жагдайла коркунуч жараткан жана коргоо үчүн атайын чаралар иштелип чыгышы керек болгон түрлөр менен топтор аныкталган эмес*
- *байланыш тармагы өнүккөн эмес: күзөт алдындагы аймактын ичинде жана чегинен тышкары кызматкерлердин ортосунда байланыш жок*
- *мезгилдик жана күнү-түнү күзөтүчүн кордондор жок, алар чар-жайыт жүргүзүлөт*
- *илимий изилдөөлөр бюджеттен начар каржыланат*
- *өрткө каршы курал-жабдуулар жок*
- *жапайы жаныбарлардын жашоосун колдоо үчүн биотехникалык иш-чаралар жүргүзүлбөйт*
- *учурдагы паннолор менен аншлагда эскирген жана көптөн бери жаңыртылган эмес. алардын көбү талап кылынган ченемдерге ылайык келбейт (тийиштүү жерлерде орнотулган эмес, аларды даярдоодо сапатсыз боёк-материалдар колдонулган)*
- *жаратылыш корлорун пайдалануу чектелгендиктен, коруктун түзүлүшүнөн жергиликтүү коомчулук аз гана пайда табат*
- *коруктун жаратылышын коргоо маселелери боюнча калк менен жүргүзүлгөн иштер начар*
- *комплекттүү мониторинг, функционалдык чектеп-бөлүү жана туруктуу пайдалануу ченемдери жок*

ССЖнын абалына малды жөнгө салуусуз, иретсиз жаюу терс таасирин тийгизүүдө, себеби бул өсүмдүк-чөптөрдүн бузулушуна, байлоосуз иттерден жапайы

жаныбарлардын өлүшүнө алып келүүдө, ошондой эле браконьерчиликтин көп болушу да өз кесепетин тийгизип жатат.

Бир катар милдеттерди аткаруу алдыда турат: суу-саздак жерлерди коргоону камсыз кыла турган укуктук-ченем негиздерин жакшыртуу, браконьердикке, айрыкча сууда сүзүүчү канаттуулар менен туяктуу жаныбарларды мыйзамсыз кармап-өлтүрүүгө каршы күрөш.

Эксперттин пикири

Каратал-Жапырык мамлекеттик коругунун, атап айтканда, Чатыр-Көл көлүндөгү эң маанилүү милдеттердин бири болуп жергиликтүү калкты жаратылышты коргоо үчүн кызматташтыкка тартуу эсептелет. Коруктун кызматкерлери экологиялык агартуу иштерин жүргүзүп келет. «Сейил бактар менен коруктардын маршы» иш-чарасынын алкагында суу-саздак жерлер жөнүндө, аларды коргоо боюнча милдеттер жөнүндө семинарлар, тегерек столдор, көргөзмөлөр, лекциялар, маектер, слайддар менен видеотасмаларды, альбомдорду көрсөтүү уюшулуп, мектеп окуучулары арасында ССЖнын флорасы менен фаунасын мыкты билүүчүлөрүн аныктоо боюнча жыл сайын олимпиада жана викторина, балдар сүрөттөрүнүн сынагы жана көргөзмөсү ж.б. өтүп турат. Мурунку жылдардын тажрыйбасын жана өзгөрүп жаткан социалдык-экономикалык шарттарды эске алуу менен, коруктун жаратылышы жөнүндө калктын, туристтердин жана башка келүүчүлөрдүн маалыматын көбөйтүү, калк арасында экологиялык билимдерди жайылтуу, аны жаратылышты коргоо иштерине тартуу, сабак-тренингдерди өткөрүп туруу максатында жаратылыш музейин түзүү зарыл. Корукта жергиликтүү коомчулуктар менен иштөө боюнча адабият, усулдук иштелмелер жетишсиз.

Кеңештер

Биринчи кезекте: ченем-укуктук негизин күчтөндүрүү; сейрек түрлөргө кирүүчү тоо казын, сары тумшук аккууну, Марко Поло аркарын ж.б. сактоо боюнча адистешилген программаларды иштеп чыгып аткаруу; экологиялык билим берүү боюнча иш-чараларды уюштуруу; коомчулук жана чек арачылар менен байланыш түзүү, аларды агартуу жана маалымдуулугун жогорулатуу боюнча демилгелерди көтөрүү зарыл. Андан тышкары, тоо каздары уялоосу үчүн кошумча жер катары жасалма аралдарды куруу керек.

Ресурстарды башкарууну ишке ашыруу үчүн дагы зарыл нерселер: бузулган жерлерде табигый өсүмдүк-чөптөрдү кайра калыбына келтирүү; маалымат топтомун түзүү жана кызыккан таратпар үчүн анын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу. Маалымат топтоп аны сактоонун салттуу ыкмалары биологиялык көп түрдүүлүктү жана жалпы эле ССЖны башкаруу боюнча замандын талаптарын канааттандырбайт.

Маселелерди чечүү коруктун негизги иш-аракеттерине да, ССЖны коргоо боюнча конкреттүү иш-чараларга да мамлекеттик каржылоонун жетишсиздигине барып такалат.

3.3. Түркмөнстан

3.3.1. Түркмөнбашы булуңу

Аталышы	Түркмөнбашы булуңу
Рамсар тизмесине киргизилиши	3 июль, 2009 ж.
ӨКТАга тиешеси	Хазар мамлекеттик жаратылыш коругу (1968-жылдан бери). Негизги орнитологиялык аймак (2009-жылдан бери)
ІВА	ТМ 006
Аянты	267,124 га
Координаталары	39°47'47" & 53°21'70"
Административдик тиешелүүлүгү	Түркмөнбашы этрабы жана Балкан велаятынын Түркмөнбашы шаары

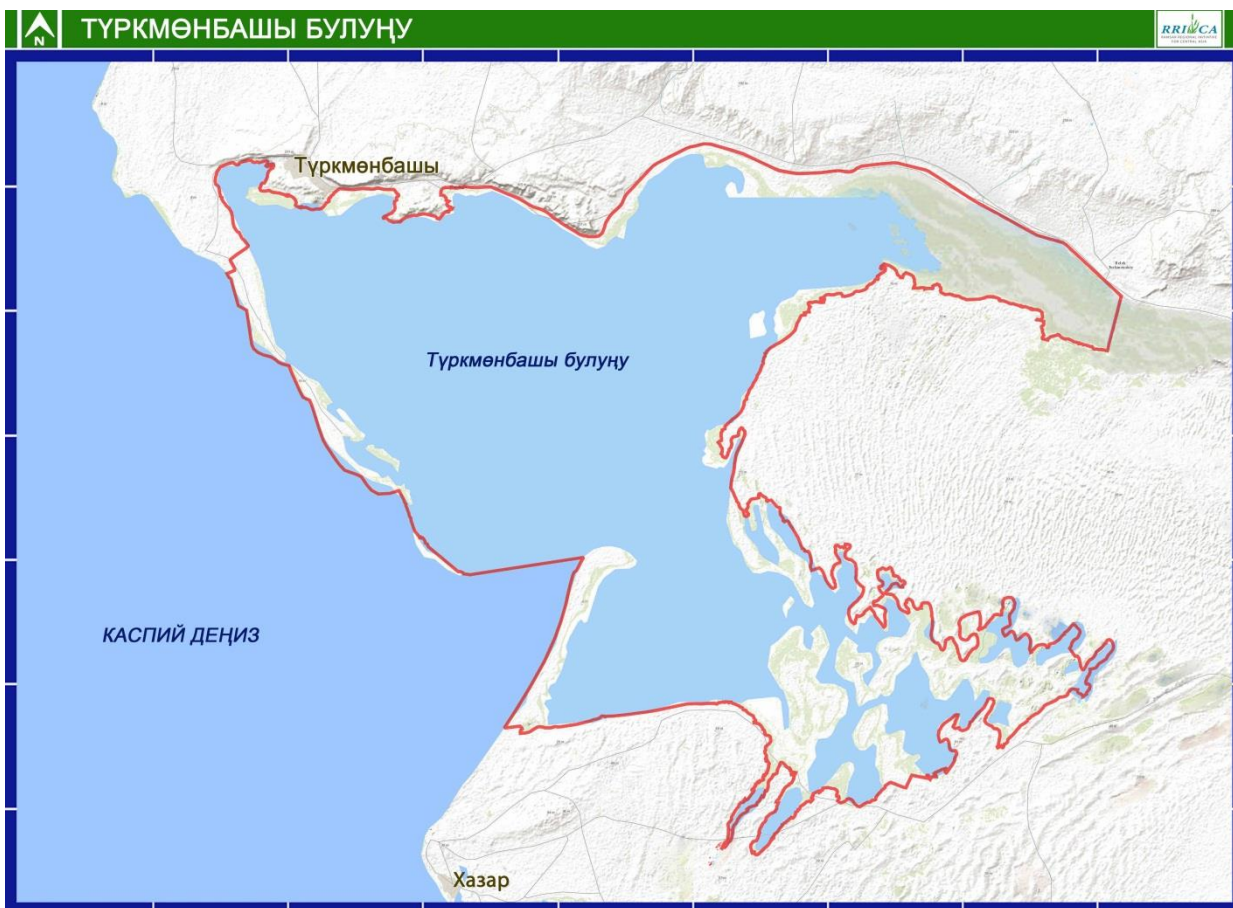
Кыскача сүрөттөмө

ССЖ Түркмөнбашы булуңунун бүтүндөй акваториясын жана жээк тилкелерин ээлейт (Чыгыш Каспий). ССЖнын жалпы аянтынын 192,337 га (же 72%) жерин Хазар мамлекеттик жаратылыш коругунун түндүк бөлүгү ээлейт (32-сүр.).

Климаттык шарттары, трендиги жана түбүнүн рельефи, ошондой эле жээктеринин рельефи жана мүнөзү, алардын ийри-буйру көрүнүшү – баары биригип, гидрологиялык тартибинин өзгөчөлүгүн шарттайт. Суу четинин жээк сызыгы туруктуу эмес, тез өзгөрүп турушу менен мүнөздөлөт жана деңиз деңгээлинин өзгөрүшүнө жараша болот. Бул сызыктын алмашуусу Красноводск саяңы булуңду түндүк-батыш катуу шамалдарынан коргоп турганына карабай, жээктин эрозиялык жана эол процесстери менен сууну айдап-көчүрүп туруучу шамалдардын өз ара таасири астында жүрөт Чоң толкундардын пайда болушуна жээктердин булуң-буйткалуу мүнөзү жана аралдардын (Кургаган – чоң жана кичине, Дагада ж.б. майда аралдар) болушу бөгөт кылат.

Жылуулуктун мол болушу суунун жылышына алып келип, анын ныктыгына таасир кылат.

Суунун ныктыгынын тең эмес бөлүнүш таасири астында көбүрөөк ныктыкты карай, б.а. ачык деңизден булуңду карай багытталган конвекциялык агымдар бар. Өз кезегинде суунун ныктыгы температурага жана туздуулукка жараша болот. Ошентип, ССЖнын тайыз суулуу булуңдарында жергиликтүү айланма жай (12 см\сек чейин) агымдар пайда болот Булуңда бул агымдар порттун ачык деңиз менен байланыштыруучу кеме жолдорунун чополошуусуна алып келет.

32-сүр. Чыгыш Каспийде Түркмөнбашы булуңу ССЖнын жайгашуусу

Терең жерлери жайкы жылуулукту топтоп, кышкысын температуранын бөлүштүрүлүшүнө катуу таасир кылат. Түбүнүн рельефи деңиздин толкуну менен агымдарына жана тереңдиктеги суулардын аралашуусуна таасирин тийгизет. Буулануу ири көлөмгө жетет.

Каспий деңиз деңгээлинин, демек ССЖнын өзгөрүшү өз мүнөзү боюнча көп жылдык, бир жылдык жана шамал айдап туруучу деп бөлүнөт. Деңгээлдин жылдык орто өзгөрүшүнүн көп жылдык жүрүшү төмөн жана жогору деңгээлдүү мезгилдердин айрым кезектешүүсү менен мүнөздөлөт. Бирок 1869-жылдан тартып анын туруктуу төмөндөшү байкалып, өзгөчө 1932-жылдан кийин күч алган. 1956-жылы деңиздин деңгээли максималдуу 2.94 м төмөн түшкөн, болгондо да 2.18 м акыркы он жылдыктарга тиешелүү. Мүмкүн, бул буулануунун күчөшүнө алып келген климаттын жалпы ысышы менен, ошондой эле каспий деңизине куюучу көпчүлүк дарыялардын агымы жөндөштүрүлүшү менен түшүндүрүлөт. Анын деңгээли эң төмөн чекке 1960-жылдардын аягында жеткен. Көп жылдык өзгөрүүлөрдөн башка, деңиз деңгээлинин бир жылдык же мезгилдик өзгөрүүлөрү байкалат. Андай учурда анын эң жогорку чеги жайында, эң төмөнкү чеги кышында белгиленет. Жылдык өзгөрүүлөрдүн орточо амплитудасы 25-30 см, ал эми айрым жылдары 40-50 см, а түгүл 55 см болот.

Түндүк-батыш шамалдары булуңда суунун деңгээлин кыска мөөнөткө 0.6-0.7 м жогорулата ала турган суунун киришин пайда кылат. Мында анын тартылышы түндүк жээгинен болуп, ачык деңизден келген агымдын эсебинен компенсацияланат. Чыгыш жана түштүк-чыгыш катуу шамалдары ССЖнын майда чыгыш бөлүгүндө

сууну тарттырып турат, ошого байланыштуу ал жерде Дагада жана Бакланада аралдарын кургактык менен туташтырып туруучу кенен кургактык өрчүгөн. Мында өзгөрүүлөрдүн амплитудасы 1.0-1.5 м жетиши мүмкүн.

Суунун жылуулугу айкын сезилген жылдык жылышка ээ. Жука муз катмары, андан соң муздун пайда болушу 1968-жылдан бери байка жүргүзүлгөн бардык жылдарда байкалган. Экстремалдуу суук кыш 1971/72-жж. жана 2007/08-жж. кайталанган. Булуңдарда муздун эң калыңдыгы 28 см жеткен.

Булуңдун эң терең жери 11 м, Осушные аралдарына жакын, ал эми кеме өтүүчү жолдугу айрым ойдуңдар 7-8 м тереңдикке жетет, Түндүк-Челекен булуңунда 6 м чейин, ал эми Балхан жана Михайловский булуңдарында 2.0-2.5 метрден (суу кирип-тартылып турган мегзилдерден тышкары) ашпайт.

Суу түбүндөгү чөгүндүлөр негизинен үлүл кабыктары жана оолиттүү кумдардан турат, алардын карбонаттуулугу 90-96%га жетет, сүйрү үлүл кабыктары болгондо да көбүнчө таза, жуулган абалында кенен тараган. Жантайма материктик боорлор кумдуу чопо менен капталган, анын карбонаттуулугу болсо 50%ды түзөт.

ССЖнын аймагы климаттык жагынан субтропиктик алкактын чөлдүү түштүк-туран аймагында турат. Анын салыштырмалуу төмөн мейкиндиктерде жайгашуусу абанын жогорку температурада болушун аныктап, ал деңизде жылуулуктун топтолушуна шарт түзөт. Ал жылуулук кыш мезгилинде сарпталышы бүтүндөй аймактын температуралык тартибин олуттуу жеңилдетет: климат күнү-түнү болуучу жана мезгилдик температуралардын амплитудалары чоң, күн жарыгы көп, бирок жаан-чачын аз кадимки континенталдык блуп эсептелет. Орточо температурасы 20°C күндөрдүн саны жылына 140, ал эми төмөн температура минус 10°C, 0 - 10°C чегинде өзгөрүп турат. Аязсыз мезгилдин узактыгы 240-270 күн. Жаздын акыркы аязынын орточо күнү – 2-март, ал эми күздүн алгачкы аяздуу күнү орто эсеп менен алганда 11-декабрь. Районго жалпысынан шамал 15-18 м/сек чейин кескин күчөй турган аз шамалдуу аба ырайы мүнөздүү. Жыл ичинде басымдуулук кылган багыттар болуп NW (27%) жана ZO (18%), андан кийин N (15%) жана O (14%) эсептелет. Жылдын суук мезгилинде ZO (35%) жана Z (21%) шамалдары үстөмдүк кылат. Жаз-жай мезгилинде NW (34%) багыт үстөмдүк кылат, ал эми күзүндө, NW (23%) менен катар ZO (20%) да күчөйт. Чыгыштын бороондуу шамалы кыш айларында байкалат жана арктикалк абанын каспийге келишине жана түштүк циклон Түштүк Каспий аркылуу жылышына байланыштуу болот, ал эми жайкысын төмөн басымдуу аймактын Борбордук Азия райондорунун үстүндө өз аракеттешүүсүнөн болот. Кар каптамы туруксуз, ал такыр жаабаган жылдар да болот. Деңиз деңгээли көтөрүлгөндөн кийинки мезгилдерде абанын жайкы нымдуулугу бир топ жогорулайт. 1970-жылдардын башында ал 50 - 65% чегинде болуп, 1990-жылдардын аягынан тартып көп жолу 80-90% жана андан көп болгон.

Биологиялык көп түрдүүлүгү

ССЖ арид чөлдөрүнүн аймагында орун алган, кургактагы өсүмдүктөр өсө турган жерлер көзгө илинерлик көп түрдүүлүгү менен айырмаланбайт. Түндүктөн жээк бойлото бөлүгү жалпак дөбөлөр менен тунма жана кристалл түзүлүшүндөгү тоо элементтеринен турат. Бул биотоптордун ортосундагы олуттуу айырмачылыкты камсыз кылат. Аймакта жогорку өсүмдүктөрдүн 79 түркүмүнө жана 293 түрүнө кире турган 528 түрү кездешет. Түрлөрдүн саны боюнча төмөнкү түркүмдөрү бөлүнөт:

Рoaceae – 60 түр, Asteraceae – 62, Chenopodiaceae – 53, Fabaceae – 48, Brassicaceae – 43 түр. Калган түркүмдөрдүн 1ден 37ге чейинки түрү кездешет.

Көл түбүндө лёсс түрүндөгү чөгүндүлөрдүн калың катмарынын жатышы өтө жыш жана көп түрдүү зоо- жана фитобентостун, ошондой эле суу гүл өсүмдүктөрү менен омурткалуу жаныбарлардын тийиштүү фаунасынын өрчүп-өсүшүн шарттайт. Жээктерде чополуу, үлүл кабыктуу жана кум шилердилеринин катмарлары, ошондой эле жарым аралдын топурактарын семиртүүчү өсүмдүк жана башка органикалык таштандылардын катмарлары топтолгон. Мындай жерлерде эрмен, сейрек шыраалжын жана жылгын өсөт. Жаан-чачын, туманда нымдардын топтолушу жана шүүдүрүмдөн тышкары, тузсуз суу булактары жок. Катаал жашоо шарттары жарым аралда аз гана сандагы майда жана орто жандыктардын түрлөрү жашашына мүмкүндүк берет. Алар жөргөмүш түспөлдүүлөр, курт-кумурскалар, майда кескелдириктер жана каспий геккондору, кум эфалары (жыландын түрү), чычкан сымал кемирүүчүлөр, кирпичер, жарганаттар жана түлкүлөр. Сары суу жыландардын көп болушу жакшы калкалардын болушу жана жээк четиндеги сууларда аларга жем болчу жазы маңдай балыктардын көптүгү менен түшүндүрүлөт. Тюлендердин пайда болушу жана алардын жээкке чыгышы өтө сейрек байкалат (Осушные аралдары). Канаттуулардан жээктерде үй бабырганы, кекилик жана чөл чили, таажылуу торгойлор жашайт. Кадимки күйкө, торгойдун түрлөрү жана жылкычы чымчык түспөлдүү майда канаттуулар аз санда мекендешет. Көчүп-учуп жүрүүчү жана кыштоочу канаттуулардын саны бир топ көп жана 150дөн ашык түрү кездешет, ага жээктерде кыштай турган сууда сүзүүчү жана суу-саз канаттуулары да кирет.

33-сүр. Түркмөнбашы булуңунун түндүк-чыгыш бөлүгү, ак куулардын үйүрү кыштоодо (Э.А. Рустамовдун сүрөтү)

Жээк аймактары ар кандай өсүмдүк топтору жакшы өрчүгөн олуттуу көп түрдүүлүгү менен айырмаланат. Тузсуз суунун туруктуу булактары бул жерде жок. Ошого карабай, жандыктар дүйнөсү көп түрдүү: нымсакчы, кырк аяк, кене, жөргөмүш түспөлдүүлөр, курт-кумурскалардын жүздөгөн түрү, анын ичинде Түркмөнстандын Кызыл китебине киргизилген (2011) кара үңкүр калдырган көпөлөгү кездешет. Арто Азия таш бакасы, түрдүү геккондор менен кескелдириктер, жумур баштар, бакыракай соймондордун эки түрү, жаа жылан, кум эфасы, сары суу жылан – бул жерде кездеше турган сойлоп жүрүүчүлөрдүн мисалдары. Сүт эмүүчүлөрдөн узун ийнелүү жана чоң кулак кирпичер, кидик жана тик кулак жарганаттар, катаал кыш мезгилдеринде жылуу жээк аймактарына келүүчү карышкырлар кездешет. Жээкте туруктуу жашоочулар – түлкү, чөө, ласка (суусардын түрү), сейрек кездешүүчү талаа күзөнү жана ала күзөн, өтө эле сейрек кездешүүчү чоң кулак боз коён, чүткөр, талаа мышыгы жана чөл сүлөөсүнү. Кемирүүчүлөрдөн ортоазиялык тыйын чычкан жана сары суур, Северцовдун кош аягы жана кичинекей боз келемиш, үй чычканы, боз хомяк, чоң, кызыл куйрук, түшкү жана сейрек жылгын кумчулдук, кадимки слепушонка (сокур чычкандын түрү) жашайт.

Канаттуулардын саны 300 түрөн ашат. Уя салчу жерлерде кузгун, жаман сары, кадимки күйкө, авдотка, тартак чулдуктар, кичинекей, деңиз жана чоң тумшук зуюктер, кара кур, жапайы көгүчкөн, үй бабырганы, кара жана ак курсак кардыгач, сары жана жашыл щурка, үпүп кездешет. Таранчы өңдүүлөрдөн торгой, таркылдак, борбаш, чыйырчык, как кучкач, мукур, думбулдар тукумуна кирүүчү канаттуулар мекендейт. Аралдарда, жогоруда аталгандардан тышкары, арам өрдөктөр, деңиз көгүчкөндөрү, чабакчылар (чардак тумшук, ала тумшук, дарыя жана майда), чоң кара каз, күмүш чардак уялайт. Буфердик аймактын отурукташкан жайларында көгүлтүр жапайы көгүчкөн, шакек моюн жана кичинекей бактектер, кыштак жана шаар чабалекейи, үй жана индиялык таранчылар уялайт.

ССЖнын батыш өлүгүндө жайгашкан Осушные корук аралдары бир аз мезгил мурда Хазар коругунун канаттуулар фаунасы үчүн тукум улантуучу борбор болгон. Өсүмдүк ассоциацияларынын аз түрдүү болгон жана майда омурткасыз жана майда омурткалуулардын (сары суу жыланы менен тюленден башка) дээрлик жок шартында аралдарда чардактардын көп миңдеген үйүрлөрү жашаган. Миграциялар учурунда жана кыштоолордо аралдардын булуңдары менен тайыз суулуу жерлеринде канаттуулардын 200дөн ашык түрү катталган, айрымдарынын саны он миңдеп саналат. Деңиз деңгээли көтөрүлгөндө аралдар жуулуп кеткен, азыр суунун кезектеги тартылышынан аралдар кайра пайда болуп, бирок азырынча аларда өсүмдүктөр менен үйүрлөгөн уялар жок. Осушные аралдарынын милдетин кайсы бир деңгээлде ССЖнын түндүк-чыгыш бөлүгүндө Балхан булуңундагы жаңы аралдар аткарып келет, бирок аларды коргоо иштери айрыкча уялап жумуртка таштаган мезгилде өтө начар.

Мыйзам тарабынан колдоо

ССЖларды коргоо маселеси бир катар улуттук мыйзамдар менен эл аралык мыйзам түзүү инструменттери тарабынан каралып жана колдоого алынган. Алар: Түркмөнстандын «Балык уулоо жана суу биокорлорун сактоо жөнүндө» (2011-ж.), «Өзгөчө коргоодогу жаратылыш аймактары жөнүндө» (2012-ж.), «Өсүмдүк дүйнөсү жөнүндө» (2012-ж.), «Жаныбарлар дүйнөсү жөнүндө» (2013-ж.), «Жаратылышты коргоо жөнүндө» (2014-ж.) мыйзамдары, Ратификацией Меджлисом

Түркмөнстандын Межилиси тарабынан Рамсар конвенциясынын ратификацияланышы (2008), о.э. Каспийдин деңиз чөйрөсүн коргоо боюнча БУУнун Эл аралык Алкактын конвенциясынын протоколдору, атап айтканда, Биологиялык көп түрдүүлүктү сактоо протоколу (3-бер. *Колдонуу чөйрөсү*), Каспий деңизин жер үстүндөгү булактардан жана кургакта жүргүзүлгөн иш-аракеттердин натыйжасындагы булганычтан коргоо боюнча протокол (4-бер. *Жалпы милдеттемелер*), Айлана-чөйрөгө тийгизген таасирди баалоо боюнча протокол (АЧТБ) (II тиркеме).

Экосистемалык кызматтар

ССЖ көрсөтө турган кызматтар менен бере турган пайдалардын бардык негизги түрлөрү (суу – деңиз жана тузсуздалган, балык, канаттуулар, туризм, аңчылык жана балык уулоо) жергиликтүү коомчулуктардын жашоо-турмушу үчүн өтө зарыл болуп эсептелет. Биологиялык корлорду түз пайдалануу, ал турсун, корук акваториясынан тышкары жана кургактагыларды пайдалануу Түркмөнстандын Каспий деңизинин маселелери боюнча Ведомстволор аралык комиссиясынын (Каспийдин түркмөн секторунда чарбалык жана жаратылышты коргоо иштерин, анын ичинде Улуттук Каспий иш-аракеттер планынын (УКИП) аткарылышын. Айлана-чөйрөнү жана анын биологиялык корлорун коргоону, Каспий деңизинин түркмөн секторундагы жана анын жээктериндеги иш-аракеттерге тиешелүү улуттук мыйзамдарды жакшыртуу боюнча сунуштар менен кеңештерди даярдоону, анын катарында Тегеран конвенциясынын аткарылышын жөндөштүрүүчү), Каспий деңизи маселелери боюнча Түркмөнстандын президентинин алдындагы Мамлекттик ишкананын, Айлана-чөйрөнү коргоо жана жер корлору боюнча мамлекеттик комитетинин атынан Хазар коругу жана «Хазарэкококөзөмөл» кызматынын, Мамлекеттик балык чарба комитетинин атынан Түркмөнстандын Мамбалык коргоонун тарабынан жана алардын көзөмөлү астында ишке ашырылат. Шаар жана айыл калкы деңиз өндүрүмдөрү менен аңчылык жандыктарын, биринчи кезекте канаттууларды ССЖнын Түркмөнбашы шаарынан түндүгүрөөк жана Хазар шаарынан түштүгүрөөк жерлеринде, б.а. тиги же бул мекемеге караштуу аңчылык жайлар бар Түштүк-Челекен булуңунан табышат. Алынган балык өндүрүмүн жергиликтүү тургундар өзүлөрү пайдаланып жана базарларда сатышат. Сууну болсо Түркмөнбашы шаары булуңдан тиричилик муктаждыктары үчүн гана эмес, порт, МКЗТК жана башка ишканалар үчүн да алат. Деңиз суусун туздан арылткычтардан тышкары шаар суу менен «материктен» тартылып келген ири суу өткөргүчтөрдүн эсебинен камсыз кылынат.

ССЖны Хазар мамлекеттик коругунун илимий бөлүмү, ошондой эле Түркмөнбашы шаарынын жалпы билим берүүчү мектептери агартуу-табиялык жана билим-таануучулук максаттарда пайдаланат (34-сүр.). Жыл сайын мектеп окуучулары «Сейилбактар маршы» эл аралык жаратылышты коргоо акциясынын алкагында шаар администрациясы Хазар коругу менен бирге уюштура турган иш-чараларга катышат (35-сүр.). Окуучулар адатта ишембиликтердин жүрүшүндө ССЖнын жээктеринен жыйналган таштандыларды чыгарышат.

34-сүр. Канаттуулар күнүн өткөрүү (Э.А. Рустамовдун сүрөтү)

35-сүр. Түркмөнбашы шаарынын окуучулары ССЖ жээгинде Сейилбактар маршы өткөрүлгөн күнү (Э.А. Рустамовдун сүрөтү)

Жергиликтүү коомчулуктар жана инфраструктура

Булуңдун түндүк-чыгыш бөлүгүндө 80 миң адам калкы бар Түркмөнбашы порт-шаары орун алган. ССЖнын жээгинде жана анын жанында калк отурукташкан башка жайлардын катарында Кенар жана Янгажа айылдары бар. Түркмөнбашы шаарынын курамына эки этрап (административдик район) – Аваза (9,660 га) жана Кенар (7,262 га) кирет. Биринчи этрапка эл аралык аэропорту бар «Аваза» улуттук туристтик аймак жана ага жанаша жайгашкан чакан турак-жай райондору карайт, экинчисине болсо шаардын өзүнүн негизги бөлүгү жана Кенар шаарчасы кирет, ал жерде мунай сактоочу жайлардын комплекси бар. Түркмөнбашы деңиз порту Каспийдеги эң ирилердин бири болуп эсептелет, ал реконструкцияланып жана кайра курулуп чыккан (2013-ж.). Ошол эле жерде кеме куруучу жана кеме оңдоочу заводдор салынып, ал эми 2014-жылы деңиз жүргүнчүлөр вокзалы курулган. Шаардын түндүк-чыгыш бөлүгүндө шаар түзүүчү ишканалар – мунайды кайра иштетүүчү (МКЗТК) жана жылуулук электр станциясы жайгашкан.

36-сүр. Булуң тараптан Түркмөнбашы шаарынын көрүнүшү (Э.А. Рустамовдун сүрөтү)

2014-жылы Эл аралык Түркмөнбашы деңиз портунун курулушу башталган. Порттун жалпы аянты дээрлик 1.5 млн. чарчы метрди түзөт. Анын комплексине жүк жүктөөчү терминал, чубурма жүктөрдүн терминалы, ошондой эле кеме куруучу жана кеме оңдоочу заводдор кирет. Жээке токтой турган курулуштардан тышкары, жээк инфраструктурасынын объектилери каралган.

Курулуштун долбоору ар бир терминалда биотазалоо комплекстери орнотулушу каралган эл аралык «Жашыл порт» (Green port) стандартына ылайык иштелип чыккан. Ал эми деңиз чөйрөсүнө инвазивдүү организмдер менен патогендердин түшүүсүнө жол бербөө үчүн, балласт суулары ташталганга чейин кемелердин өзүндө кайра иштетилип жана дезинфекцияланат.

Хазар мамлекеттик жаратылыш коругу Түркмөнстандын Каспий деңиз жээгин өнүктүрүү борборунда орун алып, көп сандаган кызыккан тараптарга ээ (37-сүр.). Бул болсо башкаруунун бардык пункттары аткарылышын талап кылат (төмөндө

караңыз) . Алсак, ошол эле МКЗТК кызыккан тараптардын бири болуп эсептелет, себеби ал ССЖны гана эмес, Каспийдин түркмөн секторунун бүтүндөй борбордук бөлүгүн булгоочу болуп саналат.

37-сүр. Кызыккан тараптардын өкүлдөрү менен Хазар коругунун администрациясынын жолугушуусу (А.С. Вейисовдун сүрөтү)

ССЖнын жергиликтүү калк үчүн баалуулугу

Жергиликтүү калк ССЖнын тегерегинде экологиялык туризмди өнүктүрүүдө башкы роль ойной алат. Андыктан калк отурукташкан тийиштүү жерлерден корлорду пайдалануучулар маанилүү кызыккан тараптар болуп эсептелет. Мисалы, Түркмөн аңчылык-балык уулоо бирикмеси – аңчылык жүргүзүүгө жеке адамдарга лицензия бере турган жалгыз коомдук уюм, ошондуктан канаттууларды жана балыктарды пайдалануучулар менен иштөөдө коруктун өнөктөшү болушу керек.

Шаар жана айыл административдик органдары, ошондой эле Хазар коругу биологиялык корлор менен ССЖнын бүтүндөй экосистемасынын туруктуулугуна кызыгат. ССЖ менен коруктун тегерегиндеги айыл калкы, айрыкча чакан айылдардын тургундары биологиялык корлордон, анын ичинде балыктан жана келгин-кыштоочу канаттуулардан түздөн-түз көз каранды. Аңчылык ССЖ менен коруктан тышкары жайгашкан, тиги же бул ишкана-мекемеге караштуу жайларда уруксат берилгенине карабай, корук аймагындагы биологиялык көп түрдүүлүк корлорун мыйзамсыз пайдалануу мүмкүнчүлүгү чоң.

ССЖнын абалын баалоо

Жогоруда аталган заводдун (МКЗТК) шаардын карама-каршы – чыгыш четиндеги Кенар шаарчасында, Уфра жарым аралында мунай куюучу терминалы бар. аталган жарым аралдын жээктери болсо ССЖны менен түздөн-түз чектешип турат. Чөлкөмдө тармактын тез өсүшүнө байланыштуу мунай менен газды ташуу көбөйгөндүгү, эгер

ташуунун ченем-талаптары сакталбай турган болсо, Рамсар жери катары Хазар коругунун экосистемасы үчүн коркунуч жаратат.

«Хазарэкокозөмөл» кызматы Каспийдин түркмөн секторунда деңиз жээгинин экологиясын мониторинг жүргүзүүдө негизги фигура болуп эсептелет. Уюмдун жана жээк сууларын жана жээкти бойлой тилкелердин, анын ичинде ССЖнын экологиялык абалына мониторинг жүргүзүү үчүн лабораториялары жана талаа изилдөө мүмкүнчүлүктөрү бар. Андыктан бул түзүм булганыч коркунучу жагынан экосистеманын абалына көз салууда башкы өнөктөш болуп эсептелет.

Эксперттин пикири

Өлкөнүн академиялык базасын жана жогорку окуу жайларын тартуусуз корукта илимий изилдөөлөрдү өрчүтүү мүмкүн эмес. Андан тышкары, окуу жайлары корукта иштөө үчүн кадрлар менен камсыз кыла алат. Биргелешкен изилдөөлөрдү жасоо, корук менен ССЖнын аймагын тийиштүү илимий изилдөөлөрдү (эсепке алуу, байкоолор ж.б.) жүргүзүү үчүн берүү алардын коруктагы илимий деңгээлин шексиз жогорулатат. Канаттууларды сүйүүчүлөрдүн мектеп клубу АЕВА программасы боюнча Конуп-учуп жүрүүчү канаттуулардын күнү, Эл аралык канаттууларга байкоо жүргүзүү күнүн (38-сүр.), Орнитолог күнүн өткөрүп, аталган ССЖда канаттууларды жана башка биологиялык көп түрдүүлүктүн компоненттерин коргоого үгүттөө боюнча чоң иш жүргүзүлгөн.

38-сүр. Түркмөнбашы шаарынын Канаттууларды сүйүүчүлөр клубунун окуучулары (Э.А. Рустамовдун сүрөтү)

Жергиликтүү мунайзат компаниялары жаратылышты коргоо иштерине дээрлик тартылган эмес, бирок чөлкөмдөгү мунайды өндүрүүчү компаниялар менен тийиштүү иш жүргүзүлсө, жаратылышты коргоо боюнча биргелешкен иш-

чараларды, анын ичинде биологиялык көп түрдүүлүккө жана экосистеманын абалына мониторинг жүргүзүүнү уюштуруу үчүн коруктун чоң мүмкүнчүлүктөрү бар.

Экологиялык туризм

Балкан велаятынын (областтык көлөмдөгү административдик-аймактык бирдик) администрациясы Хазар коругу жана Рамсар суу-саздак жерлери жөнүндө талаптарды аткарууда, ошондой эле Каспийдин жээк аймактары экологиялык таза абалда болушун камсыз кылууда, чөлкөмдүн экосистемаларынын туруктуулугун колдоодо башкы роль ойношу керек. Ал «Аваза» улуттук туристтик аймагын өнүктүрүүгө жооп берүүчү Түркмөнбашы шаарынын акимчилиги (мэриясы) сыяктуу эле «Аваза» аймагынын түзүлүп өнүгүүшүнө түздөн-түз кызыкдар. Бул болсо корукка чектеш жерлерде гана эмес, ССЖнын бүтүндөй аймагында экологиялык туризмди өнүктүрүүнү күчөтүүнү өзүнө камтыйт. «Аваза» улуттук туристтик аймагы – бул ССЖнын батыш чек арасынан 4 чакырым жана Түркмөнбашы шаарынан 12 чакырым аралыкта жайгашкан заманбап курорт шаар (39-сүр.). Жай мезгилинде Авазага Түркмөнстандын бардык булуң-бурчтарынан жана чет өлкөлөрдөн туристтер келет. Авазада бир мезгилде эс алуучулардын саны 4,000 миң адамга жетиши мүмкүн. Бул жерде пландалган 60 мейманкананын 20сы курулуп бүткөн, 6 коттедждик комплекси, 7 саламаттык борбору, 2 яхт-клуб, ошондой эле негизинен 7 чакырым узундуктагы жасалма каналды бойлото жайгашкан ресторандар менен кафелер тармагы бар. Үй-бүлөлүк коттеждер менен виллалардын, спорт жана оюн-зоок комплекстеринин, эл аралык басма сөз борборунун ж.б. курулушу уланууда.

39-сүр. «Аваза» улуттук туристтик аймагы (ТДН сүрөтү)

Жергиликтүү калк менен иштөө боюнча тыянактар

Түркмөнстандын президентинин токтомуна ылайык, жыл сайын (2007-жылдан тартып) 12-август күнү Аваза улуттук туристтик комплекстте Эл аралык Каспий күнү өткөрүлөт. Бул акцияга баардык кызыккан тараптар, анын ичинде каспий жээгиндеги мамлекеттердин, эл аралык уюмдардын өкүлдөрү, ошондой эле коомчулук катышат. Иш-чаранын максаты – коомдун, жергиликтүү коомчулуктун көңүлүн Каспий деңизинин көйгөйлөрүнө, калктын экологиялык билимин, тарбиясын, маалымдуулугун жогорулатууда жана калкты агартууда, экологиялык маданиятты калыптандырууда практикалык жардам көрсөтүү маселелерине буруу. Аталган иш-чара улуттук деңгээлдеги ММКларда кенен чагылдырылат.

Респонденттерди сурамжылоонун натыйжалары боюнча, ССЖ негизинен биологиялык көп түрдүүлүктү коргоо жайы катары (73%), келгин-кыштоочу канаттуулар жашаган жер катары (61%) жана андан кийин гана туризм аймагы катары (40%) аныкталат. Респонденттер акыркы бир нече жылда Каспийде суу деңгээли төмөндөп кеткендигин белгилешкен. ССЖга баарынан көп оң таасир кылгандар деп корук (84%) жана Аваза улуттук туристтик аймагынын өнүгүшү (65%), терс таасир көрсөткөндөр катары Кенар шаарчасынын жанындагы карьердин иштетилиши (88%), өндүрүш жана тиричилик агындылары (77%), браконьерчилик (63%) аталат.

Тилекке каршы, Авазада эс алуучулар азырынча экологиялык туризмге, бердвотчингге же сүрөт аңчылыгына өтө аз тартылган. Ошентсе да, Хазар коругунун администрациясы жана жергиликтүү ишкердик экологиялык пайдалар менен кызматтарды пайдалануу жолдорун өнүктүрүү, анын ичинде ССЖ менен чектеш аймактарда экологиялык жана айыл туризмдин өнүктүрүү боюнча долбоорлорду инвестициялоону жана каржылоону камсыз кылууга кызыгышы керек.

Эксперттин пикири

Жергиликтүү администрация Хазар мамлекеттик жаратылыш коругунун ишмердигине түздөн-түз кызыгат. «Өзгөчө коргоо алдындагы жаратылыш аймактары жөнүндө» мыйзамына ылайык, тийиштүү аймакты мамлекеттик жаратылыш коругу деп жарыялоонун аркасында тийиштүү жер аянттарын (суу объектилерин) аларды пайдалануучулар менен ээлеринен Түркмөнстандын мыйзамдарында каралган тартипте алынып, коруктун пайдалануусуна чексиз мөөнөткө берилет. Ошентип Хазар мамлекеттик жаратылыш коругу, аны менен бирге Рамсар суу-саздар жери, өзгөчө коргоо алдындагы жаратылыш аймактарынын бир түрү болуу менен, ошондой эле Түркмөнбашы булуңунун өзү пайдалануу жагынан чектелген аймак болуп эсептелет, ал эми анын көпчүлүк бөлүгүндө корук тартиби күчкө ээ.

Дагы бир олуттуу жагы: Каспийдин түркмөн секторундагы чек ара аскерелери акваторияда кыймылдарды көзөмөлдөө үчүн жогорку техникалык мүмкүнчүлүккө ээ. Алар менен Хазар коругунун ортосунда биргелешкен иш-аракеттер жнүндө келишим бар, ал биргелешкен кыдырып текшерүүлөрдү, браконьерчиликке көзөмөл жүргүзүү боюнча иш-чараларды аткарууну өзүнө камтыйт. Бул ССЖда коргоо тартиби сакталышын камсыз кылууда коруктун өнөктөшү. Андан тышкары,

Башкаруу планы (БП) бар. Ал “Каспий деңиз жээгиндеги эл аралык мааниге ээ Хазар коругунун биологиялык көп түрдүүлүгүн сактоо жана туруктуу пайдалануу” (2006-2010-жж.) долбоорун аткаруунун аткалында иштелип чыккан жана Хазар мамлекеттик жаратылыш коругунун, анын ичинде Түркмөнбашы булуңу ССЖнын бүтүндөй биологиялык көп түрдүүлүгүн сактоо боюнча натыйжалуу башкарылышын көрсөтүүгө багытталган. Атлаган коргоо алдындагы аймак ал кезде Рамсар жери катары көрсөтүлө элек болчу. БП аны аталган тизмеге 2009-жылы көрсөтүү үчүн документтерди иштеп чыгууда колдонулган.

Түркмөнстандын Мамбалкүзөттүн башкы кеңсеси Түркмөнбашы шаарында жайгашкан. Бул кызматка каспий деңизинин биокорлору туруктуу пайдаланылышын көзөмөлдөө, балык уулоого уруксат берүү милдеттери жүктөлгөн. Ошентип, Мамбалкүзөт Түркмөн башы булуңундагы ССЖда күзөт тартибин сактоодо жана мыйзамдуулукту сактоодо дагы бир өнөктөш болуп эсептелет.

Бул Рамсар аймагында БП түзүп жана жүргүзүүдө башкы ийгилик анын 70%ын Хазар коругу ээleshине негизделген, ал эми анын БПда максаттар менен милдеттер жана аларга жетишүү жолдору кенен каралып, планды азыркы кезде да ишке ашырууну улантууга мүмкүндүк берет.

БПнын ишке ашырылышын камсыз кылышына төмөнкүлөр шарт болот:

- *ССЖнын аймагын мыйзам негиздери бар, аларга ылайык аймакты коргоо жана учурда бар тартипти бузгандык үчүн жопкерчилик чараларын көрүү тутуму ишке ашырылат.*
- *Хазар коругунун кеңсеси жана зоологиялык музейи бар. Алар Түркмөнбашы шаарында жайгашкан жана жергиликтүү тургундар үчүн оңой жеткиликтүү. Анын түзүмүндө көзөмөл, илимий жана билим берүү милдеттерин аткаруу боюнча штат каралган.*
- *Хазар коругунун илимий изилдөө иштерин улантуу үчүн базасы бар. Жаратылыш жылнамасын жүргүзүүнүн алкагында фенологиялык көрүнүштөр жөнүндө жана жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн эң маанилүү же жок болуу коркунучу алдындагы түрлөрүнүн саны жөнүндө маалыматтар топтолот. Корукта китепкана бар.*
- *Аймак бөлүмдөргө бөлүнүп чектелген – бөлүнгөн коргоо алдындагы жерде билим берүү жана туристтик иш-чараларды өткөрүүгө мүмкүнчүлүк бар.*
- *Жапайы жаратылыш комплекстерди сактоо улам чоң маани берилип келе жаткан Аваза улуттук туристтик аймагын өнүктүрүү үчүн кошумча кызыктуу компонент болуп эсептелет.*

Ошондой эле белгилей турган нерсе, Хазар коругу ГЭФтин берген баасына ылайык, коргоо алдындагы маанилүү жаратылыш аймагы статусуна ээ, ошондой эле BirdLife International Негизги орнитологиялык аймак болуп эсептелет (2009) жана эл аралык мааниге ээ Рамсар жерлеринин тизмесине киргизилген (2009).

БПда белгиленген негизги милдеттер менен максаттар 2010-жылдан тартып түрдүү деңгээлдеги натыйжалуулук менен ишке ашырылып келген, анын ичинде:

- *«Жаратылыш жылнамасын» жүргүзүүнүн алкагында суу-саз канатууларына мониторингдик изилдөөлөр улантылган. Бул өтө маанилүү аспект, себеби аталган Рамсар аймагында көчүп конуучу, кыштоочу жана уялоочу канаттууларга мониторинг 50 жылдан бери жүргүзүлүп келет жана бул абдан маанилүү илимий жетишкендиктердин бири. Чогултулуп жаткан илимий*

маалымат климаттык өзгөрүүлөрдүн таасири жана ал өзгөрүүлөргө жаныбарларды ылайыкташуу маселелерин изилдөөгө жардам берет.

- Жаратылыш жылнамасынын алкагында Каспий деңизиндеги балыктардын түрлүк курамы жана көчүрүп келинген түрлөрү, ошондой эле каспий тюленине байланышкан маселелер да изилденүүдө.*
- Аймакты коргоо боюнча иштер улантылган, анын ичинде бул иштер полиция органдары, чек ара аскер кызматы, «Хазарэко көзөмөл», Түркмөнстандын аңчылар жана балыкчылар коомдорунун союзу менен бирге аткарылган.*
- Музейде окуучулар, студенттер жана туристтер үчүн экологиялык сабактар өткөрүлгөн.*
- Жээктерди тазалоо боюнча мектеп окуучулары менен жыл сайын акциялар өткөрүлгөн.*
- Башка кызыккан тараптар жана корлорду пайдалануучулар менен, анын ичинде жергиликтүү балыкчылар жана аңчылар менен семинарлар жүргөн.*
- Коруктун илимий курамынын билимин жана билгичтиктерин, анын ичинде суусаз канаттууларын эсепке алуу боюнча билимдерин жогорулатуу боюнча семинарлар.*

Бирок БПда конкреттүү иш-аракеттер гана каралбастан, аймакты коргоо жана туруктуу пайдалануу боюнча иштерди жакшыртуу жана өрчүтүүнүн кезектеги баскычтарын пландоо боюнча жалпы көз караш-ыкмалар да каралган. Каспийдин түркмөн секторунун аймагында Кианлы шаарчасында терминалдын курулушу, Түркмөнбашы шаарында эл аралык деңиз порту менен осетр балыгынын чабагын өстүрүүчү заводдун курулушу, Аваза эл аралык курортун андан ары өрчүтүү (жаңы баскычка өткөрүү), чек ара жана шаар инфраструктурасын өнүктүрүү жана шаар калкынын өсүшү – мунун баары аталган ССЖны башкаруу тутумунда жаңы, комплекстүү ыкмалар толук ишке ашырылышы үчүн БПны кайра иштеп чыгып өнүктүрүү үчүн сыноолорду белгилейт.

Кеңештер

БПны иштеп чыгууда жаратылыш корлорун сактоо жана башкаруу иштеринин жаңы жол-ыкмаларын Хазар коругунун мисалында издөө жана аны Түркмөнстандын ӨКТА курамына киргизүү башкы милдет болгон. БПга ылайык, өткөн жылдары Хазар коругун башкаруу мүмкүнчүлүгү өрчүтүлүп, анын жаратылышты коргоо ишинин натыйжалуулугу жогорулаган.

Коруктун техникалык базасы күчтөндүрүлгөн. Корукту курчап турган өндүрүш секторлоруна киргизүү үчүн ведомстволор аралык жол-ыкма интеграцияланган жээк тилкелерин башкаруу менен биологиялык көп түрдүүлүктү сактоо боюнча милдеттерди түзүүгө багытталган. Коркутун администрациясы менен жергиликтүү калктын ортосунда маалымат мейкиндиги курулган. ССЖга коңшулаш калк отурукташкан жайларда биологиялык корлорду туруктуу падалануунун айрым үлгүлөрү көрсөтүлгөн.

Хазар коругунун жетекчилиги жана Рамсар конвенциясынын талаптары Түркмөнстанда аткаруу боюнча Жумушчу топтун мүчөлөрү менен кеңешүүлөрдүн негизинде жакынкы келечекке төмөнкү милдеттер менен иш-чараларды түзүлдү:

1. Эл аралык деңиз портунун курулушуна, жээк сызыгынын өзгөрүп турушуна, жасалма аралдардын, чек ара жана туристтик инфраструктуранын пайда болушуна ж.б. байланыштуу коруктун аймагын шайкеш башкаруу үчүн, анын чектерин тактоо.
2. Полиция органдары, чек аскер кызматы, «Хазарэкококөзөмөл» жана Түркмөнаңчылык-балыкуулоо бирикмеси менен биргеликте аймакты, экосистемалар менен фаунанын түрлөрүн, айрыкча коммерциялык кызыкчылык жаратуучуларды туруктуу жана комплекстүү коргоону өнүктүрүү. Азыркы кезде аймакка көз салуунун заманбап ыкмалары, анын ичинде учуучу аспаптар менен видеого тартуу, көз салуунун заманбап каражаттарын колдонууга болот. Мындай биргелешкен иштерди үзгүлтүксүз кыдырып текшерүү (рейд) жүргүзүү түрүндө туруктуу өрчүтүү зарыл. Бул иштерде бардык кызыккан ведомстволор менен уюмдардын күч-аракетин өз ара жөндөштүрүүнүн мааниси чоң, бул ишти натыйжалуу кылат.
3. Жаратылыш жылнамасын жүргүзүүнүн жана Рамсар конвенциясынын, Биологиялык көп түрдүүлүк боюнча конвенциянын жана Каспий боюнча тийиштүү келишимдерди аткаруу боюнча иштердин алкагында учуп-көчүп жүрүүчү, кыштоочу жана уялоочу суу-саз канаттууларына мониторингди улантуу. Кыштоочу суу-саз канаттууларынын эсеби алардын корлорун баалоо жана аларды кармоонун жол бериле турган ченемдерин пландоо үчүн негиз болот. Ошентип, бул канаттууларга мониторинг жүргүзүү айрыкча глобалдуу климаттык өзгөрүүлөргө жана аларга ылайыкташууга байланыштуу фаунада жүрүп жаткан өзгөрүүлөргө глобалдуу баа берүүгө мүмкүндүк бере турган жалпы дүйнөлүк методологияга жана маалымат топтомуна кошкон олуттуу эл аралык салым болуп эсептелет BirdLife International, AEWA менен, ошондой эле Рамсар конвенциясы боюнча иштердин илимий-усулдук бөлүгүн камсыз кыла турган операциялык түзүм болуп эсептелүүчү Wetlands International кызматташуу керек.
4. Коммерциялык мааниге ээ балыктын түрлөрүн багып, көбөйтүүчү жер катары аймактын маанисин изилдөө боюнча иштерди улантуу. Ал үчүн локация жана суу алдында тартуунун заманбап технологияларын пайдалануу да керек. Бул иштерди өрчүтүү үчүн CBD Конвенциясы менен Каспий Экологиялык Программасынын (КЭП) алкагында эл аралык эксперттерди тартуу зарыл.
5. Өзгөчө илимий изилдөөлөрдү өнүктүрүүнү улантуу жана 50 жылда топтолгон натыйжаларды жоготпоонун мааниси чоң. Архивдерди иштеп чыгуу жана аларды экосистемалардын түркмөн секторунун гана эмес, бүтүндөй Каспийдин бүтүндөй акваториясынын жээк аймактарынын глобалдуу өзгөрүү багыттарына ылайыкташуучулук жөндөмүн баалоо үчүн пайдалануу боюнча атайын иштерди жүргүзүү талап кылынат.
6. Жакын жаткан аймактарда корлорду пайдаланууга кызыккан тараптар менен кызматташууну өнүктүрүү. Мындай иштер үчүн негиздер GIZ-дин

натыйжалары менен түзүлгөн. Жакынкы убакта GIZ жана Wetlands International менен биргелешкен иштерди улантууну пландоо керек. Түркмөнаңчылыкбалыкуулоо бирикмеси менен биргелешкен иш-аракеттер олжону жөнгө салууну жакшыртуу (акылга сыярлык чек коюу) жана корук аймагын коргоонун, анын ичинде сууда сүзүүчү жапайы жандыктардын корун сактап калуунун маанисин аңчылар түшүнүшү үчүн зарыл.

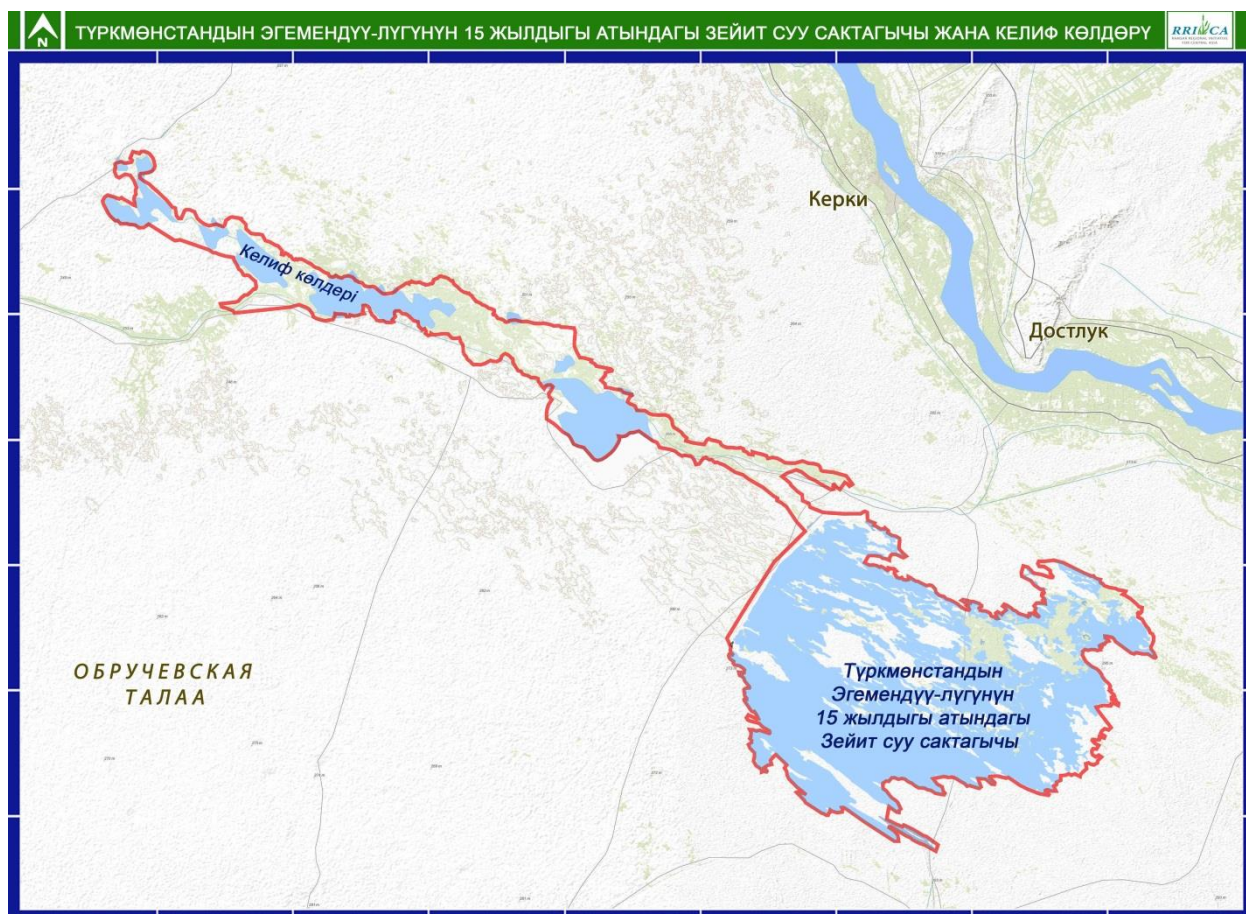
7. Туристтик эс алууну камсыз кылуу, анын ичинде жаратылышка экскурсия, birdwatching, сүрөткө тартуу тармагында мүмкүнчүлүктөрдү өнүктүрүү. Аваза улуттук туристтик аймагын андан ары өнүктүрүү калктын иш менен камсыздуулугун жогорулатууга жана, анын натыйжасы катары, жаратылышка келтирилген күчтү төмөндөтүүгө уникалдуу мүмкүндүк жаратат. Иш менен алектенүүнүн жаңы түрлөрү боюнча курстарды уюштуруу керек. Туризмдин жаратылышта эс алууга байланышкан жаңы түрлөрүн өнүктүрүү Авазаны активдүү пайдалануу мезгилин узартууга мүмкүндүк берет.
8. Түркмөнбашы булуңунда жана Каспийдин ага коңшулаш түркмөн секторунун акваторияларында балыктарды багып көбөйтүү үчүн зарыл шарттарды сактоо максатында деңиз экосистемасына көзөмөлдөп көз салуу керек.
9. ССЖны сактоо жөнүндө маалыматты табигый корлорду бардык колдонуучулардын арасында активдүү жайылтуу оюнча мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу зарыл. Андай маалымат камтылган атайын баракчаларды (брошюраларды) басып чыгаруу, ММКларга чыгуу, сырткы жарнаманы колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн табуу керек.
10. Мектеп окуучулары жана студенттер менен экологиялык долбоорлор боюнча ишти өрчүтүүнү улантуу. Музейдин билим берүүчүлүк ишин, өзгөчө интерактивдүү бөлүгүн өнүктүрүү.

3.3.2. Түркмөнстандын Эгемендүүлүгүнүн 15 жылдыгы атындагы Зейит суу сактагычы жана Келиф көлдөрү

Аталышы	<i>Түркмөнстандын Эгемендүүлүгүнүн 15 жылдыгы атындагы Зейит суу сактагычы жана Келиф көлдөрү</i>
ӨКТАга тиешеси	<i>Амударыя мамлекттик коругунун Келиф корукчасы. Негизги орнитологиялык аймак (2009-жылдан бери)</i>
IBA	<i>ТМ 048</i>
Аянты	<i>85,488 га</i>
Координаталары	<i>37°31'00" & 65°06'00"</i>
Административдик тиешелүүлүгү	<i>Лебап вelayатынын Керки жана Халач этраптары</i>

Кыскача сүрөттөмө

Өткөн кылымдын орто ченинде Келиф Узбоюнун сөлөнөктүү ойдуңдарын Амударыянын суулары менен толтуруунун натыйжасында жасалмалуу жол менен пайда болгон Борбордук Азия чөлдөрүнүн шарттарына мүнөздүү кадимки суу-саздак жери. Ошонун аркасында ойдуңдун ордунда Келиф деп аталган көлдөр жаралган (40-сүр.). Алар чополошуп, суулары тайыздагандан кийин Амударыя суусунун тундургучу ролун аткарбай калган, ошондуктан 1980-жылдары башка – Түркмөнстанда эң ири беп эсептелген Зейит (2006-жылдан бери Түркмөнстандын Эгемендүүлүгүнүн 15 жылдыгы атындагы) суу сактагычы курулган. Аянты 70 миң гектарга жакын, ал жерге суу Амударыядан да куят. Чоң жана майда көлдөр менен ташкындардын, тайыз суулардын, аралдар менен көп сандагы кургак өзөндөрдүн кенен тутуму жана, анын аркасында, суу-саз канатууларынын уялоосу, учуп-конушу жана кыштоосу үчүн жагымдуу шарттар пайда болгон. ССЖ эки бөлүктөн турат: түштүк-чыгыш – чоң бөлүгү (Зейит суу сактагычы) жана түндүк-батыш – бир топ кичине бөлүгү, тайыз суулуу жана нымды сүйүүчү өсүмдүктөр каптаган (Келиф көлдөрү) жана айрым жерлери толук чопо басып, айдоо аянттары катары өздөштүрүлгөн. ССЖнын төрттөн бир бөлүгү Амударыя коругунун Келиф корукчасынын чегинде жайгашкан.

40-сүр. Түркмөнстандын Эгемендүүлүгүнүн 15 жылдыгы атындагы Зейит суу сактагычы жана Келиф көлдөрү ССЖнын жайгашусу

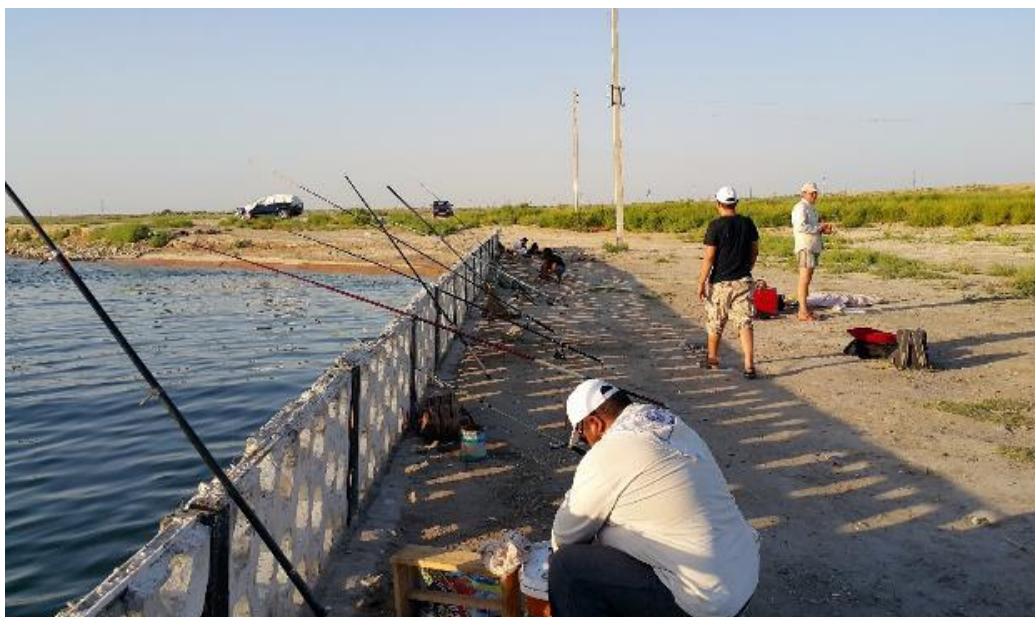
Кыштун сууктугу орто (жылуу кыш аймагы), температуранын орточо көрсөткүчү - 2ден° +4кө чейин°, айрым гана жылдары, өтө сейрек -20°С жетет. Вегетациялык мезгил 240 күнгө чейин. Жээк бойлой өсүүчүлөр негизинен камыш өсүмдүктөрү, жылгын, акбаш, яндак аралаш өсөт; азыраак кездешүүчүлөр черкез жана эрмендин башка түрлөрү; түндүк-батыш бөлүгүндө жер-жерлерде жийде менен көк терек

кездешет; кээ бир жерле айдоо талаалар (жем өсүмдүктөрү өстүрүлөт). Суу өсүмдүктөрүнүн негизин рогоз, рдест, балырлар (наяда) түзөт. Кумдуу аянттарда илак-кыртыштуу каптам жапыз өскөн кандымдар, сейрэгирээк эрмен жана сөксөөл кездешет.

Бул Рамсарга кириши мүмкүн болгон жер, аны Рамсар конвенциясынын Түркмөнстандагы Жумушчу тобу тизмеге киргизүүгө көрсөтүүнү пландаган. Бул жерде уялоочу, кыштай турган келгин куштардын комплекси калыптанган, алардын саны ноябрь-январь айларында 20 миңден ашат (түрү 25ке жетет). ССЖ ул канаттуулардын оордук Азияда негизги кыштоолорунун катарына кирет. Жок олуу коркунучу алдындагы түрлөрү – тармал иргазан (пеликан), ак көз алыкчы өрдөк, чор тумшук. Басымдуулук кылгандар – кашкалдак, кряква, кызыл тумшук балыкчы өрдөк. Алардын үлүшү көпчүлүк эсептөөлөр боюнча 30.7, 21.9 жана 14.9%. түзөт. Алардан кийинки басымдуулук кылган (1-10%) түрлөрү чыбырчык өрдөк, оз өрдөк, чүрөк-ышкырык, кыл куйрук, күрөк тумшук, кызыл баш алыкчы өрдөк жана үрпөк баш кара өрдөк, чоң жана кичинекей кара каз, ак маңдай жана боз каз, боз турна. Бул канаттуулардын саны жлпысынан жыл сайын өсүшү менен мүнөздөлөт.

Экосистемалык кызматтар

Жакын жайгашкан калк жашоочу жерлерди суу менен камсыз кылуу, дың жерлердеги айыл чара аянттарын сугаруу менен катар толугу менен суусактагычтын жана, түздөн-түз Каракумдарыянын суусунан камсыз кылынат. Балык уулоочулук чоң мааниге ээ, бирок балыктын баары шаарларга, ал турсун, Ашхабадга сатууга кетет. Бул иште жергиликтүү коомчулук анча катышпайт, балык уулоочу бригадалар адатта сырттан келгендер. Жергиликтүү үтүргундар да балык кармайт (41-сүр.), дагы алар бал кармагандан жана жашылча-жемиш өстүрүүдөн киреше табат, аңчылык башкы орунду ээлебейт.

41-сүр. Түркмөнстандын Эгемендүүлүгүнүн 15 жылдыгы атындагы шаарчанын жанында сүйүүчүлөрдүн алык кармоосу (Э.А. Рустамовдун сүрөтү)

Жергиликтүү коомчулуктар

ССЖнын көпчүлүк бөлүгү Лебап велаятынын (область) Керки этрабынын (административдик райондун) чектеринде, азыраагы Халач этрабында орун алган. Эки этрап тең айыл чарбалык багытка жана пландоого ээ. Биринчисинин калкы – 150 ден ашык адам, алардын 25%ы – ССЖдан 50 чакырым аралыктагы административдик борбору Керки шаарында. Коңшулаш Халач этрабында – 100 миңге жакын адам жашайт, анын 20% – Халач шаарчасында. Жээктин өзүндө эки шаарча орун алган. Бири ССЖнын борбордук бөлүгүндө, Каракумдарыянын жээгинде жайгашкан Түркмөнстандын Эгемендүүлүгүнүн 15 жылдыгы атындагы шаарчанын (2 миң тургун) (42-сүр.), экинчиси батыш лөлүгүндөгү Караметнияз шаарчасы (500 тургун). Бул калк отурукташкан жерлер суу курулуштарын тургузуучулардын шаарчалары катары пайда болгон, азыркы кезде болсо алардын калкы жеке сектордо жана мал чарбачылыгы менен, азыраагы балык уулоочулук жана аңчылык менен алектенет. ССЖдан түштүк-батышты карай 15 чакырым аралыкта жакында өздөштүрүлгөн дың жерде пайда болгон кичинекей Ватан шаарчасы бар. Ал өзүнүн тегерегиндеги айыл чарба жерлери сыяктуу эле суу сактагычтын суусун пайдаланат, бирок ССЖнын башка кызматтарына бул шаарчанын тургундарынын тиешеси жок.

42-сүр. Суу сактагычтын Түркмөнстандын Эгемендүүлүгүнүн 15 жылдыгы атындагы шаарчанын (алдыда оң жагында) жанындагы сууну коё берчү жери (Э.А. Рустамовдун сүрөтү).

Жергиликтүү калк ССЖнын баалуулугу

Адамдар ул көлмөсүз өз жашоосун элестете албайт. Респонденттер акыркы жылдары суу сактагычка келип жаткан суунун көлөмү азайгандыгын, бул болсо жергиликтүү коомчулуктардын социалдык-экономикалык абалына терс таасирин тийгизип жатканын белгилешкен, Алардын пикиринде (51%), ССЖда жашоо деңгээлине жергиликтүү калкты балык уулоочу бригадалардын ишине тартуу оң таасирин

тийгизмек; терс таасирин чополошуу (75%), туздуулугунун өзгөрүшү жана кургап кетүү (79%) тийгизет.

ССЖнын абалын баалоо

ССЖнын биолгиялык абалына коркунуч жаратышы мүмкүн болгон көрүнүштөр: балыкты чектөөсүз, күнү-түнү кармоо, браконьерчилик (43-сүр.) жана камыш өсүмдүктөрүнүн өрттөнүшү болуп эсептелет.

43-сүр. Браконьердик торлорду текшерүү (Э.А. Рустамовдун сүрөтү)

Экологиялык туризм

Бул ССЖнын ири шаарлардан алыс жайгашуусу менен түшүндүрүлөт. Бирок жергиликтүү администрация туризмди өнүктүрүүгө, айрыкча эгер жергиликтүү коомчулуктарга киреше алып келе турган болсо, кызыгат.

Жергиликтүү калк менен иштөө боюнча тыянактар

Респонденттердин басымдуу бөлүгү (93%) жергиликтүү коомчулук ССЖдан эч кандай киреше албайт, себеби анын ресурстарын ашка адамдар менен ведомстволуктар жергиликтүү администрация менен макулдашуусуз пайдаланып жатат деп эсептейт. Жергиликтүү тургундар экологиялык туризмди уюштурууда жана тийиштүү кызматтарды көрсөтүүдө өзүлөрү кантип катыша тургандыктарын жакшы элестете албайт, ошондуктан бул процессте өз ролун көрбөйт.

ССЖны башкаруу планы. ССЖнын экосистемасынын бир бөлүгү катары биологиялык көп түрдүүлүктүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен түзүлгөн комплекстүү план иштелип чыккан эмес.

Бирок көлмөнү өнүктүрүү жана башкаруу олуттуу чаралк жана күзөт алдындагы объект катары Зейит суу түйүнүн, нын ичинде ашкы плотинанын крулуштары менен анын тосмолорун, суу сактагычтын дамбагы менен сайын, Каракумдарыянын тийиштүү бөлүктөрүн, ошондой эле жакын жаткан жээк тилкесин пайдалануу планы боюнча өнүктүрүлүп жана башкарылып келет. Бул планда суу берүү тартиби, анын мезгилдик ритмдери, күзөт иш-чаралары, жерди жайлаштыруу иштери каралган.

Кеңештер

ССЖ Рамсар тизмесине киргизүүгө көрсөтүлгөндөн кийин көлмөнүн биологиялык корлорун, өзгөчө балык жана канаттуулар корун башкаруу жана туруктуу пайдалануу боюнча План иштеп чыгуу зарыл. Келиф мамлекеттик корукчанын чек аралары кайра каралышы керек: ага суу сактагычты тийиштүү жээк аянттары менен кошо киргизүү өтө маанилүү, себеби ССЖ Борбордук Азияда канаттуулардын учуп-конуп өтүүчү жана кыштоочу негизги жерлердин бири болуп эсептелет. Анда жарым кылымдан ашык убакыттан бери байкоо жүргүзүлүп келет (44-сүр.).

44-сүр. Зейит суу сактагычынын жээгинде сууда сүзүүчү канаттууларга кышкы эсеп жүргүзүү (Э.А. Рустамовдун сүрөтү)

3.3.3. Күртлү көлү

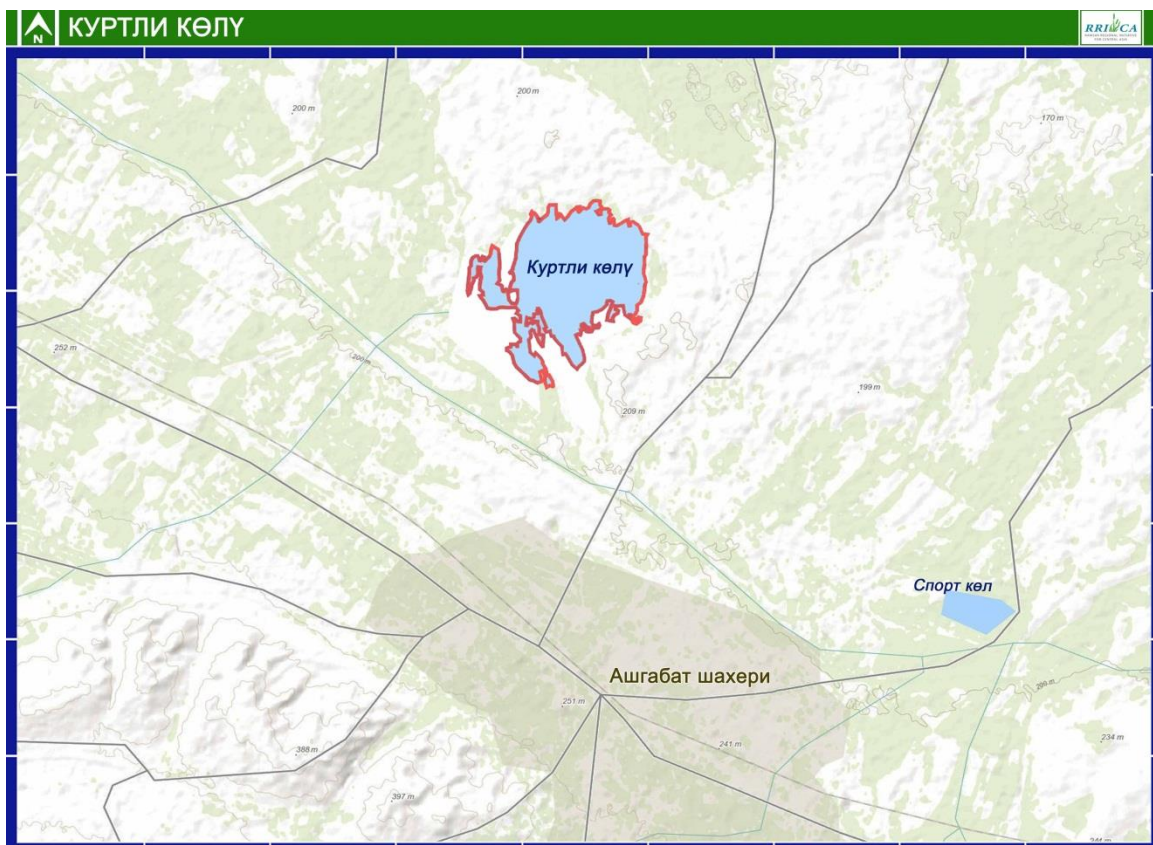
Аталышы	Күртлү көлү
ӨКТАга тиешеси	Негизги орнитологиялык аймак (2009-жылдан бери)
ІВА	ТМ 028
Аянты	1,421 га
Координаталары	38°01'00" & 58°22'00"
Административдик тиешелүүлүгү	Ашхабад ш.

Кыскача сүрөттөмө

Суу сактагыч-көл, жээк аймактары менен бирге Ашхабад шаарынын түндүк-батыш бөлүгүндө орун алган. Шаар өзү жана анын тегерегиндеги конуштар тоо этегиндеги түздүктө, Копетдаг тоолору менен Түштүк Каракумдун ортосунда жайгашкан. Деңиз деңгээлинен бийиктиги – 210-240 м. Климаты жайкысын кургак жана ысык келип, кышкысын жумшак болот. Жаан-чачын эң аз июль-август айларында, эң көп март-апрелде болот. Бөтөнчө суу кыштардан тышкары мезгилде кар дээрлик жаабайт. Абанын температурасы январда, орто эсеп менен, 0.8°C, июлда +30°C болот. Аязсыз мезгил жылына 232 күн, күн ачык күндөр – 231.

Күртлү көлү – бул Рамсарга кириши мүмкүн болгон жер, Рамсар конвенциясынын Түркмөнстандагы Жумушчу тобу аны Борбордук Азиядагы алгачкы шаар «Wetland park» катары тизмеге киргизүүгө көрсөтүүнү планында караган. Көл 1963-жылы Күртлү ойдуңундагы ошол эле аттуу өзөндү Каракум каналынын (азыр Каракумдарыя) суусу менен толтуруудан пайда болгон. Көлдүн азыркы кездеги чоңдугу 5 x 3.7 чакырым, эң терең жери 7 м, орточо тереңдиги – 4.4 м, жээк сызыгынын узундугу 25 чакырым (45 жана 46-сүр.). Жээктери жантайма, бийик тик жарсыз, кумдуу, жер-жерлеринде саздак келип, түштүк жээгинде көбүнчө камыш, жылбын, эрмен өсөт, айрым жерлеринде жийде, эльдар карагайы отургузулган. Тайыз сууларда рдест жана уруть басымдуулук кылат. Бекитилген жээк тилкелеринде суюк өскөн кандым, черкез, төө куйрук, селин бадалдарынын туруксуз каптамдары бар.

ССЖ Копетдаг түндүк тоо этектерин бойлой канатуулар учуп өтүүчү жолдун аймагында орун алган. Кышкысын бул жерде 20 миңден ашык сууда сүзүүчү жана суу жээктеринде жашоочу канаттуулар топтолот. Эң маанилүүлөрү – кичинекей кара каз, кызыл баш жана кызыл тумшук балыкчы өрдөктөр, үрпөк баш кара өрдөк, кайырма жана кашкалдак. Жалпысынан авифауна 17 отурукташкан түрүн, 35 келгин-уялоочу, 42 келгин-кыштоочу жана 118 конуп өтмө түрүн өзүнө камтыйт.

45-сүр. Куртлү көлү ССЖнын жайгашуусу

46-сүр. Куртлү көлүнүн түштүк-чыгыш жээги (Э.А. Рустамовдун сүрөтү)

Экосистемалык кызматтар

Көл суунун каналга коё берилишин жөнгө салуучу суу сактагыч гана эмес, шаардыктардын эс алуучу жайы катары да колдонулуп келген: чоң пляждар, кайык станциясы, турбаза жана ведомстволук эс алуу үйлөрү бар эле (азыр мунун баары начарлап кеткен). Көлмө шаарды жана тегерегинде жайгашкан конуштарды суу менен камсыздоо тутумунда тундургучтун милдетин аткарат (анда чыпкалоочу жабдуу иштейт). ССЖ Каракумдарыядан суунун зарыл көлөмүн алып берип туруу жолу менен мезгилдик жөнгө салынып турат. Бул жерде аңчылыкка тыюу салынган, сүйүүчүлөрдүн балык кармоосуна гана уруксат. Көлмөнү байытуу үчүн ага өндүрүштүк деңгээлде кармала турган балыктын түрлөрүнүн (сазан, судак, ак амур, макоо балык) чабактары ташталат.

Жергиликтүү коомчулуктар

ССЖ өзалдынча административдик-аймактык бирдик – валаят (область) укуктарын ээ шаар болуп эсептелүүчү Ашхабаддын чегинде жайгашкан. Калкы – 900 миң адам. ССЖнын аянты толугу менен шаар чегине 2013-жылы Ашхабадды административдик жактан бөлүп кеңейтүү учурунда кирген. Азыркы кезде шаардын бул районун көрктөндүрүү долбоору иштелип чыгып, ал көлдүн жээктерин тазалоого жана ал жерде саламаттык-спорт комплекстердин тийиштүү инфраструктурасы менен бирге курууга багытталган. Ага пансионаттар, коттедждер, кемпинг, вилла-резиденциялардын виллалары, спорт аянтчалары, сейил бактар, ресторандар менен кафелер ж.б. кирет. Жаратылыш-экологиялык параметрлери жана тейлөө кызматтары жагынан келечекте бул ашхабаддыктар менен сырттан келген туристтердин жакшы көргөн эс алуу жайына айланат. Жылы бою келүүчү эс алуучулар орточо эсептик саны жылына 200 миң адамга жетет.

ССЖнын жергиликтүү калк үчүн баалуулугу

ССЖнын өзүндө туруктуу жашоочу адамдар жок, эң жакын жайгашкан Чоганлы шаар турак-кварталдарынын түштүк-чыгышты карай 3 чакырым аралыкта орун алган. Көлмөнүн бүгүнкү күндөгү башкы баалуулугу – Ашхабадды суу менен камсыз кылуунун жалпы тутумуна катышуусу, ал эми ИВА катары көл учуп- көчүү жана кыштоо мезгилдеринде суу-саз канатууларынын топтошкон жери болуп эсептелет. Анкеталык сурамжылоо көрсөткөндөй, респонденттердин айрым бөлүгүн (38%) 1980-жылдардан калган инфраструктура начарлап кеткени өкүндүрөт, айрыкча бул улуу курактагыларга тиешелүү. Ошону менен катар, жаш респонденттердин көпчүлүгү (55%) Күртлү көлүнүн жээктериндеги болочок эс алуу жайларына оң жана үмүт менен карашат, анан калса, ал биологиялык көп түрдүүлүккө зыян келтирбейт жана жаратылышты коргоо жана эстетикалык аспектилерин күчтөндүрөт деп ишенет.

Суу-саздак жерлердин бүткүл дүйнөлүк күнү 2018-жылы «Шаар суу-саздак жерлери – асыл жерлер, пайдасыз жерлер эмес» урааны астында өттү. Чынында эле, ар бир ССЖ, мында Күртлү көлү сыяктуу шаар жерлери булганыч сууну тундуруп чыпкалап, абанын сапатын жакшыртып турат. Күртлү көлү шаарды өнүктүрүү планына киргизилген жана жакынкы арада ал өз тегерегинде жайгашкан жерлер менен бирге шаардын жагымдуу экологиялык чөйрө аймагына жана киреше булагына айланмакчы.

ССЖнын абалына берилген баа

Канаааттандырууларлык, жээктер турмуш-тиричилик, айрым жерлерде курулуш таштандылары менен булганганына карабастан, канаттуулар үчүн бул жерде толук ыңгайлуу шарттар бар, антропогендик жана балык улоо-аңчылыкка байланышкан кысым жок (сейрек учурлардан тышкары). Жээк тилкесин көрктөндүрүү канаттуулардын санына таасир кылбайт, көл мурдагыдай эле ИВА жана тынччылык аймагынын ролун аткара берет. Бул жерде мурдатан чогулган турмуш-тиричилик жана курулуш таштандылары жээктин бузулушуна жана анын баалуулугунун жоголушуна алып келүүдө.

Экологиялык туризм

Ащыркы кезде ССЖда уюшулган түрдөгү, анын ичинде экологиялык да туризм жок, адамдар көлмөгө жекече гана келишет. бирок акимчилик (шаар администрациясы) яаталган ССЖынын эң башкы кызыккан тарабы болуп эсептелет, андыктан Күртлү акырындап Ашхабаддын жагымдуу, экологиялык жактан бейкут, жашоо, эс алуу жана туризм үчүн үчүн популярдуу райондорунун бирине айланат деп күтүүгө акысы бар. Ушуга байланыштуу учуп-конуучу жана кыштоочу канатууларга, жалпы эле тегерекке байкоолорду салуу үчүн көл жээктеринде күзөт мунаралары куруу алдын ала каралышы чоң мааниге ээ (48-сүр.).

48-сүр. Күртлү көлүндөгү мурунку күзөт мунарасы (Э.А. Рустамовдун сүрөтү)

Жергиликтүү калк менен иштөө боюнча тыянактар

Эксперттин ССЖга келген учурундагы кокустан жолуккан респонденттерге жүргүзгөн сурамжылоону талдоо тийиштүү тыянактарды чыгарууга жетишсиз.

Эксперттин пикири

Жээк аймактары болочокто көрктөндүрүлүшүнө жана ССЖны саламаттык-оюн-зоок жана туристтик борбор катары пайдаланыла тургандыгына байланыштуу, учуп-конуучу жана кыштоочу канатууларга, жалпы эле тегерекке байкоолорду салуу үчүн көл жээктеринде күзөт мунаралары куруу алдын ала каралышы өтө маанилүү. Болочоктогу башкаруу планына бул жерде бердвотчинг клубун уюштурууну киргизүү зарыл.

ССЖны башкаруу планы азыркы кезде иштелип чыккан эмес. Бирок көлмө Ашхабаддын тийиштүү райондорун жана тегеректеги конуштарды ичүүчү жана техникалык суу менен камсыз кылуу үчүн сууну тундургуч катары пайдаланылышына байланыштуу аны күзөттөө жана гидрорегуляциясын башкаруу бар.

Кеңештер

ССЖны реконструкциялоодо жана тийиштүү куруштарды жүргүзүүдө эксперттерди – экологду жана орнитологду катыштыруу. Курулуш аяктаганга чейин комплексти (ССЖнын экосистемасы + жээк инфраструктурасы) толугу менен пайдаланууга киргизер алдында суу тартибин жана гидробиологиялык, орнитологиялык кырдаалды эске алуу менен аймакты башкаруу планын иштеп чыгуу.

4. Эң мыкты практикалардын стандарттарын жакшыртуу жана аларды киргизүү үчүн кеңештер

4.1. Чөлкөмдүн Рамсар ССЖларынын эң оң практикалары

Рамсар ССЖланыр коргоо үчүн мааниге ээ башкаруучулук аракеттердин негизги багыттарына төмөнкүлөр кирет:

- аймакты пландоо жана бөлүп чектөө
- жер аянттарын мамлекеттик кадастрлык эсепке алуу жана ӨКЖА мамлекеттик кадастры
- жаратылыш объектилерине мамлекеттик суу реестрин жана\же башка жаратылыш эсебин жүргүзүү

- *жерлердин максаттык ыйгарылышын белгилөө жана өзгөртүү*
- *жерлерди жана башка жаатылыш объектилерин пайдаланууга берүү*
- *жерлерди, токойду пайдалануу иштерин жөнгө салуу*
- *жаратылыш объектилеринин жана алардын комплекстеринин абалына мониторинг жүргүзүү*
- *аткаруу үчүн коюлган талаптар менен жаратылыш объектилерин коргоо иштеринин аткарылышын көзөмөлдөө*

Жерлердин экологиялык жана социалдык-экономикалык бөтөнчөлүктөрүн көзгө илбөө ССЖнын саламаттык жана рекреациялык функциялары толук пайдаланылбай же жоголушуна, демек, жергиликтүү коомчулуктардын «жашоо сапатынын» төмөндөшүнө алып келүүсү ыктымал.

Чөлкөмдүн бардык суу-саздак жерлеринин ичинен аларды башкаруу практикалары менен пландарын изилдөө үчүн 10 жер тандап алынган (1-табл.), алардын бсы гана Рамсар жерлери болуп эсептелет. Аларга Конвенциянын эл аралык эксперттери иштеп чыккан ССЖларды башкаруунун эң мыкты практикасынын критерийлерине (функцияларына) (4-табл.) таянуу менен, тийиштүү балоо жүргүзүлгөн (2.2. бөлүмдү кара).

Эгер аталган критерийлер боюнча изилденген практикаларды тийиштүү баалоо жөнүндө жалпы айтсак, анда чөлкөмдө ССЖнын мүнөздөмөсүнө таасир берип жаткан же бериши мүмкүн болгон факторду аныктоо көрсөткүчү (орто эсеп менен 4.7 упай) жана башкаруунун максаттары менен милдеттерин аныктоо көрсөткүчү (4.5) баарынан жакшы абалга ээ. Мында Теңиз-Коргалжын уөлдөр тутуму, Соң-Көл көлү жана Түркмөнбашы булуңу обочолонуп турат (5 упайдан). 3.8 упага ССЖнын алкагында, башка ушундай жерлер менен, уюмдар жана кызыккан тараптар менен маалымат алуу көрсөткүчү бааланат. Андан ары тиги же бул критерийди аткаруунун ийгиликтүүлүгү мындайча бааланган: оң натыйжалуу башкаруунун үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуу (3.7 упай); коюлган максаттарга жетишүү үчүн зарыл чаралардын тутумун аныктап сүрөттөө; жана жергиликтүү, улуттук, эл аралык саясатка ылайык келүү (3.5 упайдан); башкаруунун оң натыйжалуулугу жана жемиштүүлүгү (3.2); мониторинг шарттарын аныктоо (2.8); чыр-чаткатарды чечүү жана ресурстарды табуу (2.5 упайдан).

Натыйжада башкаруу жагынан эң мыкты практикага Казакстанда Теңиз-Коргалжын көлдөр тутуму, Кыргызстанда Соң-Көл көлү жана Түркмөнстанда Түркмөнбашы булуңу сыяктуу суу-саздак жерлери ээ экендиги аныкталды. Алардын ар бири критерийлердин жалпы суммасы боюнча эң көп упайга – мүмкүн болуучу 60 упайдан 37 упайга ээ болгон. Бул чөлкөмдөгү эң мыкты көрсөткүчтөр, андыктан дал ушул Рамсар жерлерине көңүл буруп, башкаруу боюнча практикалык ташырыйба алуу керек. Практика управления на озерах Кыргызстанда Ысык-Көл жана Чатыр-Көл көлдөрүндө башкаруу практикасынын ийгиликтүүлүгү төмөнүрөөк деп бааланат, 36 жана 34 упай; ал эми Казакстандын Алакөл-Сасыккөл көлдөр тутуму 26 гана упай топтогон.

4.2. Учурда бар Рамсар ССЖларынын практикасында башкарууну пландоо боюнча кеңештер

ССЖ жергиликтүү коомчулуктар үчүн жаратылышты пайдалануунун бир катар түрлөрүн: балык уулоочулукту, айыл чарбасын (жер алдындагы сууларды деңгээли сакталышы жана жердин түшүмдүүлүгү жогорулугунун аркасында), малчылыкты, канаттуулар чарбасын, балчелек, аңчылык чарбаларын, дарылык үчүн чийки заттарды топтоп даярдоочу чарбаны, эс алуу жана туризмди ж.б. өнүктүрүү үчүн шарттарды камсыз кылат.

Аткарылган иштердин натыйжасында эксперттер жалпылаган сунуштарды иштеп чыгышты. Үч өлкөнүн тажрыйбаларынын негизинде Борбордук Азияда ССЖларды сактоо, өрчүтүү жана туруктуу пайдалануу боюнча мыкты практикаларды жайылтуу боюнча кеңештер иштелип чыккан.

1. Экосистемалардын табигый жана антропогендик өзгөрүүлөрүнө байланыштуу аймак талаптагыдай башкарылышын камсыз кылуу үчүн чек араларды тактоо жана жерин чектеп бөлүү (бул ӨКТАнын чегинде жаткан бардык ССЖларга тиешелүү). Канаттууларга көз жүгүртүү жана коргоо тартибин оң натыйжалуураак сактоо үчүн кароол мунара-аянтчаларын уюштуруу (мисалы, Алакөл коругундагыдай). Зарыл болгон учурда тийиштүү ССЖларды ишеничтүүрөөк коргоо үчүн ӨКТАнын тармагын кеңейтүү (мисалы, Кичи Арал деңизи жана Сырдарыя суусунун дельтасы ССЖда).

2. Суу-саз канатууларынын көчүп-учууларын камсыз кылуу үчүн экологиялык коридорлорду түзүү, мисалы Хазар жана Коргалжын коруктарында.

3. ССЖга терс таасирин төмөндөтүү үмексатында жайыттарга келтирилген жүктү жөндөштүрүүнү камсыз кылуу.

4. Рамсар конвенциясынын, Биологиялык көп түрдүүлүк боюнча конвенциянын КБР алдында жана башка келишимдер боюнча милдеттемелерди аткаруу иштеринин алкагында көчүп-учуучу, кыштоочу жана уялоочу суу-саз канатууларына мониторинг жүргүзүүнү улантуу (BirdLife International жана Wetlands International менен кызматташтыкта).

5. Мүмкүн болушунча илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү, ССЖ үчүн БП иштеп чыгуу жана жаңыртуу үчүн топтолгон маалыматтарды пайдалануу жана жаңы маалыматтар менен толуктоо.

6. ССЖда жаратылыш жылнамасын жүргүзүүдө, эгер архивдер болсо, аларды карап чыгуу жана экосистемалардын ыңгайлашуучулук жөндөмүн баалоо боюнча атайын иштерди жүргүзүү.

7. ССЖны жана ага канатташ жаткан аймактарды (мисалы, «Ысык-Көл» биосфералык аймактагыдай), пайдаланууда кызыккан тараптар менен, анын ичинде аңчылар жана башка жергиликтүү коомчулуктар менен кызматташтыкты өнүктүрүү.

8. Ар бир өлкөдө Рамсар ССЖларына мониторинг жүргүзүүнүн геомаалымат тутумун (ГМТ-технологиялары жана ССЖлардын абалын баалоо үчүн жерди аралыктан бөлүп чектөө) андан ары бирдиктүү (чөлкөмдүк) мониторинг тутумунуна айлануу мүмкүнчүлүгү менен түзүү. Бул өз кезегинде, мисалы, Кыргызстандагы , «Ысык-Көл»

биосфералык аймактагы сыяктуу тийиштүү аймактын экологиялык-экономикалык өнүгүшүнө багытталган комплекстүү чечимдерди негиздөөгө. Мүмкүндүк берет.

9. Ресурстарды пайдалануучулардын арасында ССЖларды сактап калуунун мааниси жөнүндө маалыматты пропагандалоонун бардык мүмкүнчүлүктөрүн, анын ичинде ММК жана социалдык тармактарды колдонуу. Экологиялык долбоорлор боюнча жаштар (мектеп окуучулары, студенттер ж.б.) менен иштерди өрчүтүү.

10. Жергиликтүү коомчулуктардын кызыкчылыгын эске алуу менен, ССЖны коргоо иштерине жергиликтүү калкты тартуу, анын ичинде туристтик эс алуу, экскурсия, birdwatching, сүрөт аңчылыгы ж.б. тармактарында алектенүү үчүн жергиликтүү калкка жаңы мүмкүнчүлүктөрдү берүү.

11. Башкаруу планы – бул практикалык колдонууга жана анык, бирок акылга сыярлык пайда табууга багытталган стандарт катары ССЖга мониторинг жүргүзүү тутумунда башкы документ. Анын принциптери менен критерийлери башкаруу практикасын жакшыртууну көздөйт. Принциптер – бул ССЖны башкаруу процессинде четтөөгө болбой турган эрежелер, ал эми критерилер – аларын аткарылышын текшерүү карашаты. Принциптер менен критерилер ССЖны башкаруудагы бардык иш-аракеттерди өз кучагына алып жана аларга сиңген болушу керек. Башкаруу планы мыйзамдарды, ченемдерди жана өлкөдө ратификацияланган эл аралык келишимдерди, конвенциялар менен макулдашууларды сакташы керек. Уюм (мында ӨКЖА). Эгер анын аймагында ССЖ болсо, расмий каттоо процедурасынан өткөн юридикалык тарап болушу керек. Ал ССЖны, анын биологиялык көп түрдүүлүгүн ж.б. корлорун уруксатсыз жана мыйзамсыз пайдалануудан коргоо үчүн өз практикасында тийиштүү (алдын алуучу) чараларды иштеп чыгып аткарууга милдеттүү ССЖны башкаруу планында мониторинг жүргүзүү жана жалпы эле башкаруу практикасынын ийгиликтүүлүгүн баалоого мүмкүндүк берүүчү объективдүү текшерүүгө боло турган көрсөткүчтөр келтирилиши керек.

12. ССЖнын экосистемалык кызматтары ар тараптуу. Буга кызыккан жактар экосистемалык кызматтарды пайдалануу жана коргоо процессине сөзсүз тартыла турган жергиликтүү коомчулуктарды өзүнө камтышы керек. Бул өзгөчө маданий, экологиялык, экономикалык же руханий баалуулукту түзгөн жактарына тиешелүү. Мында жергиликтүү коомчулуктардын өз салттык жашоо тартиптерин коргоо укугун сактоо талап кылынат. Жергиликтүү коомчулуктар андай жерлердин жакшы абалда сакталышына кызыгышы керек. Алар бузулган учурда ССЖга жооптуулар жергиликтүү коомчулуктар менен бирге кайра калыбына келтирүүгө умтулушу зарыл. Мисалы, ССЖнын тажрыйбасы – Кыргызстанда Соң-Көл көлүндө жергиликтүү эл алды туура эмес жайышынын кесепетинен тоо каздары уялоочу биотоптор бүлүнүп калган. Бирок 1996-жылы ал жерде канаттуулар уялашы үчүн эксперимент түрүндө жасалма аралдар уюшулган.

13. ССЖнын практикасын баалоо башкаруу планы аткарылышына жүргүзүлгөн мониторингдин, анын натыйжаларын талдоонуну негизинде ишке ашырылышы керек. Башкаруу планын аткаруу натыйжаларына кыскача баяндамаларды, мисалы, Кыргызстанда жасалып жаткандай. ачык (акысыз) жайгаштыруу зарыл.

14. ССЖларды башкаруунун колдонуудагы пландарын жакшыртуу процессинде критерийлерди үзгүлтүксүз баалоо жана аларды ишке ашыруу ССЖга комплекстүү мониторинг жүргүзүү, аны сактоо жана туруктуу пайдалануу үчүн негиз болушу керек. Рамсар жерлеринин мүмкүнчүлүктөрүн сактоо кызыкчылыктарын биздин

өлкөлөрдү социалдык-экономикалык өнүктүрүү программаларында жана эл аралык кызматташуу маселелеринде эске алуу зарыл.

4.3. Болочок Рамсар ССЖлар үчүн алдыдагы пландоо принциптери

ССЖнын географиялык жайгашуусуна жана иштөөсүнө жараша аны башкаруу ӨКЖАны башкаруудан айырмаланат. Андыктан төмөнкү эки принципке көңүл буруу зарыл:

Бассейндик принцип

ССЖны коргоону жана пайдаланууну пландоону бүтүндөй суу топтолуучу бассейнге жайылтуу зарыл, себеби мындай ССЖлар олуттуу деңгээлде бүтүн экосистема катары суунун көлөмүнөн жана суу топтоолуу аянттын компоненттеринен көз каранды.

Комплекстүү принцип

Суу топтолуучу бассейндик абалына жараша, ошондой эле көлмөнүн иштөө өзгөчөлүктөрүнө жана анын жыл ичиндеги өзгөрүү-жылыштарына жараша ССЖны активдүү да, пассивдүү да коргоону айкаштыруу зарыл. Комплекстүү чаралар ССЖга карата жергиликтүү коомчулуктардын оң мамилеси калыптанышын алдын ала болжолу керек, бул болсо (жогоруда көрсөтүлгөндөй) алардын турмушунда ССЖнын аткарган өзгөчө ролу менен аныкталат. Эгер ССЖ толугу менен же жарым жартылай ӨКЖАнын жеринде жайгашкан болсо, анда Башкаруу планында аталган ССЖнын тийиштүү экосистема үчүн жаратылышты коргоочулук маанисин эске алуу кеңеш кылынат. Андыктан аталган жерди сактоо боюнча атайын башкаруу планын бөлүп кароо же ӨКЖАны башкаруу планында аны өзүнчө белгилөө максатка ылайык.

Жыйынтыгында рамсар конвенциясы боюнча эл аралык милдеттемелер, анын ичинде Борбордук Азия өлкөлөрү үчүн да, төмөнкүлөргө мүмкүнчүлүк бере тургандыгын эске салгыбыз келет:

- *Ар бир өлкөдө пландоону ССЖларга, айрыкча Рамсар тизмесиндегилерге талаптагыдай көзөмөлдү камсыз кылуу менен, аларды коргоого көмөк кылгыдай аныктап ишке ашыруу. Ошону менен катар, техногендик таасирдин, булгануунун же башка антропогендик процесстердин себебинен тиги же бул ССЖнын экологиялык статусу өзгөргөн учурда маалыматтын жеринде жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу.*
- *ССЖларды, алардын биологиялык көп түрдүүлүгүн коргоо, башкаруу жана пайдалануу боюнча Рамсар конвенциясынын катчылыгы же Тараптардын Конференциясы тарабынан берилген кеңештер жөнүндө жана алар алып жаткан маалыматтарды кабыл алышы жөнүндө бардык кызыккан тараптар үчүн, ССЖны башкарууга жооптуу бардык деңгээлдердеги органдар менен тараптар үчүн маалымдуулукту камсыз кылуу.*

Ошону менен катар Рамсар ССЖларын башкаруу милдеттери жаратылыш корлорун пайдаланууну жана\же айлана-чөйрөнү коргоону жөнгө салуу тармагында ыйгарымдарга ээ мамлекеттик башкаруу органдарына багытталат.

Рамсар жерлеринде башкаруу жана көзөмөлдөө иштерине карата Рамсар конвенциясынын башкы талаптарын 3 негизги топко киргизүүгө болот: (1) андай жерлерди тийиштүү Рамсар критерийлери боюнча бөлүп белгилөө; (2) жаратылышты пайдалануунун жалпы тартибин алдын ала кароочу жана андай аймактардын багытталышын сактоого көмөк кылуучу башкаруу пландарын иштеп чыгуу; (3) Рамсар ССЖлардын тизмеге көрсөтүлгөн статусу начар жакка өзгөрүшүнө жол бербөө максатында аларга көзөмөл жүргүзүү.

ССЖны башкаруу практикасы менен Рамсар конвенциясынын ортосундагы келишпестиктерди же карама-каршылыктарды потенциалдуу жерлер үчүн колдо бар башкаруучулук практиканын натыйжалуулугуна (тыянагына) берилген бааны алганда аныктаса болот. Эгер суу-саздак жерлердин табигый комплекстери сакталган болсо, сууда сүзүүчү канаттуулардын жашаган чөйрөсү бузулбаса, анда бул башкаруучулук аракеттин натыйжалуулугуна жакшы көрсөткүч боло алат. Болбосо. Мындай иш-аракет натыйжасыз жана Рамсар конвенциясынын талаптарына жана, куру дегенде, Борбордук Азиянын өз ара биригип БА-РАД түзгөн өлкөлөрүндө бар практикаларга каршы келет.

Колдонмону түзүүдө пайдаланылган булактар

Рамсар конвенциясынын Катчылыгы, 2007. Суу-саздар жерлерин башкаруу: Рамсар жерлерин жана башка суу-саздар жерлерин башкаруу схемалары. Суу-саздар жерлерин акыл-эстүүлүк менен пайдалануу боюнча Рамсар конвенциясынын колдонмолору, 3-басылышы, № 16. Рамсар конвенциясынын Катчылыгы, Гланд, Швейцария (орусча версиясы 2010-ж.)

Янг Лью, Э. Алдерс Лей, Скляренко С.Л. и др. 2012. Руководство Рамсарской конвенции по водно-болотным угодьям Центральной Азии. Берлин. 112 с.

Guidelines for integrating wetland conservation and wise use into river basin management Adopted by Resolution VII.18 (1999) of the Ramsar Convention <https://www.ramsar.org/document/guidelines-for-integrating-wetland-conservation-and-wise-use-into-river-basin-management>

Issues for stakeholders to address in achieving sustainable tourism and recreation in and around wetlands (Resolution XI.7, annex 2, 2012) <https://www.ramsar.org/document/issues-for-stakeholders-to-address-in-achieving-sustainable-tourism-and-recreation-in-and-around-wetlands>

World Wetlands Day 2 February 2018 - <http://www.worldwetlandsday.org/>

Казакстан боюнча:

Брагина Т., Брагин Е. (ред.) 2002. Важнейшие водно-болотные угодья Северного Казахстана (в пределах Костанайской и западной части Северо-Казахстанской областей). М.: Русский университет, 156 с. (Түндүк Казакстандын эң маанилүү суу-саздар жерлери (Костанай областы менен Түндүк Казакстан областынын батыш бөлүгүнүн чегинде). – 2002, М.: Русский университет., 156 б.)

Глобально значимые водно-болотные угодья Казахстана. 2007. Т.2. Тениз-Коргалжынская система озер. - Астана. С.16-18.; Т.3. Алаколь-Сасыккольская система озер. Астана. С.15-16. **(Казакстанды глобалдуу мааниге ээ суу-саздар жерлери, 2007, Т.2.** Теңиз-Коргалжын көлдөр тутуму. – Астана. Б.16-18.; Т.3. Алакөл-Сасыккөл көлдөр тутуму. Астана. Б.15-16)

Искакова К.А., Жакупова А.А., Актымбаева А.С., Абдреева Ш.Т., Айжолова Г.Р. 2013. Современное состояние рекреационного потенциала Алакольского бассейна // Вестник КазНУ. Сер. экол. №2/1(38). С.60-64. (Алакөл бассейнинин рекреациялык мүмкүнчүлүгүнүн азыркы абалы // КазУУ Жарлыгы.2013, Сер. экол. №2/1(38). Б.60-64)

Карапун М.Ю., Зайцев В.Ф., Обухова О.В., Юрченко В.В., Бисекенов Т.Д. 2009. Бентосные сообщества озера Караколь // Вестник АГТУ. №2. С.11-13. (Каракол көлүнүн суу түбүндө жашоочу жандыктар тобу // АМТУ Жарлыгы – 2009, №2. Б.11-13)

Карлыханов О.К., Кеншимов А.К., Рябцев А.Д. 2008. К гидроэкологической ситуации в низовьях Сырдарьи. // Водное хозяйство Казахстана. №3(19). С.24-29. (Сырдарыянын төмөн жактарындагы гидроэкологиялык кырдаал карата// Казакстандын суу чарбачылыгы – 2008, №3(19). Б.24-29)

Ковшарь В.А. 2006. Кургальджинский заповедник // Заповедники и национальные парки Казахстана (сост. А.А. Иващенко). Алматы: ТОО «Алматыкітап». С.126-137. (Кургалжын коругу // Казакстанды коруктары жана улуттук парктары (түз. А.А. Иващенко) – 2006, Алматы: «Алматыкітап» ЖЧК, Б.126-137)

Красная книга Республики Казахстан. 2010. Т.І. Животные. Ч.1. Позвоночные / Изд. четвертое, испр. и доп. Алматы. 316 с. **(Казак Республикасынын Кызыл китеби – 2010, Т.І. Жаныбарлар, Б.1. Омурткалуулар / 4-бас., оңдана тол. – 2010, Алматы. 316 б.)**

Нургизаринов А.М. 2006. Экологическое дыхание Арала (каз.яз). Алматы: Ғылым. 223 с. (Экологическое дыхание Аралдын экологиялык деми (каз.тил.) – 2006, Алматы: Ғылым. 223 б.)

Скляренко С.Л., Ж.Уэлш, М. Бромбахер (ред). 2008. Ключевые территории Казакстандын негизги орнитологиялык аймактары – 2008, Алматы: КБСА. 297 б.

Труды Алакольского государственного природного заповедника. 2002. Т.2. (сост. Н.Н. Березовиков). Алматы: Tethys. 252 с. (Алакөл мамлекеттик табигый коругунун эмгектери, 2002. Т.2. (түз. Н.Н. Березовиков) – 2002, Алматы: Tethys. 252 б.)

Кыргызстан боюнча:

Азыкова Э.К. 1979. Природные комплексы береговой зоны оз. Иссык-Куль. – Фрунзе С. 104-156. (Ысык-Көл көлүнүн жээк аймактарындагы табигый комплекстер. – Фрунзе, Б. 104-156)

Воробьев Г.Г., Кулагин В.М, Кулагин С.В. 2002. Птицы озера Иссык-Куль и его побережий (материалы мониторинга с 1964 по 1998 гг.). Бишкек. 173 с. (Ысык-Көл көлүнүн жана анын жээктериндеги канаттуулар (1964-1998-жылдарда жүргүзүлгөн мониторингдин материалдары) – 2009, Бишкек, 173 б.)

Давлетбаков А.Т. 2009. Ключевые орнитологические территории: «озеро Чатыр-Куль» Бишкек. С.3. (Негизги орнитологиялык аймактар: «Чатыр-Көл көлү» - 2009, Бишкек. Б.3)

Каратал-Жапырык мамлекеттик коругунун башкаруу планы. 24.06.16. №01-9/173

Кулагин С.В. 2009. Ключевые орнитологические территории: «озеро Сон-Куль» Бишкек. С.4-6 (Негизги орнитологиялык аймактар: «Ысык-Көл көлү» Бишкек. Б.4-6)

Кыргыз Республикасынын Кызыл китеби, 2-бас., Бишкек, 2006. 534 б.

Соболев Л.Н. 1972. Очерк растительности Иссык-Кульской котловины. - Фрунзе: Илим. 108 с. (Очерк растительности Ысык-Көл ойдуңунун өсүмдүктөрү жөнүндө очерк. – 1972, Фрунзе: Илим. 108 б.)

Шнитников А.В. 1980. Озеро Иссык-Куль // Озера Тянь-Шаня и их история. - Л.: Наука. - С. 5-66. (Ысык-Көл көлү // Тянь-Шань көлдөрү жана алардын тарыхы – 1980, Л.: Наука. - Б. 5-66)

Шукуров Э.Д. 1990. Эколого-географический очерк Иссык-Кульской котловины. – Фрунзе: Илим. - 36 с. (Ысык-Көл ойдуңунун экологиялык-географиялык очерки – 1990, Фрунзе: Илим. - 36 б.)

Ысык-Көл мамлекеттик коругунун башкаруу планы. 07.06.2017. №01-9/132

Янушевич А.И. 1976. Миграции птиц в Киргизии // Миграции птиц в Азии. Алма-Ата: Наука. С.156-165. (Кыргызстанда канаттуулардын миграциялары // Азияда канаттуулардын миграциялары – 1976, Алма-Ата: Наука. Б.156-165)

Түркмөнстан боюнча:

Васильев В.И., Рустамов Э.А., Гаузер М.Е. 2009. Мониторинг численности водоплавающих птиц на туркменском побережье Каспийского моря в осенне-зимний период (1971-2005 гг.). М. 64 с. (Каспий деңизинин түркмөн жээгинде сууда сүзүүчү канаттуулардын санына күз-кыш мезгилдеринде мониторинг жүргүзүү (1971-2005-жж.), - М., 64 б.)

Зонн И.С. 2004. Каспийская энциклопедия. М.: Международные отношения. 461 с. (Каспий энциклопедиясы. М.:Эл аралык мамилелер. 461 б.)

Зонн И.С., Жильцов С.С. 2004. Каспийский регион: география, экономика, политика, сотрудничество. М.: Эдель-М. 638 с. (Каспий чөлкөмү: география, экономика, саясат, кызматташтык. М.: Эдель-М. 638 б.)

Исаков Ю.А. 1940. Экология зимовки водоплавающих птиц на Южном Каспии // Тр. Всес. орнит. зап-ка Гассан-Кули. Вып.1. М. С.160-238. (Түштүк Каспиде сууда сүзүүчү канаттуулардын кыштоо экологиясы // Бүткүл союздук Гассан-Кули орнитологиялык коругунун эмгектери. 1-чыг. М. Б.160-238)

Исаков Ю.А., Воробьев К.А. 1940. Обзор зимовок и пролета птиц на Южном Каспии // Тр. Всес. орнит. зап-ка Гассан-Кули. Вып.1. М. С.5-159. (Түштүк Каспийде канаттуулардын кыштоосуна жана учуп келишине сереп // Бүткүл союздук Гассан-Кули орнитологиялык коругунун эмгектери. 1-чыг. - М. Б.5-159)

Касымов А.Г. 1987. Каспийское море. Л.: Гидрометеоиздат. 157 с. (Каспий деңизи. Л.: Гидрометеоиздат. 157 б.)

Нуриев А.Т, Бердыев Б.Р., Рустамов Э.А., Щербина А.А. 2008. Хазарский государственный заповедник». Ашхабад. 35 с. (Хазар мамлекеттик коругу», 2009 - Ашхабад . 35 б.)

Рустамов А.К. 2013, 2015. Животный мир Туркменистана и его охрана. Ашхабад: Ылым. Изд. испр. и доп., PDF-версия (<http://zmmu.msu.ru/menzbir/publ.htm>). (Түркмөнстанды жаратылыш дүйнөсү жан аны коргоо, 2013,2015 - Ашхабад: Ылым. Басм. Оңд., тол. PDF-версиясы (<http://zmmu.msu.ru/menzbir/publ.htm>).

Рустамов Э.А., Дж.Уэлш, М. Бромбахер (ред). 2009. Ключевые орнитологические территории Туркменистана. Ашхабад: МОП. 197 с. (Ключевые орнитологические территории Түркмөнстандын Негизги орнитологиялык аймактары, 2009 - Ашхабад: МОП. 197 б.)

Түркмөнстанды Кызыл китеби. 2011. Т.1-2. 3-бас., кайра ишт.жана тол.. Ашхабад: Ылым. 384 б

Эсенов П., Сапаров У.Б. 2006. Анализ состояния водных экосистем Туркменистана // Проблемы сохранения экосистем внутренних вод Центральной Азии и Южного Кавказа. Алматы-Ташкент. С. 48-54, 122-128. (**Эсенов П., Сапаров У.Б.** Түркмөнстандын суу экосистемаларынын абалын талдоо // Борбордук Азиянын жана Түштүк кавказдын ички сууларынын экосистемаларын сактоо көйгөйлөрү. – Алматы-Ташкент, 2006. Б. 48-54, 122-128.)

Turkmen Lake “Altyn asyr”. 2010. – Asgabat: TDNG: 7-99.

Түзүүчү-авторлор

1. **Давлетбаков А.Т.** – КРдин УИАнын Биологиялык топурак институтунун Омурткалуу жаныбарлар зоологиясы лабораториясынын башчысы, биология илимдеринин кандидаты (1.5 жана 3.2 бөлүмдөр)
2. **Козыбаков А.М.** – «Колдау-Казакстан» көп профилдүү коммерциялык эмес холдингдин «Колдау-Экология» адистешилген борборунун жетекчиси (1.5. жана 3.1. бөлүмдөр)
3. **Рустамов Э.А.** – Борбордук Азиянын Рамсар чөлкөмдүк демилгесинин Координациялык комитетинин төрагасы – БА-РАД КК (резюме, кириш бөлүгү, 2, 3.3 жана 4 бөлүмдөр).

*Жергиликтүү коомчулук өкүлдөрү арсында сурамжылоо жүргүзүү үчүн анкетанын формасы
(БА-РАДдын жумушчу семинарында бекитилген, Алматы ш., 11-май, 2017-ж.)*

АНКЕТА

(Суу-саздак жерлердин абалы жана аларды коргоо жөнүндө жергиликтүү
коомчулуктарда сурамжылоо жүргүзүү)

ССЖнын аталышы: _____

Калк отурукташкан жай: _____

Сурамжылоо жүргүзгөн (аты-жөнү): _____

1. РАМСАР СУУ-САЗДАК ЖЕРИ (ССЖ) деген эмне, билесизби?

☐ ооба ☐ жок

2. Суу-саздак жерин канчадан бери билесиз?

☐ 5 жылдан көп; ☐ 6-10 жыл; ☐ 11-15 жыл; ☐ 15 жылдан көп

3. Сиздин пикириңиз боюнча, бул ССЖнын баалуулугу эмнеде? (2-3 вариантты тандаңыз)

Адамдар үчүн маанилүү киреше булагы ()

Адамдар үчүн маанилүү азык булагы ()

Адамдар үчүн маанилүү суу булагы ()

Канаттуулардын мекендеген жана учуп-конгон маанилүү жер ()

Жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн маанилүү түрлөрүн коргоочу жер ()

Аңчылык жана баалык уулоочу жер ()

Калктын эс алуусу үчүн маанилүү жер ()

Окуучулар менен студенттер үчүн экскурсия жана
талаа практикалары өткөрүлчү жер ()

4. Сиздин оюңузча, ССЖга төмөнкү факторлор кандай таасир кылат?

	Терс	Оң	Белгисиз
Мал чарбачылыгын күчтөндүрүү			
Туризм			
Жаңы ишканалардын курулушу			

Калк отурукташкан жерлердин өнүгүшү			
Туздуулуктун өзгөрүшү			
Суу топтогуч			
Айыл чарба таштынды суу агындылары			
Илешмелерге толуу			
Жерлердин кургашы			
Сууну бууп салуу / суу тартибин жөнгө салуу			
Чөлдөшүү			
Жаныбарлардын же өсүмдүктөрдүн түрлөрүн байырлантуунун башталгыч деңгээли (интродукция)			
Пайдалуу кендерди казуу			
Башка фактор (көрсөтүңүз): _____			

5. Бул ССЖдан Сиз адатта кандай пайда аласыз? _____

6. Сиз же Сиздин тааныштарыңыз ССЖны аңчылык же балык уулоочулук үчүн пайдаланасыздарбы?

- ☐ ооба, анын ичинде мыйзамсыз да
- ☐ ооба, бирок мыйзам чегинде гана
- ☐ жок

7. Сиздин пикириңиз боюнча, Сиздердин ССЖда көзөмөлдөө деңгээли жетиштүүбү же жетишсизби?

- ☐ ооба, жогорку деңгээлде
- ☐ ооба, орточо деңгээлде
- ☐ жок

8. Сиздердин көлмөнүн жана анын жээктеринин тазалык деңгээлин 1ден 5ке чейинки упайлар менен баалаңыз (1 – көлмө өтө кир, 5 – көлмө эң мыкты абалда)

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

9. Сиздердин ССЖда жээктерди жана сууларды тазалоо боюнча иш-чаралар өткөрүлөбү?

- ☐ ооба, үзгүлтүксүз
- ☐ ооба, бирок үзгүлтүксүз эмес
- ☐ жок

10. Жээктерди жана сууларды тазалоо боюнча иш-чараларга катышат белеңиз? (өз жообуңузду түшүндүрүңүз) _____

11. ССЖларды сактоо боюнча кандай иш-чараларды сунуштайт элеңиз?

12. Акыркы 10 жыл ичинде ССЖда кандай өзгөрүүлөр болду?

13. ССЖ жөнүндө жаңылыктарды билүү үчүн кайсы маалымат булактарын колдоносуз?

- ☐ телеберүү
- ☐ газеталар
- ☐ жаңылык сайттары

14. Бул маалымат Сизге жетиштүүбү?

- ☐ ооба
- ☐ жок

15. ССЖ жөнүндө жаңылыктарды дагы кайдан алгыңыз келет?
